Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 501

بي ڪتاب جي جواب ۾ لکيو ويو هو، جو پڻ مخدوم محمد عثمان کورائيءَ جي تحرير جي ردّ ۾ جاري ٿيو هوندو.

التقليد المعقول جو مواد

التقليد المعقول جي شروعات ۾ هي موقف اختيار ڪيو ويو آهي، ته اجتهاد ائمه اربعه تي ختم نه ٿيو، بلڪ انهن کانپوءِ به ڪيترا عالم مجتهد جي درجي جا ٿي چڪا آهن جن کي اجتهاد جي استطاعت هئي. ۽ اڃا به اهڙا ڪي عالم پيدا ٿيندا ته ان ڳالهه ۾ شڪ نه آهي ته فڪري اجتهاد جو دروازو ائمه اربعه تي بند نه ٿيو. نه وري هي ته ڪو عالم پابند آهي ڪنهن هڪ مجتهد جي هر ڳالهه جو تابع ٿي پابند هجي آهي.

ڪتاب جي آخر ۾ هن ڳالهه تي بحث آهي ته ڳوٺن ۾ جمعه ٿي جائز جو ۽ آخر ظهر پڙهڻ جو قائل نه ٿيڻ سبب مولوي محمد عثمان کورائي حنفي مذهب مان خارج ٿيو پيو. التقليد المعقول جي مؤلف جو هن ڳالهه تي زور آهي ته مولوي صاحب موصوف ان سبب حنفي مذهب مان خارج نه ٿيو.

ڳوٺن ۾ جمعي پڙهڻ جي جواز بابت ڪتاب ۾ جي دليل ڏنا ويا آهن تن جو اختصار هي آهي.

ڳوٺن ۾ جمعي پڙهڻ لاءِ التقليد المعقول جو استدلال

امام ابي حنيفه رحمت مصر اهڙي قريه کي چيو آهي جنهن ۾ امام هجي ۽ اهڙي قريه ۾ به امام صاحب رحمت جمعو درست آهي، جنهن ۾ امام جي اچڻ ڪري مصر جو حڪم ورتو ويو آهي يعني جنهن ڳوٺن ۾ امام موجود نه آهي پر جتي هن امام جي نه ان جي اچڻ سبب اتي جمعو پڙهڻ جائز آهي. فقهائن جي اتفاق سان هي ڳالهه به ثابت آهي ته امام جي فقدان ڪري جيڪڏهن مسلمان اتفاق ڪري پنهنجو ڪو امام مقرر ڪري جمعو پڙهندا ته اهو جمعو فرض ظهر مان پڙهي ايندو. ان حالت ۾ اهڙو ڪو به ڳوٺ ڪو نه جتي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هي ٻنهي ولبت نه ڪري سگهجي.[^] جو شخص امام مقرر ڪيو ويندو. انجو اذن عام امام جو اذن عام آهي.[۹] مطلب نه اهو ته جنهن ۾ جمعو جائز آهي تنهن جي رهاڪن تي ڪوا ٻيو هجي. پوءِ ٿوري ٻين سڳورن قريه ۾ هجي يا نه هجي. اهو امير جماعت طرفان مقرر ٿيو هجي يا رعيت جي طرفان.[۱۰] حضرت عليؓ جي اثر مان مديني ۾ جمعو پڙهڻ جائز ثابت ٿئي ٿو. مديني لفظ جو اطلاق قريه تي مصر ٻنهي تي آهي. پاڻ سڳورن جڏهن ملائيني سورة ۾ جمعو پڙهايو هو ان وقت مدينو منوره ڪو شهر نه هو بلڪ ننڍڙا ننڍا ڳوٺ ٿا هئا. الله تعالىٰ جو حڪم سڀني اذا نودي للصلوٰة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله مطلق آهي. مصر وغيره جو قيد ڪنهن سان نه آهي. تنهڪري جتي به ڪي ماڻهو ڳوٺ ٻڌي داسي ويٺا رهندا اتي جمعو پڙهڻ انهن تي هن حڪم جي اطلاق سبب فرض آهي. ٻه ٻن ٻجرن تي جو عالم جمعي جي اقامت لاءِ منظور نه ڪن سو هن ڪري ته ٻن ٻجرن ۾ عاد نه ڪهن ڳالهه واسطي پڙهو ٻه ٻي سڄو نه ڪيو آهي. پوءِ الله تعالىٰ جتي هن جمعي نماز لاءِ سعي ڪرڻ جو سڏ ڏنو ته اهو سڏ سڄي ۾ نه پر جتي ڪٿي به پا وسندي هوندي اتي پڌايو. تنهڪري جنهن هنڌ ۾ جمعي نماز لاءِ سڏ ٿيندو اتي ضرور جمعو ٿيو هجي يا قريه.

حنفي فقيهن وٽ جڏهن رڳي سلطان سان هر ڪنهن واهڻ ۾ جمعو درست آهي ته پوءِ مصر جي شرط جو ڪو به مطلب نه رهيو. سلطان جو شرط به ٿالهي اسي ڏس ۾ اچيتو. جاڪان ته امام محمدؒ ڪافي ڏني اج تائين عام حنفي فقهاء فتوىٰ ڏين ٿا ته ماڻهو صلاح ڪري پنهنجو امام مقرر ڪري جمعو پڙهي سگهن ٿا. ته پوءِ جڏهن مصر جي شرط جو هي حال ۽ امام جي شرط جو هو حال. تڏهن واهڻ ۾

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

جمعي پڙهڻ کان منع ڪرڻ ۽ جمعي ۽ آخر ظهر ٻئي گڏ پڙهڻ ممڪن ۽ مقصد ٻڌايون آهن.

كتاب التنقيد المعقول في رد تسويد المجهول جو تجزيو

جيتوڻيڪ ڪتاب التنقيد المعقول جو موضوع بحث فقط جمعي جي فرضيت آهي پر هن ڪتاب جو مؤلف ڪو اهل حديث بزرگ ٿو ڀانئجي ان ڪري پاڻ پهريائين اجتهاد جي ضرورت تي بحث ڪيو اٿس ۽ راءِ ڏني اٿس ته هر ڪنهن عالم خواه عامي لاءِ فقط مجتهد جي قول جو پابند رهڻ ضروري ناهي، بلڪ سندس راءِ آهي ته هر ڪو شخص حديث شريف تي نفسي راءِ جي برخلاف عمل ڪرڻ لاءِ آزاد آهي ۽ تقليد ڪنهن لاءِ به ضروري ناهي. ڪتاب ۾ مستند ڪتابن جا نه فقط حوالا ڏنل آهن پر ڪيترن ئي مفصل عبارتون انهن ڪتابن مان نقل ڪيل آهن. مؤلف جي راءِ آهي ته هن وقت ۾ به اجتهاد جو دروازو بند نه آهي، بلڪ جيئن مجتهد امامن کان پوءِ به سندن درجي جهڙا مجتهد دنيا ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ اڳتي به ٿيندا رهندا. مؤلف پاڻ جيتوڻيڪ اهل حديث بزرگ آهي پر مخدوم محمد عثمان جي حمايت ۾ بحث ڪندي خالص حنفي مذهب تي دليلن کي سامهون رکيو اٿس. ڪتاب جي ٻولي عام فهم نه آهي، ڇاڪاڻ ته منجهس فقهي اصطلاح گهڻا استعمال ڪيل آهن.

جيئن ته زير بحث مسئلو ڪافي بحث مباحثي جو موضوع بڻيل رهيو آهي تنهنڪري هن سلسلي ۾ ڪا به حتمي راءِ قائم ڪري نٿي سگهجي. ان لاءِ علماء جي اجماع جي ضرورت آهي، جن ڪتابن تان هن ”ڪتاب التنقيد المعقول“ ۾ استفادو ڪيو ويو آهي تن جي نالن جي فهرست عليحده شامل ڪيل آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جن ڪتابن تان ڪتاب التنقيد المعقول ۾ استفادو ڪيل آهي تن ڪتابن جا نالا.

۱.	احڪام القرآن		ص ۴۶
۲.	ارشاد الفحول في علم الاصول	امام شوڪاني رح	ص ۲۱ ۽ ص ۲۲
۳.	ازالت الخفا	شاه ولي الله رح	ص ۵۷
۴.	اشعة اللمعات	شيخ عبد الحق رح	ص ۱۰
۵.	اقامة الحجة	مولوي عبد الحي لکنوي رح	ص ۹۱
۶.	انموذج اللبيب	حافظ سيوطي رح	ص ۱۰
۷.	ايقاظ الهمم	علامه شيخ محمد عابد سنڌي رح	ص ۳۲
۸.	بحر الرائق		ص ۱۳
۹.	بداية المجتهد	ابن الرشد رح	ص ۱۴۲
۱۰.	بدر الطالع		ص ۱۰
۱۱.	بريقه شرح طريقه	علامه خادمي رح	ص ۹
۱۲.	بنايه شرح هدايه	علامه عيني رح	ص ۱۰۴
۱۳.	تاج مڪمل		ص ۱۰
۱۴.	تبصرة الناقد		ص ۱۰
۱۵.	تحرير الاصول	ابن الهمام رح	ص ۱۲
۱۶.	تحرير دلائل الاصول		ص ۱۲
۱۷.	تعليقات السنيه	مولوي عبد الحي لکنوي رح	ص ۱۰
۱۸.	تفسيرات احمديه	ملا جيون رح	ص ۱۰

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 505

- ١٩. تفسیر بیان القرآن : مولانا اشرف علی تھانویؒ ص ٢١
- ٢٠. تقویم ص ١٦٣
- ٢١. تنقیح الاصول ص ١٨٩
- ٢٢. تنویر الابصار ص ٩٢
- ٢٣. توضیح و تلویح ص ١١١
- ٢٤. ثبت صغیر : ابن حجر مکیؒ ص ١٦
- ٢٥. جامع الرموز ص ١١٤
- ٢٦. جامع صغیر ص ١٤
- ٢٧. جوہر نقی فی الرد علی البیہقی ص ٦٣
- ٢٨. حاشیہ شرح منار : علامہ شامیؒ ص ٥٥
- ٢٩. حاشیہ فتح القدیر ص ٣٥
- ٣٠. حدیقہ شرح طریقہ محمدی ص ١٢٧
- ٣١. حسن المحاضرہ : سیوطیؒ ص ١٩
- ٣٢. حیات الحیوان : دمیری ص ١٥
- ٣٣. خزانۃ الروایۃ ص ٣٢
- ٣٤. خیر الجاری شرح بخاری ص ٥٩
- ٣٥. دراسات ص ١٧
- ٣٦. درمختار ص ٩٢
- ٣٧. ذبذبات ص ١٦
- ٣٨. ذخیرۃ العقبیٰ ص ١٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۳۹.	رد المحتار	: شامی	ص ۵۱
۴۰.	رسائل الارکان		ص ۱۸۰
۴۱.	رساله ناسخ منسوخ	: ابن جوزی	ص ۸۳
۴۲.	روضة العلماء		ص ۸۴
۴۳.	سنن ابو داؤد		ص ۶۳
۴۴.	سنن دارقطنی		ص ۶۳
۴۵.	سنن کبیری		ص ۵۸
۴۶.	شرح بخاری	: عینی	ص ۴
۴۷.	شرح بخاری	: شیخ الاسلام	ص ۱۰۵
۴۸.	شرح بخاری	: قسطلانی	ص ۱۰۵
۴۹.	شرح تحریر	: ابن امیر الحاج	ص
۵۰.	شرح تحریر بحر العلوم		ص ۱۰
۵۱.	شرح درر	: شرنبلالی	ص ۵
۵۲.	شرح سفر السعادت	: شیخ عبد الحق	ص ۵
۵۳.	شرح طریقه	: علامه نابلسی	ص ۱۱
۵۴.	شرح العقائد	: محقق عبد العزیز ملتانی	ص ۱۰
۵۵.	شرح فواتح الرحموت	: کمازونی	ص ۳
۵۶.	شرح کبیری منیة المصلی :		ص ۴۸
۵۷.	شرح لب الاصول		ص ۱۳۶
۵۸.	شرح مختصر الوقایه		ص ۱۴۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 507

۵۹.	شرح مسلم	: ملا نظام الدین رح	ص ۱۰
۶۰.	شرح مسلم الثبوت	:	ص ۱۰
۶۱.	شرح مسند	: علی قاری رح	ص ۵
۶۲.	شرح مشکوات	: شیخ عبد الحق رح	ص ۵
۶۳.	شرح منیه	:	ص ۵
۶۴.	شرح مواهب الرحمٰن	: برهان الدین رح الطرابلسی	ص ۱۰
۶۵.	شرح المهذب		ص ۴۵
۶۶.	شرح نخبه	: علامه علی قاری رح	ص ۱۰
۶۷.	شرح وقایه		ص ۹۲
۶۸.	شرح هدایه	: ابن همام رح	ص ۱۰۱
۶۹.	شفاء الدائم	: مخدوم محمد هاشم رح	ص ۷۰
۷۰.	صحیح ابن خزیمه		ص ۵۸
۷۱.	صحیح بخاری		ص ۱۲
۷۲.	ضوء الشمع	: سیوطی رح	ص ۴۵
۷۳.	طبقات	: سبکی رح	ص ۱۴
۷۴.	طبقات کبری	: امام شعرانی رح	ص ۱۴
۷۵.	طبقات کفوی		ص ۱۷
۷۶.	عزیمه فی رد الضمه		ص ۵۵
۷۷.	عقد الجید	: شاه ولی الله رح	ص ۱۰
۷۸.	عمدة الرعایا		ص ۹۳

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۷۹. عمدة القاري — ص ۱۵۸

۸۰. غاية الاوطار — ص ۹۲

۸۱. غاية البيان : اطقاني ؒ — ص ۱۸

۸۲. فتاوىٰ بزازيه — ص ۴۱

۸۳. فتاوىٰ تاتارخاني — ص ۹۳

۸۴. فتاوىٰ ديناري — ص ۱۵۴

۸۵. فتاوىٰ غياثيه — ص ۴۱

۸۶. فتاوىٰ قاضي خان — ص ۹۳

۸۷. فتاوىٰ هنديه — ص ۴۱

۸۸. فتح الباري : حافظ ابن حجر ؒ — ص ۲۱

۸۹. فتح الفضل : مخدوم عبد الرحيم گرهوڑي ؒ — ص ۱۰

۹۰. فتح القدير — ص ۴

۹۱. فتح المنان — ص ۱۴۲

۹۲. فصول البدايه : فناري ؒ — ص ۱۷

۹۳. فوائد البهيه : مولوي عبد الحي لكنوي ؒ — ص ۱۰۱

۹۴. قول الانور : مخدوم محمد هاشم ؒ — ص ۱۱۲

۹۵. كتاب املا : امام ابو يوسف ؒ — ص ۱۴۲

۹۶. كتاب المعرفت — ص ۵۴

۹۷. كفايه — ص ۳۶

۹۸. لسان الميزان — ص ۶۴

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۹۹. لمعات — ص ۲۷

۱۰۰. مالابد منه — ص ۵۱

۱۰۱. مبسوط : سرخسي" — ص ۳۸

۱۰۲. مجالس الابرار — ص ۹۲

۱۰۳. مجمع الانهر — ص ۱۸۹

۱۰۴. مجمع الفتاويٰ : — ص ۸۰

۱۰۵. مسلم الثبوت : بهاري" — ص ۸

۱۰۶. مسند مسدد — ص ۵۸

۱۰۷. مسير الوصول : علامه عبد الله بن حسن گازروني — ص ۳

۱۰۸. مصنف ابن ابي شيبة" — ص ۵۸

۱۰۹. مصنف عبد الرزاق" — ص ۵۸

۱۱۰. مطالب العاليه : حافظ ابن حجر" — ص ۱۲۳

۱۱۱. معاني البديع في معرفت اختلاف اهل الشريعة — ص ۴۶

۱۱۲. معجم البلدان — ص ۱۱۰

۱۱۳. معراج الدرايه — ص ۴۱

۱۱۴. معيار النقاد : مخدوم محمد هاشم" — ص ۶۹

۱۱۵. مفتاح الصلوٰة — ص ۱۶۰

۱۱۶. مواهب اللطيفه شرح مسند امام ابي حنيفه : محمد عابد سندي — ص ۲۱

۱۱۷. ميزان : امام شعراني" — ص ۱۰

۱۱۸. ناظورة الحق : علامه مرجاني" — ص ۱۴

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 510

۱۱۹. نافع الکبير : مولوي عبدالحي لکنوي — ص ۱۱

۱۲۰. نزهت النظر : علامه عبدالغني سنڌي — ص

۱۲۱. نسائي — ص ۶۳

۱۲۲. نورالعين : مخدوم محمد هاشمؒ — ص ۶۱

۱۲۳. هدايه — ص ۶۸

۱۲۴. ينابيع — ص ۱۳

حوالا

۱. ڏسو هن مقالي جو — ص ۴۵۹

۲. مخدوم عبدالصمدؒ : شرائط الجمع — ص ۱ – ص ۱۴

۳. مولوي حافظ محمد اسماعيل : التنقيد المقبول — ص ۲

۴. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۲، ص ۳۰، ص ۳۲، ص ۳۸ وغيره

۵. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۲ – ص ۳۰

۶. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۸۰، ص ۱۴۵ – ص ۱۴۸

۷. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۳۷ ۽ ص ۳۸

۸. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۱۱۲

۹. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۱۵۱

۱۰. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۶۰

۱۱. ـــــــ ايضاً ـــــــ — ص ۶۲ ۽ ص ۶۳

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 511

مخزن الحقائق سنڌي ترجمو ڪنزالدقائق

مترجم: مولوي هدايت الله مُشتاق بن محمود متياروي

تاريخ ترجمو: ١٣١٣ھ / ١٨٩٥ع

ڪتاب ڪنزالدقائق علم فقه تي عربي ۾ لکيل هڪ مستند ۽ مشهور ڪتاب آهي. جنهن جا عربي ۽ ٻين ٻولين ۾ شرح لکيا ويا آهن ۽ عربيءَ مان ٻين ٻولين ۾ ان جا ترجما به ڪيا ويا آهن. ڪنزالدقائق عربيءَ جو جوڙيندڙ ابوالبرڪات حافظ الدين عبدالله بن احمد بن محمود نسفي آهي. مولوي هدايت الله مشتاق هن ڪتاب جو ترجمو ڪرڻ شروع ڪيو، پر شايد سڄي ڪتاب جو ترجمو ڪرڻ جو موقعو ملي نه سگهيس. ڇاڪاڻ ته مخزن الحقائق جو جيڪو نسخو هن وقت موجود آهي ان ۾ ڪنزالدقائق جي فقط ٻهرئين حصي جو ترجمو موجود آهي جو مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي ضلع دادو ۾ مان مخدوم عبيدالله جي ڪوشش سان سال ١٣١٣ھ/١٨٩٥ع ۾ ڇپائي شايع ڪرايو ويو. مترجم ڪتاب جي ترجمي بابت جيڪي لکيو آهي تنهنجو اختصار هي آهي.

مخزن الحقائق جو ديباچو

”الحمد لله وكفى والصلوة والسلام على رسوله وخير خلقه سيدنا محمد ن المصطفى وعلى آله واصحابه وتابعيه واحبابه. حمد ۽ صلوٰة کانپوءِ ديني ڀائرن جي خدمت ۾ عرض ته جنهن هن زماني ۾ جو قيامت جي قريب آهي. اسلام غريب آهي. گهڻن هندن ۾ جهل ڪري ٻيو ۽ ماڻهن جي همت ۾ قصور پئجي ويو، عربي علم جي پڙهائي ڏيئي ۽ فارسي جي تنوار به بس ٿي ويئي، تنهن ڪري خيرخواه خلق الله جناب مخدوم محمد عبيدالله صاحب سلمه الله تعالى وابقاه اشارت فرمائي ته هيئر ڪتاب ڪنزالدقائق جو ترجمو ڪرڻ واجب آهي ۽ كلموا الناس على قدر عقولهم موجب سنڌي زبان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۾ ماڻهن جي حال سان مناسب آهي. تنهنڪري ان امر جليل القدر کي قبول ڪيو ويو ۽ نالو "مخزن الحقائق" ترجمو سنڌي ڪنزالدقائق رکيو ويو......

مخفي نه رهي ته هن ترجمي ۾ چٽائي ۽ صفائيءَ جي ڏکهي نظر رکي وئي آهي ۽ عربي عبارت جي معنىٰ به محاوري موجب ڪئي وئي آهي. ۽ جو مسئلو مثال کان سواءِ سمجهڻ سهڪو نه ٿي ٿيو تنهن جو مثال به درج ڪيو ويو آهي ۽ ضرورت جي هنڌن اصل کان وڌ مضمون کي ٻن آڏين ليڪن جي وچ ۾ لکيو ويو آهي. اميد ته انصاف جي صاحبن وٽ پسند اچيندو ۽ منهن جي لاءِ باقيات صالحات ٿيندو." ۳

ڪتاب "مخزن الحقائق" جي ابتدائي صفحي تي درج آهي ته "فائدي جي جلد حاصل ٿيڻ لاءِ هن ڪتاب "مخزن الحقائق" ترجمه سنڌي ڪنزالدقائق جو ڪو مسودو نه ڪيو ويو. فقط عربي ڪنز جي عبارت ۽ ان جي شرحن ۽ ٻين ڪتابن کي نظر هيٺ ڪري، ان جو ترجمو ڪاپيءَ تي لکيو ويو آهي ......" ۴

مخزن الحقائق جو مواد

ڪتاب "مخزن الحقائق" هڪ ترجمو آهي تنهنڪري ان جي مواد مان اقتباس ڪرڻ جي ڪا خاص اهميت نه آهي، پر جيئن ته هي ترجمو اصل کان ڪجهه زياده آهي. تنهنڪري ڪن ٿورن مسئلن ڏانهن هيٺين سٽن ۾ اشارو ڪجي ٿو.

الصلوٰة سنت رسول الله جون

بانگ ۾ "الصلوٰة الصلوٰة" ورجائي هن نيت سان چوڻ ته اهو سڳو اچن بدعت آهي. پر در مختار فقط مخزن جي بانگ ۾ درست لکيو آهي. ساڳي طرح جمعي جي بانگ کان پوءِ "الصلوٰة سنت رسول الله" چوڻ جو ڪن هنڌن رواج آهي. اهو رواج بدعت، مڪروه تحريمي آهي. اها خراب رسم حجاج (ظالم) جاري ڪئي ۽ رڳي سنڌ ۾ رهجي وئي.۵ جيڪا ڪڍڻ ته ان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جي لشڪر سنڌ فتح ڪئي هئي.[6]

عربيءَ کان عاري جو حڪم

نماز جي شروعات ۾ الله اڪبر جي بجاءِ سبحان الله يا لا اله الا الله يا فارسيءَ ۾ الله بزرگ تراست چوڻ درست آهي. جاهي جو ته عربي ڄاڻندو هجي. پر جيڪو عربي نه ڄاڻندو هجي ۽ عربي پڙهڻ کان عاجز آهي، ان عربيءَ کانسواءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ نماز اندر قرآن شريف پڙهيو يا جانور ذبح ڪرڻ وقت بسم الله شريف ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ چيائين ته قرآن شريف پڙهڻ ۽ ذبح ٿي درست ٿيا.[7]

نماز ۾ تعوذ پڙهڻ جو حڪم

نماز ۾ ان مقتديءَ کان سواءِ جنهن جي امام قراءة پڙهڻ شروع ڪري ڇڏي آهي، ٻيا سڀ نماز پڙهندڙ قرآن شريف جي قراءة کان اڳ آهستي سبحانك الله پڙهندا. مسبوق امام جي سلام ورائڻ کانپوءِ رهيل نماز ۾ اعوذ بالله پڙهندو. پر مقتدي جنهن امام سان گڏ نماز پڙهي آهي سو تعوذ نه پڙهندو ڇاڪاڻ ته ان کي قرآن شريف پڙهڻو ڪونهي. عيد نماز ۾ تعوذ تڪبيرن کان پوءِ پڙهڻو آهي. سڀني رڪعتن جي اول ۾ بسم الله آهستي جپي ۽ الحمد ۽ سورة وچ ۾ بسم الله پڙهڻ ڪن عالمن جي راءِ موجب منع ۽ ڪن جي راءِ موجب مستحب آهي. بسم الله شريف قرآن شريف جي هڪ علحده آية آهي جا سورتن کي جدا ڪرڻ لاءِ نازل ٿي. پر الحمد يا ڪنهن ٻيءَ سورة جو جزو نه آهي.[8]

مسجد شريف کي نقش و نگار سان سينگارڻ

مسجد شريف کي گچ ۽ سون جي پاڻيءَ سان جڙڻ ۽ سينگارڻ مڪروه ناهي بشرطيڪ ڪو شخص پنهنجي حلال مال مان انهيءَ ڪم جو خرچ برداشت ڪري. پر متولي جيڪڏهن اهڙو ڪم وقف جي پئسن مان ڪرائيندو ته مسجد کي خرچ پري ڏيڻو پوندس.[9]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تلاوت جو سجدو: نماز ۾ تلاوت ڪيل سجدي جي آيت سبب، جو سجدو لازم ٿئي ٿو سو نماز ۾ رڪوع ڪرڻ سان ادا ٿي ويندو، يعني تلاوت جي آيت پڙهڻ کانپوءِ جيڪڏهن يڪدم رڪوع ڪيائين ته تلاوت جي سجدي جي حاجت نه رهندي، بشرطيڪ رڪوع ڪرڻ وقت تلاوت جي سجدي جي ادا ڪرڻ جي نيت به ڪئي هوندائين.[10]

باغيءَ جي قتل جي شرعي حيثيت: جو شخص حاڪم سان سرڪش ٿئي، ان سان بغاوت ڪري ته پوءِ ان جي اطاعت کان منهن موڙي ته پوءِ مارئيو وڃي ٿو يا جو شخص وات ۾ فتو ڪرڻ سبب مارجي وڃي ته اهڙن شخص کي نه ته غسل ڏيڻ گهرجي ۽ نڪي انهن جي جنازي تي نماز پڙهڻ گهرجي. حضرت علي ڪرم الله وجهه باغين جي جنازي نماز نه پڙهندا هئا.[11]

زڪوات جي ادائگي جو شرط: جنهن فقير کي زڪوات جو مالڪ بڻايو وڃي ته ڪنهن طرح جي نفعي وٺڻ جي منع آهي. يتيم کي کارائڻ سان يا مسڪين کي سڄو ورهيه پنهن جي جاءِ ۾ ديهارڻ سان زڪوات ادا نه ٿي ٿئي. ڇاڪاڻ ته مسڪين کي مال جو مالڪ بنائڻ زڪوات جي ادائگي لاءِ شرط آهي.[12]

زڪوات يا ٻيا واجبات جيڪي باغي وصول ڪري ويا: خراج، عشر، زڪوات جيڪڏهن حڪومت جا باغي وصول ڪري ويا ته ٻيو دفعو وصول نه ڪئي ويندي، ڇاهي باغين جي دسوڻي وقت ادا ڪندڙ زڪوات يا صدقي جي نيت ڪئي هجي يا نه. پر جيڪڏهن حربي سوداگرن کان باغين کان دصولي ڪئي هوندي ته اها رقم انهن تي ٻيهر ادا ڪرڻي پوندي. بزرگ علي اڪبر ان جي موافق نڪتو آهي ته انهن جي ادائگي قابل قبول نه آهي ۽ ٻيهر ادا ڪرڻي پوندي.[13]

غير ڪفوءِ ۾ نڪاح: وارث جي موڪل کانسواءِ جيڪڏهن ڪنهن عورت غير ڪفوءَ سان نڪاح ڪيو ته نڪاح جائز نه ٿيندو. وارث جي اجازت کانسواءِ ڪيل نڪاح ڇوري جو ڪيل نڪاح جي برابر آهي جو جائز نه آهي ۽ زنا جي برابر آهي، ڇاڪاڻ ته ان مان ڪيترائي معاشري ۾ خرابيون آهن.[14]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

بالغ عورت جو زوريءَ نڪاح ڪرڻ

بالغ ڪنواريءَ عورت جو زبردستيءَ نڪاح نه ڪبو چاهي پر ناسنڌ ڙيءَ هجي يا ڏاڏو. چاهڻ ته زبردستيءَ جي نڪاح مان فساد پيدا ٿين ٿا. ١٥

اولاد جي نڪاح ڪرڻ ۾ دير وجهڻ

.. ساڳيءَ طرح بالغ اولاد جي نڪاح ۾ دير ڪرڻ سان به خرابيون پيدا ٿين ٿيون ۽ زناجو انديشو رهي ٿو. ادبن جي ڪتابن ۾ آيل آهي ته ٻارهن ورهين جي ڇوڪري ۽ سترهن ورهين جي ڇوڪري جو نڪاح ڪري ڇڏڻ مناسب آهي. ١٦

ڦلاتي عورت جو نڪاح نه ڪرڻ

ڦلاتيءَ عورت جو نڪاح نه ڪرڻ تمام گهڻي خراب رسم آهي جا اصل هندن جي ڪافرن ۾ رائج هئي. براهمڻ هاڻي جيڏي ڏني آهي ۽ مسلمانن ۾ ناپسند هئي ته اڄ ڪلهه انهيءَ ڪي فخر سمجهي اختيار ڪيو آهي. ١٧

غير ڪفوءَ سان ڪيل نڪاح ۾ وارث جو اختيار

جيڪڏهن ڪنهن عورت پنهنجي مرضيءَ سان غير ڪفوءَ ۾ وارث جي اجازت کانسواءِ شادي ڪئي ته وارث کي ان نڪاح توڙائڻ جو اختيار آهي. بشرطيڪ وارث عصبن مان ڪو آهي ۽ نه ڪو ٻيو. پر اهو اختيار فقط تيستائين آهي جيستائين ان عورت کي ٻار نه ڄڻيو آهي. ٻار ڄڻڻ کانپوءِ اهڙو اختيار ساقط ٿي ويندو. عصبن مان جيڪڏهن ڪي راضي هوندا ته انهن جو راضپو اهڙو آهي جهڙو سڀني جو. پر جيڪو عصبو عورت کي گهٽ ڏيهو هوندو سو ڏور انهن عصبن جي ڪرائي ڏنل نڪاح کي توڙائڻ جو حق رکي ٿو. ١٨

نڪاح ۾ اهل بيت جي نسب جي فضيلت

نڪاح ۾ اهل بيت جي نسب جي فضيلت جو مسئلو انهن مسئلن مان آهي جي مترجم ٻطوءِ اضافي جي پنهنجي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاب مخزن الحقائق ۾ درج ڪيو آهي. سند سان اصل لفظ هت نقل ڪجن ٿا.
"صحيح حديثن ۽ صريحن نصن مان اهل بيت جي حسب ۽ نسب ڪري افضليت ثابت هجڻ سببان ڪو به نڪاح ڪرڻ ۾ ان سڳورن جو همسر ٿي نه ٿو سگهي. اها خصوصيت اهل بيتن سان آهي فقط ۽ ان جي گهڻن محققن تصريح ڪئي آهي امام جلال الدين سيوطي "خصائص" ۾ چيو: "ومن خصائصه صلى الله عليه وسلم ان لا يكافئهم في النكاح احد من الخلق" يعني حضرت صلى الله عليه وسلم جي خصائص مان آهي جو ساري خلق مان ڪو هڪڙو به نڪاح ۾ اهل بيتن جو همسر ۽ برابر نه ٿيندو ...." بلڪ سيد جي بيوه يا مطلقه سان به نڪاح نه ڪجي جا غير سيد هجي. [19]

مهر مقرر ڪرڻ ۾ وارث جو اختيار

جيڪڏهن ڪنهن عورت پنهنجي نڪاح ۾ مثل جي مهر کان گهٽ مقدار تي نڪاح ڪرڻ قبول ڪيو ته ان جي وارث کي اختيار آهي ته قاضي کي وڃي درخواست ڏيئي نڪاح ٽوڙائي يا مهر جو مقدار پورو ڪرائي. تنهن ڪري جڏهن وارث سالم هوش جي حالت ۾ عورت جو نڪاح غير ڪفو يا ڪنهن بئي نقصان واري شرط مثلاً مهر جي گهٽتائي تي ڪرايو ته نڪاح درست آهي بشرطيڪ وارث پيءُ يا ڏاڏو هوندو. [20]

ايجاب ۽ قبول لاءِ علحده مجلس جو حڪم

جيڪڏهن ڪنهن هڪ مجلس ۾ ڪنهن هڪ ڌر طرفان نڪاح جي "ايجاب" ڏني وئي، پر ٻي ڌر جنهن کي ان جي "قبوليت" ڏيڻي هئي، سا ان مجلس ۾ موجود نه هئي ۽ ٻي مجلس ۾ ڏنل قبوليت سان نڪاح درست نه ٿيندو. بلڪ ايجاب باطل آهي. [21]

بدي جي نڪاح ۾ مهر

بدي جي نڪاح ۾ عورت مهر مثل جي مقدار ٿيندي جيتوڻيڪ نڪاح وقت مهر جو شرط ڏکيو نه ويو هجي. ساڳي طرح جيڪڏهن ڪنهن مرد مهر بدران زال جي خدمت ڪرڻ يا ان کي قرآن شريف پڙهائڻ جو شرط

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 517

ڪيو هوندو ته به عورت مهر مثل جي حقدار ٿيندي. ۲۲

مهر نه ملڻ جي حالت ۾ عورت جو اختيار: عورت کي جيستائين مهر ادا نه ڪئي ويئي آهي ته ان کي حق آهي ته مڙس سان صحبت ڪرڻ يا سفر ۾ رفاقت کان انڪار ڪري. جيتوڻيڪ پهرين خلوت ٿي چڪي هجي. عورت کي جيستائين ستر ضايع ٿيڻ جو انديشو هجي ته مڙس سان گڏ سفر تي وڃڻ کان انڪار ڪري سگهي ٿي. ڪن عالمن جي راءِ موجب هن زماني ۾ مرد کي حق ناهي ته عورت کي پاڻ سان گڏ سفر تي وٺي وڃي. ۲۳

مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ ذمين جي حق مهر جو حڪم: جيستائين ڪنهن ذميءَ ڪنهن ذمياڻيءَ سان ڪنهن معين شراب يا سوئر جي عيوض شادي ڪئي ۽ شاديءَ کان پوءِ ٻئي يا انهن مان ڪو هڪ مسلمان ٿيو ته عورت کي مهر ۾ اهوئي شراب يا سوئر ملندو. پر جي شراب يا سوئر معين نه هوندا ته انهن جي قيمت ادا ڪئي ويندي. ۲۴

خلع: خلع ڪرڻ سان زال ۽ مڙس جا هڪ ٻئي تي نڪاح سان لاڳو سڀ حق ختم ٿيو وڃن. پر جيستائين مڙس ڪنهن مقرر مال جي عيوض نڪاح کان دستبردار ٿئي ته به ان تي طلاق واقع ٿي ويندو ۽ عورت ان لاءِ مقرر ڪيو هوندو خلع ۾ ڪابه ذرحق مهر جي دعويٰ نه ڪندي. چاهي حق مهر اڳ ادا ٿيل هجي يا نه صغير عورت جي وارث ان جي مڙس کان مال جي عيوض خلع ڪرايو ته اها خلع نه پر طلاق ٿيندي. مڙس کي مال نه ملندو. پر عورت مهر جي حقدار ٿيندي. پر جي طرح اهڙي يقين دهاني ڪرائي هوندي ته مڙس کي مشروط مال ڏيڻ لاءِ پاڻ ضامن آهي. ته ان مال جي ادائگي سندس ذمي رهندي. ۲۵

زنا جي حد: زنا جي حد بابت تفصيلي مسائل ڪتاب ۾ موجود آهن. پر هتي ان مان ڪي خاص هي آهن.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 518

جي حاڪم ڪنهن مصلحت سبب ڪنهن زانيءَ تي ڪجهه عرصي لاءِ حد جاري نه ڪري ته درست آهي. بيمار تي سنگساري، جي سزا ثابت ٿي ته سنگسار ڪيو وڃي، جي ڏرن جي سزا ثابت ٿي ته ذرا ٺيڪ ٿئي جيسين ڇڏيو پوءِ ته ٿي. ڇاڪاڻ ته سنگسار جو مقصد مارڻ آهي. تنهن ۾ بيمار ۽ تندرست برابر آهن ۽ ڏرن ۾ غرض جهڙڪ آهي. تنهن ڪري شايد بيمار ڏرن ۾ مري پوي. ان لاءِ جلد بازي جو انتظار ضروري آهي. پيٽ واري عورت کي جيستائين ڄڻ نه ٿئي ۽ نفاس جي مدت پوري ٿئي تيستائين حد جاري نه ڪبي. پر جي سنگسار جي حد هوندي ته ڄمڻ شرط ڪرڻ متي مٿس. انهيءَ حالت ۾ جيستائين ٻار جو نپائيندڙ نه هوندو ته ان جي نباهه جي حد تائين کيس سنگسار نه ڪبو.[٢٦]

حد يا تعزير سبب موت جو حڪم

جيڪڏهن ڪو شخص حد يا تعزير جاري ٿيڻ سبب مري وڃي ته ان جو خون معاف آهي ۽ بيت المال مان خون بها ادا ڪئي نه ويندي. پر جي ڪنهن پنهنجي زال کي سينگار ڪرڻ، صحبت کان انڪار، نماز نه پڙهڻ، غسل نه لاهڻ، بنا اجازت گهر مان ٻاهر نڪرڻ سبب ماريو ۽ عورت مري پئي ته ان مرد تي خون بها لازم ٿيندو.[٢٧]

جن شين جي چورائڻ سبب چور جو هٿ نه وڍبو

اسلامي شريعت موجب چوري ثابت ٿيڻ کان پوءِ چور جي سزا[١٠] ان جو هٿ وڍڻ آهي. ڪتاب مخزن الحقائق ۾ ان جا مڪمل تفصيل بيان ڪيا ويا آهن ۽ انهن شين جو تفصيل به ڏنو ويو آهي، جن جي چورائڻ سبب چور جو هٿ نه وڍبو. اهي شيون هي آهن:

ساڳ، آبنوس، صندل، نيزي جي چرخ ڪاٺ سواءِ ٻيو ڪاٺ، ڪاهه، بانس، سڪل ٿوڙي تازي مڇي، ٻڪي، شڪار، هرتال، گيرو، ڄج، گارو، ولٽي بيل، تازو ميوو بشرطيڪ سڄو سال جٽاءُ ڪرڻ جهڙو نه هجي، کير، گوشت، لاٻارو ڦل

پوک، نشي جون شيون، ساز، مصحف شريف توڙي ان تي سون جو ڪم ٿيل هجي، مسجد جو دروازو، صليب چاهي سون يا چانديءَ جي هجي، شطرنج، چوپڙ، زيور يا ٿلهو ڪري، حساب جي ڪتاب کانسواءِ ٻيا ڪتاب، شرعي هجن يا غير شرعي ڪتو، چيتو، خيانت ڪرڻ، ڪسڻ، لٽڻ، قبر کوٽڻ، ڪفن چورائڻ، عوامي مال يا سرڪاريءَ جو مال، پنهنجي لهڻي جيترو چورائڻ،

جنهن شخص محرم مائٽ جي گهران جو رضاع سبب محرم نه آهي ڪو مال چورايو يا زال پنهنجي مڙس جو يا مڙس پنهنجي زال جو يا ڪنهن پنهنجي ناني، سهري يا غنيمت يا حمام مان مال چورايو ته ان جو هٿ نه وڍبو. جيڪڏهن ڪنهن شخص مسجد مان ڪنهن ستل شخص جو مال چورايو ته هٿ وڍبس.

مهمان ميزبان جو ڪو سامان چورايو يا گهر مان ٻاهر نه ڪڍيائين ته هٿ نه ڪپبس. پر جي ڪمري مان ڪڍي آڱڻ ۾ آندائين ته هٿ وڍبس. هٿ ڏگهيري گهر مان ڪجهه ڪڍيائين يا آستين مان ٻاهر لٽڪيل ڪيسو ڪٽيائين يا قطار مان اٺ يا بوجهو چورايائين ته هٿ نه ڪپبس. پر جي بوجهو چيري ان مان ڪي شيون ڪڍيائين يا سامان جي ڳوڻ اهڙي طرح چورايائين جو ان جو ڌڻي مٿس چوڪيدار ٿي ويٺو هجي يا ستل هجي يا صندوق يا ڪيسي يا آستين ۾ هٿ وجهي ڪو مال چورايائين ته هٿ وڍبس.[٢٨]

رهزن جي سزا: رهزنيءَ ان جي حد بابت ڪتاب خزانة المحققين ۾ تفصيلي مسائل موجود آهن. جن مان ڪي خاص هي آهن. جيڪڏهن ڪو ٻه ڌاڙيل مسلمان يا ذمي ڪنهن رهزن هٿان مارجي ويو ته ان کي حد سبب قتل ڪيو ويندو ۽ نه قصاص سبب يعني جي مقتول جو وارث ان کي خون بخشي ته به بخش نه ٿيندو. جيڪڏهن مارڻ کان پوءِ ان مظلوم شخص جو مال به ڦريو هوندائين ته هٿ پير ڪاٽڻ کان پوءِ سوريءَ چاڙهبس

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 520

۽ جيئري کي سوڙهي ۽ ننڍي چاڙهي سندس پيٽ ٻنهي سان ڦاڙيو نه مري وڃي. ان جو لاشو ننڍي ڏيڻ سوڙهي ۽ ننڍي لنگهيو رهندو. تنهن کان پوءِ وارثن کي دفن ڪرڻ لاءِ ڏبو.

جهاد : ڪافرن جي حملي ڪرڻ کان اڳ جهاد فرض ڪفايه آهي، پر انهن جي حملي کانپوءِ فرض عين ٿي ٿو. جهاد لاءِ مزدوري مقرر ڪرڻ مڪروه آهي.

جهاد ۾ ڪافرن کي ساڙڻ، ٻوڙڻ، سندن وڻ ۽ پوکون وڍڻ ۽ انهن کي تير هڻڻ جائز آهن. جيڪڏهن ڪن مسلمانن کي ڪافر پنهنجي سپر بڻائين ته به ڪافرن کي تير هڻڻ جي نيت سان انهن ڏانهن تير وسائڻ جائز آهي. مسلمانن کي تير هڻڻ منع آهي. جنهن جهاد ۾ شڪست جو ڊپ هجي ان ۾ عورتن ۽ قرآن شريف سان ڪاهڻ منع آهي. جهاد ۾ دغا ڪرڻ، عهد شڪني ڪرڻ، غنيمت جي مال ۾ خيانت ڪرڻ، ڪنهن جو ڪن يا نڪ وڍڻ، ٻار، نابالغ، بي عقل، پوڙهي، انڌي، لولي کي مارڻ منع آهي. پر جيڪڏهن اهڙو شخص لڙائي ۾ راءِ ڏيندو هجي يا ڪافرن جو حاڪم هجي ته ان کي مارڻ جائز آهي. مسلمان پٽ کي جائز نه آهي ته ڪافر پيءُ کي ماري.

ڪافرن کي هٿيار وڪڻڻ ۽ جڏهن ڪافر کي ڪو آزاد مسلمان مرد يا عورت پناه ڏني هجي ته ان کي مارڻ به منع آهي. ٣٠

غنيمت جو ورهاڱو

غنيمت جي مال ۾ پنجون حصو يتيمن ۽ مسڪينن ۽ مسافرن جو آهي. آنحضرت صلي الله عليه وسلم جي قرابت وارن مان جيڪي فقير يتيم، مسڪين ۽ مسافر هوندا، تن کي به پنجين حصي مان ٻين کان ليهر پاڻ ۾ ڏني ويندي. پر بني هاشمين ۽ بني مطلبين جي اميرن جو ان ۾ حق نه آهي. حضرت پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جو حصو سندن لاڏاڻي شريف کانپوءِ ساقط ٿيو. پاڻ سڳورا پنهنجي نفس نفيس لاءِ غنيمت جي مال مان ڪجهه پسند فرمائيندا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هٿان: پر اهو حق استعمال ڪرڻ هيڏو ڪنهن اڳيري يا حاڪم کي درست نه آهي. ۳۱

هٿ نه آيل لاوارث ٻار جو حڪم: تنگ ڏسترن جي سورن يا زنا جي تهمت کان بچڻ لاءِ جيڪڏهن ڪنهن ڪو جيئرو ٻار اڇلائي ڇڏيو، سو هٿ آيو ۽ معلوم نٿي نه سگهيو ته ڪنهن جو آهي ته اهڙو ٻار کڻڻ مسلمان لاءِ مستحب آهي. پر ان جي تلف ٿيڻ جو خوف آهي ته واجب. ان ٻار جي پرورش بيت المال مان ٿيندي. ۽ سندس ميراث به بيت المال ۾ رکبي ۽ ان جي قصورن جي چٽي به بيت المال مان ڀري ويندي ته کانئس زبردستي وصول نه ڪبي. جيڪڏهن ان جي نسب جي ڪنهن ذمي دعويٰ ڪئي، پر ٻار ذمين جي پاڙي مان لڌو نه ويو هجي ته اهو ٻار مسلمان آهي. ساڻس گڏ جو مال لڌو ويو هجي ته ان جو مالڪ ٻار پاڻ آهي. ٻار جي هٿ آڻيندڙ کي ان ٻار جي نڪاح ڪرڻ يا وڪڻڻ وغيره جو حق نه آهي، پر ان جي پڙهائڻ يا ڪنهن هنر سکڻ لاءِ ڪنهن جي سپرد ڪرڻ جو کيس حق آهي ۽ ان سلسلي ۾ جيڪڏهن ڪجهه ٻار کي ملي ته ان جي ڏيڻ ڏني رکڻ جو به حق اٿس. ۳۲

لڌل شيءِ جو حڪم: ڪنهن هٿ آيل شيءِ کي محفوظ رکڻ ۽ تلف ٿيڻ کان بچائڻ جي نيت سان کڻڻ فرض آهي. پر هضم ڪرڻ لاءِ کڻڻ حرام آهي. ۽ ان کي مالڪ کي پهچائڻ مستحب آهي. اها شيءِ حلال يا حرام، لڌل ڏوڙيندڙ وٽ امانت آهي. جي ان ضايع ڪئي ته ڀري ڏيڻي پوندس. پر مالڪ کي موٽائي ڏيڻ جي ڪوشش ڪندي رهڻ جي باوجود مالڪ جي خبر پئجي نه سگهيس ۽ ايترو وقت گذري ويو جو شيءِ جي ضايع ٿيڻ جو انديشو ٿيو يا يقين ٿيو ته مالڪ جي پيدا ٿيڻ جي ڪا به اميد ناهي ته پوءِ امير لاءِ بهتر آهي ته انکي خيرات ڪري. پر ضرورتمند پنهنجي استعمال ۾ آڻي سگهي ٿو. ان هوندي به مالڪ جي پيدا ٿيڻ سان پوءِ مالڪ ان جي قيمت يا اصل شيءِ وصول ڪري سگهي ٿو. ۳۳

مفقود شخص جو حڪم: مفقود ان غائب شخص کي چون ٿا، جنهن جي جاءِ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 522

۽ جيئن ڀا ٻرڻ جو حال معلوم نه آهي. اهڙي شخص لاءِ قاضي ڪنهن ٻئي شخص کي مقرر ڪندو جو سندس حق وصول ڪري ۽ ان جي مال کي محفوظ رکي ۽ سربراه ڪار ٿي ان جي قريبن ۽ اولاد ۽ زال تي ان جي مال مان خرچ ڪندو. قاضي مفقود جي زال ۽ ان جي نڪاح جي پيوند کان جدا نه ڪندو ۽ مفقود جي جنم کان ٩٠ ورهين کان پوءِ ان جي مُئل هئڻ جو حڪم ڪندو. ٣٤

مخزن الحقائق جو تجزيو

مخزن الحقائق جيتوڻيڪ عربي ڪتاب ڪنز الدقائق جو ترجمو آهي، پر حقيقت ۾ ان ڪتاب جو شرح آهي. ڪتاب ۾ بيان جي صفائي ۽ مضمونن جي چٽائي خواه عبارت جي صفائي خالص سنڌي محاوري سان موافق آهي. جو مسئلو مثال کان سواءِ سمجهڻ آسان نه ٿي ٿيو تنهن جو مثال به درج ڪيل آهي ۽ ضرورت جي هنڌن اصل کان زياده مضمون ڏنگين ۾ ڏنل آهي. جنهن ڪري هن ڪتاب کي بيحد مفيد ۽ ڪارائتو بڻايو آهي. ڏنگين ۾ ڏنل اضافي معلومات جا ڪجهه مثال اڳتي لکجي چڪا آهن. پر مقصد جي وضاحت لاءِ ڪجهه مثال هت به لکجن ٿا. مفقود جي سلسلي ۾ اصل ڪتاب ۾ مسئلو آيل آهي ته قاضي نوي ورهين کان پوءِ مفقود کي مئل سمجهندو. مترجم ڏنگين ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي ته اهي نوي ورهيه مفقود جي پيدائش کان ليکبا. ٣٥ اهڙيون توضيحات ۽ تصريحات ڪتاب جي تقريباً هر صفحي تي موجود آهن.

ڪتاب مخزن الحقائق، ڪنز الدقائق جي ڪتاب الوقف تائين ترجمو ڪيل آهي. جنهن مان پتو پوي ٿو ته ڪنز الدقائق جو جلد پهريون ختم ٿئي ٿو. پر هي ٻيو جلد ترجمي هيٺ آيل نه آهي. خبر نه ٿي پئجي سگهي ته ٻئي جلد جو ترجمو ڪيو ئي نه ويو هو يا ترجمو ڪيو ته ويو پر اهو شايع نه ٿي سگهيو. جيڪڏهن ڪنز الدقائق جي ٻئي جلد جو ترجمو شايع ٿي وڃي ها ته سنڌي ٻولي ۾ هي ڪتاب فقه جي موضوع تي هڪ مڪمل

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 523

ڪتاب جوڙي سگهي ها. پر افسوس جو سنڌي ٻوليءَ ۾ هي حال اڄ ڏينهن تائين پڌري نه سگهيو آهي. ڪوبه ترجمو يا اصل تڪيل ڪتاب سنڌيءَ ۾ اهڙو نه آهي، جو فقه ۾ مڪمل ڪتاب هجڻ جي دعوى ڪري سگهي.

مخزن الحقائق جي هڪ خاص خوبي هي آهي ته ان جي مترجم فقه جي علم ۾ پنهنجا اسناد به پيش ڪيا آهن. جا ڳالهه اسلامي علمي تحقيق جي ماهرين مان هڪ بيمثل خوبي آهي. اسلامي روايتن موجب حديث جو هرڪو جاڻو جيڪو ڪا به حديث بيان ڪري ٿو، سو ان جي سند پيش ڪرڻ لاءِ بدل آهي. يعني ان کي ظاهر ڪرڻو آهي ته حديث شريف جا پاڻ بيان ڪري ٿو سا ڪنهن ڪنهن کان ٻڌي هئائين ۽ جنهن ڪيس اها حديث ٻڌائي هئي، تنهن ڪيس ان حديث بيان ڪرڻ جي اجازت به ڏني هئي ۽ هي به ته ان اجازت ڏيندڙ کي به اهڙي اجازت ٻئي کان مليل هئي. هيءَ ڪ روايت جو هي سلسلو نه ٽٽڻ جي ڪڙين وانگي آخر حضور اڪرم صلى الله عليه وسلم تائين پهچي. سند بيان ڪرڻ جي هيءَ روايت فقه ۽ سلوڪ جي ميدانن ۾ به رائج آهي.

پر ڪجھ زماني کان حديث شريف وانگي فقه ۽ سلوڪ جي حلقن ۾ به ان جو سلسلو منقطع بلڪ مفقود ٿي ويو آهي. مولوي هدايت الله مشتاق مرحوم فقه ۾ پنهنجي اسناد جو سلسلو پيش ڪري، هڪ طرف قديم روايت کي زنده ڪيو آهي ته ٻئي طرف ٻين کي به وسريل سبق ياد ڏياريو آهي ۽ فقه جي علم ۾ قلم کڻڻ جي پنهنجي اهليت ۽ حق ثابت ڪيو آهي. سندس بيان ڪيل اسناد جو عڪس هن مقالي ۾ موجود آهي.[۳۶]

جاڪان ته مخزن الحقائق فقه جي مشهور عربي ڪتاب ڪنز الدقائق جو سنڌي ترجمو آهي، تنهن ڪري هن ڪتابن جا حوالا منجهس ڏنا ويا آهن. تن جي نالن جي فهرست ڏيڻ جو ضرور سمجهيو نه ويو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا ۽ تعليقات

١. مولوي هدايت الله مشتاق جي تڪ موجب ”ڪنزالدقائق“ عربي جو مصنف ”ماوراءالنهر“ جي ملڪ جو رهندڙ هو، سنڌس وقت ۾ فرعن ۽ اصلن ۾ محقق عالم جهڙس ڪونه ٿي لڌو. شمس الائمه ڪردري ۽ ٻين ڪان فقه جو علم حاصل ڪيائين ۽ ڪتاب ”وافي“ ۽ ان جو شرح ”ڪافي“ ۽ ”ڪنزالدقائق“ ۽ ”مصفى“ ۽ ”مسطصفا“ ۽ ”منار“ ۽ ان جو شرح ”ڪشف الاسرار“ ۽ ”تفسير مدارڪ التنزيل“ ۽ ٻيا ڪتاب جو ڙيائين ۽ سندس سڀيئي تصنيفون نفعي وارئون ۽ فقيهن وٽ معتبرون ۽ وڏلون ۽ جهان ۾ قبول پيلون آهن. سال ٧١٠هه (١٣١٠ع) ۾ وفات ڪيائين. (مخزن الحقائق ص ٣)

٢. ڏسو عڪس من نقالي جو ص ٤٩٦ مزيد ڏسو من نقالي ج ص ٤٤٤ — ص ٤٤٧

٣. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ٢ — ص ٥

٤. فهرست ڪتاب مخزن الحقائق ص ٤

٥. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق. (ظالم) ٻنون مؤنث مولوي هدايت الله مشتاق ص ٣٦

٦. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ٢٦ مزيد ڏسو من نقالي جو ص ٣٩٤ ۽ ص ٦٤٢

٧. —— ايضاً —— ص ٤٣ مزيد ڏسو من نقالي جو ص ١٠٥، ١٧٩، ١٨٠، ٤٢٢ ۽ ٤٣٣

٨. —— ايضاً —— ص ٤٣ — ص ٤٤

٩. —— ايضاً —— ص ٦٠

١٠. —— ايضاً —— ص ٧٣

١١. —— ايضاً —— ص ٩٤

١٢. —— ايضاً —— ص ٩٦

١٣. —— ايضاً —— ص ١٠١ مزيد ڏسو من نقالي جو ص ٢٢٩

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 525

۱۴. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ۱۲۴ — ص ۱۲۶

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۲۸۷

۱۵. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق. ص ۱۷۷

۱۶. ——— ايضاً ——— ص ۱۷۷ — ص ۱۷۸

۱۷. ——— ايضاً ——— ص ۱۷۸

۱۸. ——— ايضاً ——— ص ۱۸۲

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۲۰۲

۱۹. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق. ص ۱۸۳

۲۰. ——— ايضاً ——— ص ۱۸۴

۲۱. ——— ايضاً ——— ص ۱۸۵

هن مسئلي جو اطلاق ٽيليفون تي ٿيندڙ نڪاح تي ٿي ٿو.

۲۲. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ۱۸۷

۲۳. ——— ايضاً ——— ص ۱۸۹ ۽ ص ۱۹۰

مقصد آهي ته عورت جي سرپرستي جي خلاف ڪين سفر ۾ ويني ۽ ڌيءَ جي حق مردڪي حاصل نه آهي.

۲۴. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ۱۹۱

۲۵. ——— ايضاً ——— ص ۲۳۰ ۽ ص ۲۳۱

۲۶. ——— ايضاً ——— ص ۲۸۴

۲۷. ——— ايضاً ——— ص ۲۹۴

Gul Hayat Institute

مذڪور سبب ڪري مرد، عورت کي مارڻ جو مجاز آهي نه ڪنهن ٻي تمام لازم نه ٿيندو. ڏسو هن مقالي جو ص ۵۵۸

۲۸. مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ۲۹۵ — ص ۲۹۷

۲۹. ——— ايضاً ——— ص ۲۹۹

۳۰. ——— ايضاً ——— ص ۳۰۰ — ص ۳۰۲

۳۱. ——— ايضاً ——— ص ۳۰۴ ۽ ص ۳۰۵

۳۲. ——— ايضاً ——— ص ۳۱۷ ۽ ص ۳۱۸

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۳۳ . مولوي هدايت الله مشتاق: مخزن الحقائق ص ۳۱۸، ص ۳۱۹

۳۴ . ——— ايضاً ——— ص ۳۲۱

۳۵ . ڏسو: مقالي جو ساڳيو صفحو فقرو اول

۳۶ ڏسو مقالي جو ص ۹۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

قاضي حاجي فتح محمد نظاماڻي رح

وفات: ١٣٣٩ھ/١٩٢٠ع.

جناب قاضي حاجي فتح محمد نظاماڻي رح جن چوڏهين صدي هجري جي پهرين اڌ جا ممتاز سنڌي عالم هئا جن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ديني ڪتاب لکي دين ۽ عوام جي ڀلائيءَ لاءِ ڪوشش ورتي. هي بزرگ حيدرآباد شهر کان ٽيهاڪو ميل پري ڏکڻ اولهه ۾ واقع ٽنڊي قيصر نالي هڪ ننڍي قصبي جا رهاڪو هئا.[1]

سندن نسب: جناب قاضي فتح محمد صاحب جن جي نسب نامي مان ڪجهه پيڙهيون هن طرح آهن. قاضي فتح محمد رح ولد حاجي عبدالله رح ولد حاجي غلام علي رح ولد خدا بخش رح ولد غلام علي رح ولد قيصر خان نظاماڻي رح.

هن نسب نامي مان جناب قيصر خان نظاماڻي رح. جنهن جي نالي تي مذڪور ٽنڊو قيصر ٻڌل آهي، سو مير فتح علي خان ٽالپر حاڪم سنڌ جي طرفان افغانستان جي بادشاهه تيمور شاهه ولد احمد شاهه ابدالي جي درٻار ۾ وڪالت جا فرائض انجام ڏيندو هو ۽ سندس فرزند جناب غلام علي نظاماڻي سڀاڳي ٽالپر حڪمران جي عهد حڪومت ۾ شهر جو ناظم الامور هو.

سندن تعليم: جناب قاضي صاحب ابتدائي تعليم ۽ قرآن شريف خليفي ميان خان محمد رح کان حاصل ڪئي.[2] پوءِ ميان پير محمد ٽيپي رح کان عربي ۽ پارسي جي ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون.[3] آخر قاضي عبدالغني رح کڏهر تعلقي سڪرنڊ واري وٽ فقه، اصول فقه ۽ حديث جي علم جي تڪميل ڪيائون ۽ اتي ئي هدايه، توضيح تلويح ۽ صحاح سته جهڙن وڏن ڪتابن تي عبور حاصل ڪري

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 528

فارغ التحصيل ٿيا.[٤]

درس تدريس:- جناب قاضي فتح محمد[٢٧] جن جي قبيلي جا ماڻهو پير رشيد الله
بيعت ڌڻي جا مريد هئا. ان نسبت سبب حضرت پير صاحب جن جناب قاضي صاحب
کي پنهنجي صاحبزادن جي تعليم لاءِ ٿنڀي شريف مان پاڻ سان پير جهنڊي ۾ وٺي آيا،
ان وقت جناب قاضي صاحب جي عمر ٢٨ ورهيه هئي. پير جهنڊي جي مدرسي مدرسه
دار الرشاد ۾ پاڻ متواتر چاليهه ورهيه درس ڏيندا رهيا. هتي راشدي خاندان جي
ڪيترن نه نهن مثلا پير بيعت ڌڻي جي پٽ پير رشد الله شاهه، پير حاجي امام الدين شاهه
سنڌس پاڻيٽي پير مظهر الدين شاهه، پير محمد وفا عرف ننڍل شاهه ۽ ٻين ڪيترن وٽانئن
تعليم حاصل ڪئي. راشدي خاندان وارن کانسواءِ ميان محمد حسين جتالي ۽ ميان
عبد الله سنڌاخ پونوجن پڻ وٽن تعليم پرائي.

تصنيفات: جناب قاضي فتح محمد، مفتاح رشد الله نالي سنڌي ۾ قرآن
شريف جو تفسير جو ڏهن سو صفحن تي مشتمل لکيو هو جو ٻه دفعا شايع ٿي چڪو آهي.
پاڻ ان وقت رائج ڪيترن درسي ڪتابن، ميزان صرف، ڪافيه شافيه تائين ترجمو
ڪيا هئائون. هي ڪتاب پير جهنڊي جي ڪتب خاني ۾ گهڻو وقت موجود به هئا پر هيئنر
ناپيد آهن. صحيح بخاري جي ٽيهن پارن مان سورهن سنڌي ۾ ترجمو ڪيا هئائون پر
هن وقت انهن مان فقط ٽي سنڌ نه نهن جناب قاضي فتح الرسول صاحب نظاماڻي
جن جي ڪتب خاني ٿنڀي شريف ۾ موجود آهي. علم فقه ۾ پارسي ڪتاب مالابدمنه
جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيائون جنهن جو تعارف هن مقالي جي ايندڙ صفحن ۾ ڪرايل
آهي.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هجرت ڪرڻ جي شرعي حيثيت متعلق سندن راءِ: خلافت عثمانيه جي معزولي ته بعد سنه ١٣٣٧هه/١٩١٩ع ۾ متحده هندستان ۾ خلافت جي تحريڪ هلي ۽ ان تحريڪ سان گڏ دارالحرب مان هجرت ڪري دارالاسلام ڏانهن وڃڻ جون فتوائون ڪن عالمن طرفان جاري ڪيون ويون، جنهن سبب متحده هندستان مان خصوصاً سنڌ مان ڪيترن مسلمانن افغانستان ڏانهن هجرت ڪئي. فتويٰ ڏيندڙن ۾ مولانا تاج محمد امروٽي بہ شامل هئا. انهيءَ سلسلي ۾ پير رشد الله شاهه جي آڏو بيان پيش ٿي. ان وقت سنڌ جي مدرسي ۾ مولوي نورالحق هجرت جي فرضيت بابت هڪڙو ڪتاب لکيو هو. اهو ڪتاب پير صاحب مرحوم پڙهيو هوءِ جو ته وهو ته علماءِ ديوبند سواءِ پنجاب جي عالم جو ڪتاب قابل سند نہ آهي. پوءِ پاڻ جناب قاضي فتح محمد کي گهرائي هجرت ڪرڻ جي مسئلي بابت تحقيق ڪرايائون. جناب قاضي صاحب فرمايو ته هجرت ڪرڻ فرض هئڻ نہ بجاءِ پر مستحب بہ نہ آهي ۽ ان سلسلي ۾ ڪيترائي ڪتاب حديث، تفسير ۽ فقه جا ڏسي اهو آخري راءِ قائم ڪيائون. پوءِ پير صاحب چيو ته جن هجرت ڪئي سي مصيبت ۾ جي بعضاءِ مولانا تاج محمد کي لکيائون ته اوهان وڏي ڀل ۽ غلطي ڪئي آهي. بعد ۾ امروٽي بہ سمجهيو ته واقعي اسان کان غلطي ٿي آهي ۽ جن هجرت ڪئي تن ويچارن جا گهر ڏاڍا برباد ٿيا آهن ۽ هو ويچارا تباهه ٿي ويا آهن.[٥]

حج بيت الله:- جناب قاضي فتح محمد جن سنه ١٣٢٢هه/١٩٠٤ع ۾ پير رشد الله شاهه جن جي رفاقت ۾ حج بيت الله شريف جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ روانا ٿيا.

وفات:- جناب قاضي فتح محمد صاحب جن ايڪهٺ ورهين جي عمر ۾ سنه ١٣٣٤هه/١٩١٧ع ۾ پير جهنڊي مان پنهنجي آبائي وطن ننڍي قيصر ڏانهن مراجعت ڪري آيا جتي سنه ١٣٣٩هه/١٩٢٠ع ۾ انتقال ڪيائون ستهٺ ورهين جي عمر ۾ هن دار

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

فانيءَ مان موڪلائي حق سان واصل ٿيا. سندن مرقد سندن آبائي قبرستان ٺٽو ۾ آهي.

اولاد:- وصال وقت پاڻ پنج فرزند پٺيان ڇڏيائون جن مان وڏا به ديني تعليم جي زيور سان آراسته ٿيا، باقي ٽن جيڪي ان زماني جي تعليم حاصل ڪئي. سندن پوٽو فرزند جناب قاضي فتح الرسول صاحب جن قحط الرجالي جي دور ۾ ديني علم جا بي مثل عالم آهن ۽ نيڪ اخلاق جي اعلىٰ معيار جا حامل ۽ بيشمار وصفن ۽ خوبين جا مالڪ آهن ۽ هن وقت ٺٽي ۾ سڪونت پذير آهن.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 531

مالابد منه جو سنڌي ترجمو.

مترجم: جناب مولانا قاضي فتح محمد صاحب نظاماڻي.
ويٺل ڳوٺ ٽنڊو قيصر تعلقو حيدرآباد

ترجمي جو سال: چوڏهين صدي هجري جي ٽيهين عشري واري زماني ۾.

ڪتاب مالابد منه اصل فارسي ٻولي ۾ مولانا ثناء الله پاڻيپت (هندستان) واري جو لکيل آهي. جنهن جو مولانا قاضي فتح محمد صاحب نظاماڻي سليس سنڌي ۾ سنڌ جي عام ماڻهن جي فائدي لاءِ ترجمو ڪيو آهي. ڪتاب اڃا غير مطبوع آهي ۽ ان جو هڪ قلمي مخطوطو ٽنڊي قيصر ۾ حاجي نثير محمد خان نظاماڻي جي ذاتي لئبرري ۾ موجود آهي.

ڪتاب ۾ جا ٿائل ڪن ضروري فقهي مسائل جو انتخاب هيٺ لکجي ٿو جنهن مان ڪتاب جي احاديث جو اندازو لڳائي سگهبو.

ڪتاب الايمان: هن باب ۾ الله تبارڪ و تعالى جل شانهٗ جي وجود ۽ صفات بابت يقين رکڻ ۽ انهن جي نوعيت کي ڪجهه حد تائين علم ڪلام جي روشني ۾ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. جيئن الله تعالى جي ذات بابت استعارن واريون ترڪيبون جهڙوڪ "يد الله"، "وجه الله" وغيره جي ڪجھ قدر سمجهاڻي ڏني وئي آهي. ان کانسواءِ جبر ۽ قدر جي مسئلي تي به ڪجهه روشني وڌي وئي آهي. تنهن کانپوءِ انبياء عليهم السلام، ملائڪ سڳورن ۽ آسماني ڪتابن بابت ايمان رکڻ جي تشريح ڏني وئي آهي ۽ فرمايل آهي ته "نبي ۽ ملڪ نوري سڀني مخلوقن ۾ اشرف آهن ۽ بارگاه الاهي جا مقرب آهن پر ٻين مخلوقن وانگر هو ئي علم ۽ قدرت نه ٿا رکن سواءِ ان علم ۽ قدرت جي، جيڪي الله تعالى جي طرفان کين عنايت ڪيا ويا آهن. جيڪي نبي نه آهن تن کي نبين جي صفت ۾ شريڪ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

نه ڪجي. عصمت يعني گناهن کان بچيل رهڻ جي صفت نبين ۽ ملڪن کان سواءِ ٻين الله جي ٻانهن مثلاً: اصحابن ۽ اهل بيت ۽ اوليائن جي واسطي ثابت ڪرڻ نه گهرجي. اطاعت ۽ متابعت فقط پيغمبرن تائين محدود رکجي. جنهن به شخص جو قول ۽ فعل حضرت جن جي قول ۽ فعل کان وار جيترو به مخالف هجي اهو رد ڪجي.

ان ڪانپوءِ قبر ۽ قيامت جي حساب ۽ عذاب ۽ ثواب جو ذڪر آهي. نبين ولين، صالحن جي شفاعت حق بجا آهي. "خدا تعالىٰ مختار آهي وٽس ته ڪبيرا گناهه توبه سان بخشي ڇڏي، وٽس ته صغيرن تي عذاب ڪري". ڪوبه مسلمان ڪيترو گناهه ڪرڻ سبب ڪافر نه ٿو ٿئي ۽ نڪي ايمان کان ٿو نڪري. "مسلمان خدا تعالىٰ کي بهشت ۾ بردي سوا ڏسندا پر نه ڪوئي طرف هوندو ۽ نه ڪيفيت ۽ نه مثال. ايمان جو زباني اقرار ڪرڻ ضرورت وقت معاف آهي.

حضرت رسول الله صلى الله عليه وسلم جا اصحاب سڀئي عادل هئا، ڪوبه فاسق نه هو. جيڪڏهن ڪنهن صحابيءَ کان ڪڏهن ڪو گناهه ٿي ويو ته ان توبه ڪئي ۽ بخشيو ويو. جيڪو شخص اصحابن تي ٻاطنيءَ بغض رکندڙ ۽ بي ترب ۽ بي رحم ڄاڻندو سو ته ان جو منڪر ٿيو ۽ جيڪو انهن سان دشمني ۽ عضو رکندو، ان مٿي قرآن مجيد ڪافر جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. خلفاءِ راشدين جي فضيلت هڪ ٻئي تي نه ترتيب وار اصحابن جي اجماع ۽ شرعي نص سان ثابت آهي. جنهن حضرت علي رض سان نزاع ڪيو سو خطاوار آهي. پر ان ڪري اصحابن ڪرامن ڏانهن بد ظني نه ڪجي ۽ انهن جا جيڪي جهيڙا جهڳڙا پاڻ ۾ آهن تن کي ڇڪي وجه ٿي آڻي بد ظنيءَ کي دخل ڪرڻ گهرجي ۽ هڪڙي هڪڙي سان محبت ۽ خوش اعتقاد رکجي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 533

فصل نماز جي ڪوشش ۾: هن فصل ۾ نماز جي اهميت بابت حديثون آنديون ويون آهن ۽ ٻڌايو ويو آهي ته نماز ئي ڪفر ۽ اسلام جي وچ ۾ فرق ڪندڙ آهي.[11]

ڪتاب الطهارت: ڪتاب الطهارت ۾ وضوءِ غسل جي مسائل کي ڌار ڌار فصلن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جن مان منتخب مسائل هيٺ ڏجن ٿا.[9]

فصل وضوءَ جي بيان ۾: حنفي مذهب موجب وضوءَ جا فرض چار ڄاڻايا ويا آهن ته امام شافعيؒ، امام احمدؒ ۽ امام مالڪؒ وٽ نيت ۽ ترتيب به فرض آهن ۽ امام مالڪؒ وٽ لاڳيتو ڌوئڻ به فرض آهي. امام احمدؒ وٽ بسم الله چوڻ، ڳري ۾ پاڻي ڪرڻ ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ به فرض آهي ۽ امام مالڪؒ ۽ امام احمدؒ وٽ سموري سِر جي مسح ڪرڻ فرض آهي. مصنف احتياط هن ۾ آهي ته هي سڀئي ڪم بجا آندا وڃن.[10]

فصل وضوءَ جي ڀڃندڙن جي بيان ۾: هن فصل ۾ وضوءَ جا اهي ئي ڀڃندڙ ڳڻايا آهن جي سڀني فقه جي ڪتاب ۾ بيان ڪيل آهن ۽ ڪو خاص قابل ذڪر مسئلو ڏنو ويو آهي. مصنف جا اهڙا مسائل دهرائڻ ضروري نه آهن.

ان کانسواءِ هيٺيان فصل به اهڙا آهن جن ۾ ڪنهن خاص مسئلي جو ذڪر آندو نه ويو آهي.

۱. فصل غسل کي واجب ڪندڙن ڳالهين جي بيان ۾ ۲. فصل حڪمي ۽ حقيقي پليتي کان پاڪائي حاصل ڪرڻ جي بيان ۾ ۳. فصل تيمم جي بيان ۾.[11]

فصل پليد ڳالهين جي بيان ۾: هن فصل ۾ هڪ خاص مسئلو هي آندل آهي ته ماڻهوءَ جي اوبر ٽوڙي ڪاڻ هجي پاڪ آهي. ان کانسواءِ ٻيا مسئلا اهي ئي آهن جي عام فقهي ڪتابن ۾ ملي سگهن ٿا.[12]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 534

ڪتاب الصلوٰة:

ڪتاب الصلوٰة ۾ ڪل اٺيه فصل ڏنل آهن جن مان ڇنڊي کي ڇڏي باقي سورهن فصلن مان منتخب مسئلا هيٺ لکجن ٿا.[13]

فصل نماز جي وقتن ۾

ظهر نماز جو وقت. باختلاف پاڇي جي مثل يا ٻن مثلن تائين آهي. ٻن انن ۾ اصلي پاڇو شمار نه ڪبو. اصلي پاڇو سال جي جدا جدا مهينن ۾ جدا جدا ملڪن ۾ جدا جدا قد جو ٿئي ٿو، جنهن جي ماپ جو پيمانو قدم بڌايل آهي. ۽ قدم جي معنیٰ ورتي اصل شئي جي ستين پتي جي برابر چيل آهي.

مترجم جو چوڻ آهي ته سنڌ ملڪ ۾ اصلي پاڇي بابت مخدوم محمد هاشمؒ ٺٽوي جن جي تحقيق ڪيل آهي جنهن موجب سنڌ ۾ اصلي پاڇي جي ڊيگهه جدا جدا مهينن ۾ هيٺين ريت بيهي ٿي.[14]

١. وساک جو پهريون اڌ اڍائي قدم.

٢. وساک جو ٻيو اڌ ۽ جيٺ جو پهريون اڌ ڏيڍ قدم.

٣. جيٺ جو ٻيو اڌ ۽ آکاڙ جو پهريون اڌ هڪ قدم.

٤. آکاڙ جو ٻيو اڌ ۽ سانوڻ جو سڄو مهينو اڌ قدم کان ٿورو ٿئي ٿو جنهن کي اعتبار ۾ نه ٿو آڻجي.

٥. بڊي جي پهرين اڌ ۾ اڌ قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ هڪ قدم.

٦. اسوءَ جي پهرين اڌ ۾ ڏيڍ قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ هڪ قدم.

٧. ڪتيءَ جي پهرين اڌ ۾ ٽي قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ چار قدم.

٨. نهريءَ جي پهرين اڌ ۾ پنج قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ ساڍا پنج قدم.

٩. پوهه جي پهرين اڌ ۾ ڇهه قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ ساڍا ڇهه قدم.

١٠. مانگهه جي پهرين اڌ ۾ ست قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ ساڍا ڇهه قدم.

١١. ڦڳڻ جي پهرين اڌ ۾ ڇهه قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ ساڍا پنج قدم.

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 535

۱۴. چيٽ جي پهرين اڌ ۾ ساڍا چار قدم ۽ ٻئي اڌ ۾ ٽي قدم. [15]

فصل جماعت جي بيان ۾

جيڪڏهن ڪو شخص صف جي پٺيان اڪيلو نماز پڙهندو ته ان جي نماز مڪروه ٿيندي. امام احمدؒ جي راءِ موجب ان جي نماز اصل نه ٿيندي. امام شافعيؒ جي نزديڪ جماعت سنت ڪفايه آهي. [16]

فصل نماز پڙهڻ جي مسنون طريقي جي بيان ۾

مسبوق نماز جي فوت ٿيل حصي جي قضا وقت اعوذ ۽ تسميه پڙهندو پر مقتدي شروع نماز ۾ نه پڙهندو. پوئين قعدي ۾ تشهد ڪائو ۽ شاهد آڱر سان اشارو ڪرڻ جيئن امامن کان مروي آهي. پر امام اعظمؒ جو مشهور مذهب آهي ته اشارو نه ڪجي. [17] هن سلسلي ۾ مخدوم محمد هاشمؒ ٺٽوي ۽ ٻين عالمن جي راءِ متعلق هن مقالي ۾ اڳتي ذڪر اچي چڪو آهي. [18]

فصل نماز ۾ بي وضو ٿيڻ جي بيان ۾

نماز ۾ اوچتو بي وضو ٿيڻ سبب مقتدي وضو ڪري ساڳي نماز ۾ ساڳي جاءِ تي اچي ويهي ته ان جي نماز ٿي ويندي. منفرد شروعات کان نماز پڙهي ۽ امام ٻئي کي خليفو ڪري ۽ پاڻ وضو ڪري بنا ڳالهائڻ جي اچي ويهي. مقتدي جيڪي امام پٺيان پڙهي رهيو هوندو اهو بنا اُته ادا ڪري، پوءِ باقي نماز ۾ امام سان گڏ شريڪ ٿيندو. پر جي امام اڳيئي فارغ ٿي ويو آهي. ته مقتدي ڪٿي به ويهي نماز پوري ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن وضو ارادي سان ٽٽو ويو هوندو ته نماز فاسد ٿيندي. [19]

فصل بانگ ۽ اقامت جي بيان ۾

قضا نماز لاءِ به بانگ ۽ اقامت چوڻ سنت آهي. [20]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

فصل نماز جا شرط

نماز ۾ اوڳڇ ڏيڻ هڪ شرط آهي. نماز جو آواز به اوڳڇ آهي. ابن همام جو چوڻ آهي ته ان قول موجب جيڪڏهن نماز قراءة وڏي آواز سان ڪندي ته ان جي نماز فاسد ٿيندي. سيد علي محمد شاهؒ دائري واري جي راءِ آهي ته عورت جو آواز اوڳڇ نه پر فتنو آهي. ۲۱

جيڪڏهن قبلي جو طرف معلوم نه ٿئي ته دل جو خيال ڪجي، پوءِ جنهن طرف دل شاهدي ڏئي ان طرف منهن ڪري نماز پڙهجي. پر اهڙي فڪر کان سواءِ اُن نماز جائز نه ٿيندي. جيڪو شخص دشمن جي خوف کان يا بيماري سبب قبلي ڏانهن منهن نه ڪري سگهي ته جنهن طرف ۾ سگهيس اوڏانهن منهن ڪري نماز پڙهي. نفلي نماز شهر کان ٻاهر وهٽ تي جنهن طرف وهٽ هلي ته ان طرف ۾ منهن ڪري پڙهڻ جائز آهي. ۲۲

فصل نماز جي واجبن جي بيان ۾

مسبوق امام سان گڏ سهو جو سجدو ڏيندو پوءِ جي باقي بچيل نماز ۾ ڪا سهو پيس ته ان لاءِ وري به سهو جو سجدو ڏيندو. ۲۳

فصل فوت ٿيل نمازن جي قضا ڪرڻ جي بيان ۾

فوت ٿيل نماز جي ياد گيري هوندي به وقتي نماز پڙهڻ، وقتي نماز کي فاسد ڪري ٿو. پر جيڪڏهن فوت ٿيل نماز جي قضا ٻي وقتي نماز کان اڳ ڪيائين ته پهرين فاسد نماز هاڻي ڦري باطل تي پوندي. اهو حڪم ڇهن نمازن تائين آهي، ڇهن نمازن کان پوءِ سڀ نمازون صحيح ٿي وينديون.

جيڪڏهن ڪو شخص عشاء جي نماز ڪنهن سبب جي وضو پڙهي ڇڏي پوءِ سنت ۽ وتر وضوء سان پڙهيائين ته امام اعظمؒ جي قول موجب عشاء جي نماز سان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

گهڻي سنت وري پڙهندو. پر وتر نه موٽائيندو. ٻه صاحبن جو قول آهي ته وتر به موٽائيندو.

فصل نماز جي ڀڃندڙن ۽ مڪروه ڪمن ۾

نماز پڙهندڙ جي اڳيان جيڪڏهن ڪا به شي لنگهي ڏٺي ته نماز نه ڀڃندي، پر جي لنگهي ويندي ته عقل وارو هوندو ته اهو خود گنهگار ٿيندو. جيڪڏهن نمازي ڪنهن ٿلهي تي نماز پڙهندو هوندو ۽ اهو ٿلهو ماڻهن جي قد برابر هوندو ته ماڻهو گنهگار نه ٿيندو.

ميدان يا رستي تي نماز پڙهندڙ کي گهرجي ته پنهنجي ساڄي يا کابي ڀرون جي سامهون هڪ لڪڻ هڪ هٿ ڊگهو ۽ هڪ آڱر ٿلهو زمين ۾ کوڙي. جو ته اها سنت آهي. باقي زمين تي لڪڻ رکڻ يا ليڪو ڪڍڻ مان فائدو نه آهي. جيڪڏهن اهڙو لڪڻ اڳيان نه هجي ته ماڻهن کي اشاري سان يا تسبيح سان روڪي سگهجي ٿو پر نه ٻنهي سان.

جيڪڏهن نمازي ڪنهن اهڙي ٻٽي ڪپڙي تي نماز پڙهندو هجي جنهن جو هيٺيون ڪپڙو پليد آهي ۽ ٻئي ڪپڙا گڏ سبيل آهن ته نماز نه ٿيندي. پر جي ڪپڙا عليحده آهن ته نماز ٿيندي. جيڪڏهن ڪنهن اهڙي ڪپڙي جو هيٺيون حصو پليد آهي ته به نماز ٿي ويندي. جيڪڏهن نمازي ڪو اهڙو ڊگهو ڪپڙو پائي نماز پڙهي ٿو. جنهن جو پليد حصو پٽ ۾ پيل آهي ۽ نماز پڙهڻ سان اهو حصو به چري ٿو ته نماز نه ٿيندي، پر جي اهو حصو نه ٿو چري ته نماز ٿي ويندي.

جنهن جا وار ڊگها هجن اهو نماز ۾ وار ويڙهي نماز نه پڙهي، بلڪ ڪوبي چوٽي ويڙهڻ مڪروه آهي. مٿي اگهاڙي نماز پڙهڻ مڪروه آهي، پر ٻيا نه ۽ عاجزي لاءِ جائز آهي. صف جي پٺيان بيهڻ مڪروه آهي. جيڪڏهن صف ۾ گنجائش نه هجي ته هڪ ماڻهو کي ڇڪي پاڻ سان گڏ بيهارجي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

نماز ۾ بلا يا ديون مارڻ مڪروه ناهي. قرآن شريف ڏيئي ۾ لٽڪيل ترار
جي سامهون نماز پڙهڻ مڪروه ناهي. ساڳيءَ طرح پٺ ڏيئي ويٺل يا جاڳيل ڪنهن
شخص جي سامهون به نماز پڙهڻ مڪروه ناهي. ٢٥

فصل بيمار جي نماز جي بيان ۾

جيڪڏهن ڪو شخص نماز پڙهندي بيمار ٿي پوي ته جيئن پڇي سگهي تيئن نماز پوري ڪري. جيڪڏهن ڪو شخص هڪ رات ۽ هڪ ڏينهن جي لاءِ يا بيهوش ٿيو ته ان مدت جون نمازون قضا ڪندو. پر جي هڪ رات ۽ هڪ ڏينهن کان هڪ ساعت به زياده گذري ته نمازن جي قضا مٿس واجب نه آهي. ٢٦

فصل مسافر جي نماز جي بيان ۾

هڪ منزل پنڌ سورهن ڪوهن جي ٿيندي آهي. هڪ شرعي ڪوه ۾ چار هزار وکون ٿين ٿيون. حضر جي فوتي نماز سفر ۾ چار رڪعتون پڙهبيون ۽ سفر جي فوتي نماز حضر ۾ ٻه رڪعتون پڙهجن. ٢٧

فصل جمعي جي نماز جي بيان ۾

جمعي نماز صحيح ٿيڻ لاءِ ڇهه شرط آهن. جڏهن اهي موجود هوندا تڏهن ئي جمعو ادا ٿيندو ۽ ظهر معاف ٿيندي. شرط هي آهن:

١. مصر يا مصر جي ٻني: مصر اهو شهر آهي جنهن ۾ حاڪم يا قاضي رهي. مصر جي ٻني ۾ فوج جي ڇانوڻيون، گهوڙن جي ڊوڙائڻ جو ميدان يا قبرستان وغيره اچي وڃن ٿا. يعني اهي سڀ هنڌ جتي شهر جي ماڻهن لاءِ اچڻ وڃڻ عام رواجي حالت ۾ رهندو. انهيءَ امام اعظمؒ جي راءِ ۾ ڳوٺن ۾ جمعي نماز پڙهڻ لازم نه آهي. امام شافعيؒ ۽ ٻين امامن وٽ ڳوٺن ۾ جمعي نماز پڙهڻي آهي. پر مصر جي ٻني ۾ پڙهڻ نه گهرجي.

٢. بادشاه يا ان جي نائب جو حاضر ٿيڻ. هي شرط اڪثر امامن وٽ ثابت نه آهي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 539

٣. ظهر جو وقت ٤. خطبو: اڪثر فقيهن وٽ خطبو فرض آهي پر امام
اعظمؒ وٽ سنت آهي. ٥. جماعت. امام اعظمؒ جي راءِ موجب جماعت ۾
امام کانسواءِ ٽي ڄڻا هئڻ گهرجن. امام ابو يوسفؒ وٽ امام کانسواءِ ٻه ڄڻا هجن
پر امام شافعيؒ ۽ امام احمدؒ وٽ امام کان سواءِ چاليهه ڄڻا هئڻ گهرجن.

جمعي جي جماعت ۾ شريڪ ٿيندڙ مقيم، تندرست ۽ آزاد هئڻ گهرجن.
جمعي نماز جي نيت سان جيڪڏهن ڪو جماعتي نڪري ويو ۽ جماعت جو تعداد ٽن
انگ کان گهٽجي ويو ته پوءِ جمعو نه ٿيندو، پوءِ ظهر پڙهڻ گهرجي.

ڪتاب ڪنزالدقائق جي لکڻ موجب جيڪڏهن سجدي کان اڳ ڪو
جماعتي ويو نه اهڙي حالت ۾ جمعو نه ٿيندو پر جيڪڏهن سجدي کان پوءِ ويو
ته جمعو پڙهي پورو ڪبو. ٦. اذن عام: اذن عام جو مقصد آهي ته نماز
پڙهڻ کان ڪنهن کي به روڪ نه هجي.

جمعي جي نماز مختير بانهي، ٻار ۽ مسافر تي واجب نه آهي.

انڌي تي امام اعظمؒ جي راءِ موجب جمعو نماز واجب نه آهي چاهي ان کي
ڪو وٺي اچڻ وارو به هجي. پر ٻين امامن موجب اهڙي جيڪڏهن ڪو وٺي اچڻ وارو
موجود آهي ته ان تي جمعي نماز واجب آهي. جن تي جمعو واجب ناهي
سو به جيڪڏهن جمعو پڙهندو ته ادا ٿي ويندو ۽ ظهر ان تان ساقط ٿيندي

ٻانهو، مسافر يا مريض جمعي جي امامت ڪرائي سگهي ٿو. امام
اعظمؒ وٽ فقط مسافرن جو جمعو به صحيح آهي. پر امام احمدؒ ۽ امام شافعيؒ
جي راءِ موجب جمعي ۾ جيسين چاليهه ڄڻا آزاد، مقيم ۽ تندرست حاضر نه
ٿيندا تيسين جمعو نه ٿيندو.

مصر کان ٻاهر رهندڙ شخص جيڪڏهن جمعي جي ٻانگ ٻڌندو ته

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 540

جمعو مٿس واجب ٿيو. بي عذر شخص جيڪڏهن ظهر پڙهندو ته ڪراهت
تحريم ٿيندس. پوءِ جيڪڏهن جمعي لاءِ ڊوڙيو ته ظهر باطل ٿيندس. تنهنڪري جي
جمعو هٿ نه آيس ته ظهر وري پڙهندو. ٻنهي صاحبين جي قول موجب ظهر باطل نه
ٿيندس. جمعي نماز جي جماعت ۾ جيڪو شخص التحيات ۾ يا سهو جي
سجدي ۾ اچي ملي سو جمعي جون ٻه رڪعتون پڙهي پوريون ڪري، ٻه
امام محمدؒ جي راءِ ۾ جيڪڏهن ٻي رڪعت مان ڪنهن کي رڪوع هٿ نه آيو ته
پوءِ اهڙي تکبير تحريمه سان چار رڪعتون ظهر پڙهي پوريون ڪري.

عذر واري ۽ قيدي کي جمعي جي ڏينهن ظهر جي نماز جماعت سان
پڙهڻ مڪروه آهي.

هڪڙي ئي شهر ۾ هڪ کان زياده هنڌن جمعو پڙهڻ جائز آهي.
ٻي امام اعظمؒ کان هڪ روايت آهي ته جمعو هڪ هنڌ کانسواءِ جائز نه
ٿيندو ۽ جيڪڏهن زياده جاين ۾ ٿيندو هوندو ته پهرين هنڌ جمعو صحيح
آهي ۽ ٻيا صحيح نه ٿيندا. امام ابو يوسفؒ کان روايت آهي ته جيڪڏهن شهر
جي وچان ڪا نهر وهندي هوندي ته ٻنهي پاسي ٻه جمعا پڙهڻ جائز آهن.

واجب نمازن جي بيان ۾

امام اعظمؒ جي راءِ ۾ وتر ۽ عيدين جون نمازون واجب
آهن ۽ ٻين امامن وٽ هي ٽئي نمازون سنت
آهن. امام اعظمؒ وٽ وتر ٽي رڪعتون آهي ۽ ٽين رڪعت ۾ رڪوع کان اڳ
قنوت پڙهڻو آهي. امام شافعيؒ جو قول آهي ته قنوت فقط رمضان جي اڌ ۾ پڙهڻ
سنت آهي. اڪثر امام چون ٿا ته رڪوع کان پوءِ قومه ۾ قنوت مسنون
آهي. صبح جي نماز ۾ قنوت پڙهڻ بدعت آهي.

عيد نمازن ۾ سڀ اهي جمعي وارا شرط لاڳو آهن - پر جمعي ۾ خطبو شرط

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

آهي ۽ عيد ۾ فقط سنت . عيد نماز ۾ تڪبيرن سان گڏ ڇهه ٽڪبيرون ٻيون به هوندي آهي .
عيد نماز جي ٻئي رڪوع جي تڪبير واجب آهي . عيد نماز جي قضا ناهي .
عذر سبب عيد الفطر جي نماز ٻئي ڏينهن تائين پڙهي سگهجي ٿي ۽ عيد الاضحيٰ
جي ٻارهين تاريخ تائين . [29] پر صحيح مسئلي موجب عيد نماز ۾ ٽي ٽي تڪبيرون ڪابه ٿيون ۽
ٽي ٽي تڪبيرون ڪا ذڪر ڪيون صحيح آهي .

فصل نفلن جي بيان ۾

عشاء جي نماز سان گڏ ٻه رڪعت سنت سان گڏ ڇهه رڪعتون
مستحب آهن . جن کي صلوٰة الاوابين چوندا .
صلوٰة الاوابين متعلق علماء جو اختلاف آهي ۽ مذڪور راءِ جي برعڪس
هڪ ٻي راءِ هي آهي ته صلوٰة الاوابين، ضحيٰ نماز کي چئبو آهي . جنهن کي ھي
نماز چاشت به سڏين ٿا، بلڪ ان راءِ موجب اشراق، ضحيٰ ۽ صلوٰة الاوابين
هڪ ئي نماز جا جدا جدا نالا آهن . [30]

نماز تهجد :

تهجد جي نماز ۾ اڪثر اصحابن سڳورن جو قرآن شريف
هڪ هفتي اندر ختم ڪرڻ جو معمول هو، جنهن جو طريقو هي هوندو هو ته پهرين رات
ٽن سان ٽي سورتون، ٻي رات پنج، ٽين رات ست، چوٿين رات نو، پنجين رات
يارهن، ڇهين رات ٽيرهن ۽ ستين رات اٺاويهن تائين . ان دستور موجب
قرآن شريف ختم ڪرڻ کي فمي بشوق سڏيندا آهن . فمي بشوق جي معنيٰ
هن طرح سمجهائي ويئي آهي ته "ف" مان مراد "فاتحه" . "م" مان مراد "مائده" .
"ي" مان "يونس" . "ب" مان "بني اسرائيل" . "ش" مان "شعرا" . "و" مان "والصافات"
۽ "ق" مان سوره "ق" . يعني انهي سورتن جن مان هر هڪ ستن قرآن مجيد جي
ستن منزلن مان هڪ شروع ٿئي ٿي .
نفل نماز جي سلسلي ۾ ٽين نمازن سان گڏ جن ٻين نمازن جو ذڪر ڪيو ويو آهي
انهن ۾ جيڪي نمازون شامل آهن تن جا نالا هي آهن .

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

نماز اشراق ۾ نماز ضحيٰ ۾ نماز تراويح ۾ نماز استخاره ۾ نماز توبه ۾ مشڪل جي آساني جي نماز ۾ نماز تسبيح ۾ مسجد گهرڻ لاءِ نماز ۾ مينهن ۽ پاڻي گهرڻ لاءِ نماز . هن نماز لاءِ جڏهن امام عيدگاهه ڏي ته ساڻس ڪافر شامل نه ٿين . (نفل نماز ۾ جماعت مڪروه آهي، سواءِ تراويح نماز، گرهڻ لاءِ نماز ۽ مينهن نماز جي.)

نفل نماز ۾ جماعت مڪروه آهي. نفل ڀڃبو ته قضا ڪرڻو پوندو. عورت جيڪڏهن ڪنهن ڏينهن نفل پڙهڻ جو نذر ڪيو پر ان ڏينهن حيض اچي ويس ته ورديءَ اهو نفل پڙهڻ ان مٿي لازم نه آهي. ٣١

فصل تلاوت جو سجدو

جيڪڏهن ڪنهن مقتديءَ نماز ۾ سجدي جي آيت پڙهي ته نڪي امام تي ۽ نڪي مٿس سجدو واجب ٿيندو. پر جو شخص نماز کان ٻاهر آهي ۽ هي آيت ٻڌي ان تي سجدو واجب ٿيندو. جنهن شخص رڪوع يا قومه يا سجدي يا جلسي ۾ سجدي جي آيت پڙهي ته ان تي به سجدو واجب ناهي. نماز ۾ جيڪڏهن ڪنهن اهڙي شخص کان سجدي جي آيت ٻڌي جو نماز ۾ شامل ناهي ته سجدو نماز کان پوءِ ڪندو. نماز ۾ سجدو ڪيائين ته سجدو ادا نه ٿيندو، پر نماز به باطل نه ٿيندي. جيڪڏهن امام سجدي جي آية پڙهي ۽ ڪنهن شخص نماز کان ٻاهر ٻڌي، پوءِ امام جي سجدي ڪرڻ کان اڳ اقتدا ڪيائين ته امام سان سجدو ڪندو. جي سجدي کان پوءِ اقتدا ڪيائين ته سجدو نه ڪندو. جيڪڏهن ٻيءَ رڪعت ۾ اقتدا ڪيائين ته نماز کان پوءِ سجدو ڪندو. تلاوت جو سجدو جيڪو نماز ۾ واجب ٿيو سو نماز کان پوءِ قضا نه ڪندو. نماز کان اڳ جيڪڏهن ڪنهن سجدي جي آيت پڙهي پوءِ ساڳي آيت نماز ۾ به پڙهيائين ته هڪڙو ئي سجدو ڪافي آهي. پر جي پهرين دفعي سجدو ڪري، پوءِ نماز ۾ وري ساڳي آيت پڙهيائين ته وري سجدو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪندو. ساڳي مجلس ۾ ساڳي آيت ڪيترائي دفعا پڙهڻ سان هڪ ئي سجدو
ڏبو. پر ٻئي آيت لاءِ ٻيو سجدو به ڏبو. پڙهندڙ جي مجلس هڪڙي ۽ ٻڌندڙ جون
ٻه آهن ته ٻڌندڙ ٻه سجدا ڪندو. ساڳي طرح ٻڌندڙن جي هڪڙي ۽ پڙهندڙ
جون ٻه آهن ته ٻڌندڙ فقط هڪ سجدو ڪندو. سڄي سورة پڙهڻ، پر
سجدي جي آية ڇڏڻ مڪروه آهي. پر سجدي جي آية پڙهڻ ۽ سڄي سورة
نه پڙهڻ مڪروه نه آهي. ٣٢

ڪتاب جنائز:. موت کي هميشه ياد رکڻ ۽ جنهن جم بابت وصيت ڪرڻ
واجب هجي، ان بابت وصيتنامو پاڻ سان گڏ کڻڻ مستحب آهي. جنهن وقت مرڻ جو
گمان گهڻو ٿئي، ان وقت اهڙو وصيت نامو پاڻ سان رکڻ واجب آهي ٣٣

فصل جنازي نمازجي بيان ۾ جنازي نماز جي امامت لاءِ سڀ کان اولى بادشاه آهي
پوءِ قاضي، پوءِ محلي جو امام، پوءِ ميت جو ويجهو وارث،
ميت جو پيءُ ميت جي پٽ کان امامت لاءِ اولى آهي. امام اعظم رح جي راءِ ۾ جنازي
نماز ۾ سورة فاتحه پڙهڻ شرط ناهي، پر اڪثر علماءِ چون ٿا ته فاتحه به
پڙهجي. جيڪو آيل شخص جنازي نماز ۾ ٻي تڪبير کان پوءِ شامل ٿئي ته سلام
کان پوءِ فوت ٿيل تڪبيرون قضا ڪري ۽ امام يوسف رح جي چوڻ موجب ٻي تڪبير
جي انتظار کان سواءِ ئي نماز ۾ شريڪ ٿي سگهي ٿو. جنازي نماز مسجد ۾ مڪروه
آهي. غائب ميت ۽ اڌ کان گهٽ عضون تي جنازي نماز جائز نه آهي. جيڪڏهن
ميت بنا نماز دفن ڪيو ويو هجي ته ٽن ڏينهن تائين ان جي قبر تي جنازي نماز پڙهي
سگهجي ٿي. ٣٤

جهڙي طرح هن ڪتاب ۾ غائبانه نماز جنازي پڙهڻ جائز لکي نه وئي آهي
ساڳي طرح ٻين ڪن ڪتابن ۾ جنازي نماز غائبانه پڙهڻ جائز لکيل ڏاڪي ٣٥.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 544

فصل شهيدن جي بيان ۾

۳۶ ڪتاب ۾ شهيدن جي ڪفن ۽ دفن جا مسائل ذڪر آهن جي اڳي ساڳيا آهن جي ڪتاب 'فتوىٰ فقه' ۾ بيان ڪيل آهن. جيئن ته هن مقالي ۾ ٻئي هنڌ ڪتاب 'فتوىٰ فقه' جو تعارف به آيل آهي ۽ ان سلسلي ۾ مذڪور مسائل به هن مقالي ۾ ڏنا ويا آهن. تنهنڪري ساڳيا مسائل هت نه ٿا ڏجن. ڪتاب 'فتاوىٰ فقه' جو تعارف اڳين ورقن ۾ ذڪر آهي. ۳۶

فصل سوڳ جي بيان ۾

جنهن عورت جو مڙس مري وڃي سا چار مهينا ڏهه ڏينهن سينگار نه ڪري، پر سندي لاچاري عذر سبب نڪري سگهي ٿي. ان عرصي دوران مڙس جي گهر مان لاچاري حالت کان سواءِ ٻاهر نه نڪري جڏهن گهر جي ڪري پون يا مڙس جي ٻين وارثن هٿان گهر مان ته جي نڪرڻ.

مڙس کان سواءِ ٻئي ڪنهن عزيز جي موت تي ٽن ڏينهن کان زياده سوڳ ڪرڻ جائز نه آهي. انهن ۾ ڏک ڏکڻ ۽ لڙڪ هارڻ جائز آهي، باقي رڙ پٽ ڪرڻ، وار پٽڻ يا ڪپڙا ڦاڙڻ نا جائز آهي ڇاڪاڻ ته اهڙن عملن سان خود ميت تي عذاب ٿئي ٿو. جنهن شخص کي اهڙو انديشو هجي ته سندس عزيز اقارب سندس موت کان پوءِ اهڙي طرح ماتم ڪندا، ان کي گهرجي ته پنهنجي وصيت ۾ ان کان منع ڪري ڇڏي. جنهن جي گهر ۾ فوتي ٿيو هجي، ان کي طعام ڏيڻ موڪلڻ سنت آهي. ۳۷

قبرن جي زيارت:

مردن لاءِ قبرن جي زيارت ڪرڻ جائز آهي پر نه عورتن لاءِ. اڪثر محقق علماء چون ٿا ته ميت کي نماز، روزو، خيرات ۽ ٻي مالي يا بدني عبادت جو ثواب بخشڻ سان فائدو ٿئي ٿو.

دين جي قبرن کي ڇهڻ، سجدو ڪرڻ، دعا گهرڻ ۽ انهن لاءِ نذر باسڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 545

حرام آهي. بلڪ اهڙن مان ڪي ڳالهيون ته ڪفر کي ڇهيائين ٿيون.
اوليائن جي قبرن تي قباءِ عمديون عمارتون ٺهرائڻ ۽ ڏيا ٻارڻ به حرام
يا مڪروه ڪم آهي.[٣٨]

ڪتاب الزڪواة: مختلف طريقن سان ڪمايل مال، جنهن کي ضمار چئجي
ٿو ان تي زڪواة ناهي. واپاري جي اڌارن جيئين پنجون حصو وصول نه ٿي ليئن
ان تي زڪواة ناهي. سون ۾ جيڪڏهن مٽ گهٽ آهي ته ان کي خالص سون جو
حڪم ملندو، پر جيڪڏهن مٽ جو حصو سون کان زياده آهي ته ان کي 'عرض'
جو حڪم ملندو. 'عرض' لفظ جي معنيٰ آهي ڪاروٽ يا شي. اهڙو سون
جيڪڏهن واپار جي مقصد سان هوندو ته ٿش زڪواة لڳندي نه ته نه. وردي ۾
مٽ آيل مال تي زڪواة نه لڳندي. نصاب ڪڍڻ وقت مسڪين جي فائدي جو
لحاظ رکڻ گهرجي.

زڪواة جا مذڪور مسئلا فقه جي ٻين سنڌي ڪتابن ۾ به آيل آهن جن
جو بيان هن مقالي ۾ ٻين هنڌن ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ اصل ڪتاب 'مالابد منه'
۾ چوپائي مال جي زڪواة جا مسئلا ۽ ٻنيءَ جي عشر ۽ سائمي ريتن نان وليات
اجازتن جا احڪام ڏنل نه آهن. جا ڪارڻ ته مصنف جو چوڻ آهي ته ملڪي
حالت هيئن (گڏيل هندستان جي ان وقت جون حالتون) اهڙن مسئلن لکڻ جو
ضرور سمجهيو نه ٿي ويو ۽ چوپائي مال بابت سنڌ ۾ چوڻ آهي ته هن ملڪ ۾
(گڏيل هندستان ۾) چوپائي مال جو تعداد تورڙو ٿو ٿئي ڪري ان جا مسئلا لکڻ پڻ
ضروري نه آهن.

پر ان جي برعڪس مالابد منه جي سنڌي ترجمي ۾ سنڌ جي حالتن
جو لحاظ رکندي چوپائي مال جي زڪواة بابت مسئلا لکڻ ضروري سمجهيا ويا آهن.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 546

مترجم جو پاڻي مال جي زڪواة جا تفصيلي مسائل ڄاڻايا آهن جي فقه جي بين سنڌي ڪتابن ۾ به موجود آهن تنهنڪري هت ورجائڻ جي ضرورت ناهي. جو پاڻي مال جي زڪواة جي مسائل ساڳيءَ طرح سنواءِ مالابد منه ۾ زڪواة جي مستحقن ۽ صدقي فطر جي مسائل جو بيان به آهي جو پڻ ترجمي ۾ موجود آهي.[٣٩] هنڌ ڪور مسئلن کان سواءِ زمين مان حاصل ڪيل مال بابت ڪتاب مالابد منه جي ترجمي ۾، جي مسائل ڄاڻايل آهن سي مختصر طرح هي آهن.

زمين مان هٿ آيل خزاني يا کاڻن معدنيات بابت مسائل: جيڪڏهن ڪنهن مسلمان يا ذمي کي ڪنهن اهڙي هنڌ مان، جو ڪنهن به شخص جي ذاتي ملڪيت ناهي، ڪا معدني ڪاڻ لڌي ته ان مان اسلامي حڪومت کي پنجون حصو ڪڍڻ جو حق آهي ۽ باقي کاڻ لهندڙ شخص جو آهي. پر جي اها زمين ڪنهن جي ذاتي ملڪيت آهي ته اهي چار حصا ان مالڪ جا آهن.

جيڪڏهن ڪا کاڻ ڪنهن جي گهر مان لڌي آهي ته امام اعظمؒ جي راءِ موجب ان مان اسلامي حڪومت کي خمس وٺڻ واجب ناهي، پر صاحبينؒ جي راءِ موجب واجب آهي. پر زرعي زمين مان جيڪڏهن ڪا کاڻ لڀجي ته ان ۾ به روايتون آهن. هڪ هيءَ ته خمس واجب ٿيندو ۽ ٻي هيءَ ته واجب نه ٿيندو.[٤٠]

جيڪڏهن ڪنهن شخص کي پوريل مال هٿ اچي ۽ انهيءَ مال ۾ اسلام جي نشاني ڏسجي ته اسلامي حڪومت کي پهچائي ڏجي. پر جيڪڏهن ڪفر جي نشاني ڏسجي ته خمس کان سواءِ باقي مال لهندڙ جو آهي.[٤١]

زڪواة جا تفصيلي مسئلا ڪتاب حصن الاحوال ۾ اڳيئي ذڪر ڪيل آهن جنجو بيان هن مقالي ۾ به موجود آهي.[٤٢]

نفلي صدقو: نفلي صدقي متعلق به ڪتاب ۾ ڪي خاص تاڪيدون بيان ٿيل آهن مثلاً سترو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 547

ڏنو ويو آهي ته پنهنجي ضروري ڪمن، قرضن، نفقن ۽ واجب حقن کانپوءِ بهتر
آهي ته جيڪي بچي سو صدقو ڪري ڇڏجي. جيئن گناهه جي ڪمن ۾ خرچ
ٿي نه سگهي. حضور صلي الله عليه وسلم جن خيبر جي فتح کانپوءِ ازواج مطهرات
کي هڪ سال جو خرچ اڳواٽ ڏئي ڇڏيندا هئا. پنهنجي لاءِ ڪجهه به نه رکندا هئا.
نفل صدقو پهرين بني هاشم کي ڏجي. نفلي صدقو ذمي کي ڏيڻ جائز
١٣٣ ٤٣
آهي پر حربي ڪافر کي ڏيڻ جائز نه آهي. هن سلسلي ۾ مولوي هدايت الله مشتاق جي پڻ راءِ آهي.

ڪتاب التقويٰ

ڪتاب التقويٰ: هن باب ۾ حرام، مڪروهه يا شبهه وارين شين کان پرهيز ڪرڻ
جا مسئلا بيان ڪيل آهن. سمجهڻ ۾ هيٺيان فصل آهن.

فصل کاڌي جي بيان ۾

امام اعظمؒ جي راءِ موجب بک کان مري وڃڻ جي انديشي وقت
جيڪڏهن ڪو به حلال کاڌو نه ملي ته مردار کائڻ ضروري آهي. جيڪڏهن
نه کائيندو ۽ بک وگهي مري ويندو ته گنهگار ٿيندو. پر مردار فقط ايتري قدر کائبو
جنهن سان جان بچي سگهي، پيٽ ڀري کائڻ منع آهي. پر امام مالڪؒ جي راءِ موجب
پيٽ ڀري کائڻ جي به اجازت آهي.

سنگين حالتن هيٺ پرائي مال مان ساهه بچائڻ جيترو کائڻ روا آهي بشرطيڪ
واپس ڏيڻ جي نيت موجود هجي. اهڙي احتياط وقت پرائي مال مان جيڪڏهن
ڪنهن ڪجهه کاڌو پر ان کي واپس ڪرڻ کان اڳ گذاري ويو ته گنهگار نه ٿيندو
بلڪ اجر ملندس.

بيماري ۾ دوا کائڻ مباح آهي نه واجب. تنهنڪري جيڪڏهن ڪنهن
شخص دوا نه کاڌي ۽ مري ويو ته گنهگار نه ٿيندو.

قسمين قسمن جا ميوا ۽ لذيذ طعام کائڻ جائز آهن پر ان ۾ اسراف ڪرڻ
۽ حد کان لنگهڻ منع آهي. سون ۽ رپي يا ٽامي جا ٿانو ڪتب آڻڻ مرد ۽ عورت ٻنهي لاءِ حرام

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 548

آهن.

انگور جو ڪچو پاڻي جنهن کي جوش نه ڏنو ويو هجي ۽ گهڻي ڪرائي نشو پيدا ڪجي ته جنهن کي انگوري شراب چون ٿا سو قطعي حرام آهي ۽ پليد به آهي. جيڪو ان کي حرام نه سمجهندو سو ڪافر آهي. کجور ۽ ڪشمش مان ٺاهيل شرابن جو به ساگيو حڪم آهي. انگور جي پاڻي ۽ کي ڪاڙهي، ان مان شراب ٺاهڻ به هن حڪم ۾ داخل آهي. ان کانسواءِ ٻيا شراب، جي ڪڻڪ، سڪي داک، ماکي ۽ انجير، جون وغيره مان ٺاهين ٿا، سي سڀ امام محمدؒ جي راءِ موجب حرام آهن. ۽ سندس پليدي هلڪي آهي.

امام اعظمؒ جي راءِ ۾ شراب جي پهرين ٽن قسمن کانسواءِ ٻيون قسم جيڪڏهن لهوءِ لعب جي قصد سان نه وابرائي، پر فقط طاقت لاءِ پيئي ته جائز آهن. پر فتوىٰ امام محمدؒ جي قول تي آهي.

خمر مان ڪنهن به قسم جو نفعو وٺڻ جائز نه آهي ايتري قدر جو ٻار ۽ جانور جو ان سان علاج نه ڪجي. بلڪ ٿڻ تي مرهم به نه رکجي.

ظالم حاڪم، ڀتنيدار، نچڻ ڳائڻ وارا ۽ بدڪار عورتن کان ڪو تحفو يا دعوت قبول ڪرڻ جائز ناهي. ڇاڪاڻ ته انهن جو گهڻو مال حرام مان ڪمايل آهي. پر جيڪڏهن خبر هجي ته سندن اڪثر مال حلال مان آهي ته ٿيو جائز آهي. ۴۵

فصل لباس جي بيان ۾

انگشت نما لباس يعني مشهوريءَ جهڙو ويس ڪرڻ جائز نه آهي. سٿڻ جا پاچا ۽ پهراڻ جي دامن اڌ ٻڪيءَ تائين ڪرڻ مستحب آهي، پر مرين تائين به جائز آهي. ان کان هيٺ نه ڪجي. پڳ جو شملو سنت جي نيت سان فقط هڪ گرانٺ جيڏو مستحب آهي. جنهن لباس ۾

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 549

گهڻي تڪلف سبب اسراف ٿئي يا تڪبر پيدا ٿئي[٤٦] سو حرام آهي يا مڪروه. پر جيڪڏهن اسراف ۽ تڪبر موجود نه هجي ته پوءِ هر ڪو لباس جائز آهي[٤٦]. پاڻ سڳورن ﷺ جن هزار درهمن واري قبا پڻ زيب تن فرمائي آهي.[٤٧]

ڪسنبي ۽ ڪيسر سان رنگيل ڪپڙو مردن کي حرام ۽ عورتن کي حلال آهي.

هڪ روايت ۾ سڀئي ڳاڙهو رنگ مردن کي مڪروه آهي، مگر جنهن ۾ سوسي ۽ وانگر ٻئي رنگ جا ليڪا به هوندا سو مڪروه نه آهي. جنهن ڪپڙي جو تاڃي ۽ پيٽو ٻئي پٽ جا هوندا سو مردن کي ڍڪڻ حرام آهي، پر عورتن کي جائز آهي. ريشمي ڪپڙي جي جنهن آڳر ين جيتري پٽي هجي، جيڪڏهن ڪنار وانگي ڪپڙي ۾ لڳل هجي ته اهڙو لباس مردن کي به جائز آهي.

خالص ريشم مان وهاڻو يا بسترو ٺهرائڻ امام اعظمؒ جي راءِ موجب جائز آهي پر صاحبينؒ جي راءِ موجب جائز نه آهي.

سون ۽ چانديءَ جا زيور زالن کي پائڻ جائز آهن پر مردن کي ناجائز آهن. چانديءَ جي منڊي، جنهن ۾ ٿورو جو ڪجهه سون جو هجي، مردن کي به جائز آهي. پگهرن ڏندن کي چانديءَ جي تارن سان ٻڌائڻ جائز آهي. صاحبينؒ جي راءِ موجب سون جي تارن سان ٻڌائڻ به جائز آهي. لوهه، پيتل، ٽامو وغيره جي منڊي جائز ناهي. بادشاهه ۽ قاضيءَ کي منڊي بطور مهر جي رکڻ سنت آهي. پر ٻين لاءِ منڊي جو پائڻ سنت آهي. پٽ کي جو اهيا صغير آهي، سون يا ريشم ڍڪائڻ حرام آهي.[٤٨]

فصل وطي ۽ وطيءَ جي خواهش ڏيندڙ عمل جي بيان ۾

ذارين عورت جو جسم ۽ مرد کي ڏسڻ جائز ناهي. سواءِ انهن عورت جي جيڪا ضرورت سبب ٻاهر اچي. ان جو جسم ۽ منهن به هٿ ڏسڻ جائز آهن. بشرطيڪ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 550

شهوت نه هجي.

پنهنجي نڪاح ٻڌي عورت سان جماع ڪرڻ وقت حمل جي ڊپ سبب سندس اجازت کانسواءِ ٻاهر انزال ڪرڻ جائز ناهي.٤٩

فصل ڪمائي، سودي ۽ واجوري جي بيان ۾

حلال روزي طلب ڪرڻ فرض آهي. سڀ کان ڀلو ڪسب پنهنجي هٿ جو پورهيو آهي - ان کان پوءِ اهڙو واپار جو ڪراهت ۽ فساد کان پاڪ هجي.

وڪري جو اهڙو سامان جنهن کي مال نه چئي سگهجي، مثلاً مُردار، يا رت، وغيره، ته اهڙي مال جو وڪرو باطل آهي. ساڳئي طرح جيڪڏهن ان سامان کي مال ته چئي سگهبو پر اهو مال مُتقوم نه هوندو يعني ان مان ڪو به فائدو حاصل ٿي نه سگهندو جهڙوڪ هوا، بجلي، پاڻي ۾ مڇي يا ڪا شيءِ ارشي ته ان جو وڪرو به باطل آهي.

جيڪو مال مُتقوم ناهي سو جيڪڏهن پئسن سان وڪبو ته بيع باطل ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ سان وڪبو ته ان شيءِ جي حق ۾ بيع فاسد ٿيندو. پر ڪنهن ٻي شيءِ سان وڪيل مال مُتقوم خود سندس حق ۾ بيع باطل ٿيندو.

بيع باطل ۾ خريدار ڪنهن به مال جو مالڪ نٿو ٿئي ۽ بيع فاسد جو حڪم هي آهي ته خريدار قبضي کانپوءِ مالڪ ٿئي ٿو مگر ان سودي کي فسخ ڪرڻ واجب آهي.

جانور جي ٿڻن ۾ ٿيل کير جو سودو ٿي نه ٿو سگهي ڇاڪاڻ ته شڪ آهي ته متان کير نه هجي فقط هوا هجي. جنهن سودي جي پڇاڙيءَ ۾ نزاع جو انديشو هجي سو فاسد آهي. جهڙوڪ: رڍ جي پٺ تي ٿيل اُن جو سودو يا ڇت ۾ لڳل ڪاٺيءَ جو سودو يا ڍڳي ڪپڙي مان هڪ هٿ ڪپڙي جو سودو يا ڪو اهڙو سودو جنهن ۾ ڪو غير واضح وعدو شرط ٿيل هجي. پوءِ جي خريدار سودو رد نه ڪيو ۽ ڪي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 551

جي ڏاس ڪتري ڏني يا ڪاٺي جيٽ مان لاٿي ڏني يا ڪيترو ڪڻڪ ڏنو يا خريدار غير واضح شرطن نان دستبردار ٿيو ته سودو صحيح ٿيندو.٥٠

سوديءَ ۾ شرط: فاسد شرط سان ڪيل سودو به فاسد آهي. فاسد شرط اهو آهي جو سودي جي تقاضا نه هجي پر جنهن ۾ وڪڻندڙ يا وٺندڙ مان ڪنهن هڪ جو فائدو هجي. لغو شرط اهو آهي جنهن مان ڪنهن جو به فائدو نه آهي. لغو شرط سودي کي فاسد نه ڪري بلڪ خود شرط ئي ناقابل عمل آهي.٥١

سودي ۾ وياج جا مسائل: وياج سودي ۽ قرض ٻنهي ۾ حرام آهي. وياج ٻه قسم آهي. هڪڙو رکت جو وياج يعني ڪا شيءِ رکت تي وڪڻڻ ۽ ان تي وياج وصول ڪرڻ. ٻيو اڌاريءَ جو وياج يعني لوڙي قيمت جي شيءِ گھٽي قيمت تي وڪڻڻ. امام اعظمؒ جي راءِ موجب جيڪڏهن جنس ۽ قدر هڪ جهڙا هوندا ته ٻنهي قسم ناجائز آهن. پر جي انهن مان فقط هڪ ساڳي هوندي ته اڌاري وارو سودو جائز ۽ رکت وارو ناجائز آهي. پر جي ٻئي نه هوندا ته ٻئي جائز آهن.٥٢

وياج متعلق مسئلا: قرضدار جي دعوت به قبول نه ڪجي ۽ نڪي ان کان تحفو ونجي. بلڪ ان جي گھر جي ڇانوَ ۾ به نه ويهجي. سواءِ هنجي جو اهڙو دستور قرض کان اڳ به هلندو رهي.

وات جي خوف کان پئسن جي هنڊيءَ ڪرڻ مڪروه آهي. جيڪڏهن وچ ۾ هنڊي والو نه هوندو. پر جي هنڊي والو هوندو ته ڏياج ٿيو. تنهنڪري حرام آهي.٥٣

محنت جو اجورو: محنت مان حاصل ٿيل شين مان ڪجهه حصو ڏيڻ اجوري کي فاسد ڪري ٿو. اجورو مقرر رقم نه ڏبو پر مثل ڏبو. پر جي اهو مقرر ٿيل کان زياده ٿيو ته پوءِ مقرر ڪيل ڏبو. شرط کان سواءِ پنهنجي مرضيءَ سان ڪجهه وڌيڪ ڏيڻ وياج ناهي بلڪ مستحب آهي.٥٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 552

واڪ تي سودو ڪرڻ: ڪنهن مال جي قيمت چاڙهڻ لاءِ خريد ڪرڻ جي نيت کانسواءِ قيمت جي آڇ ڏيڻ حرام آهي.٥٥

احتڪار: ماڻهن جو کاڌو يا ڍورن جو چارو ڏڌي قيمت سان وڪڻڻ جي نيت سان لڪائي رکڻ کي احتڪار چئبو آهي. احتڪار مڪروه آهي. امام ابو يوسفؒ جي راءِ موجب حاڪم احتڪار ڪندڙ کي حڪم ڏيئي سگهي ٿو ته پنهنجي ضرورت کان زيادهه رکي ٻاقي جنس کي وڪڻي ڇڏي. بشرطيڪ ان مان عام ماڻهن کي نقصان پهچڻ جو انديشو هجي.

حاڪم طرفان شين جا اگهه مقرر ڪرڻ مڪروه آهن پر سخت لاچاري حالت ۾ ماهرن سان مشوري ڪرڻ کانپوءِ ائين ڪري سگهي ٿو.٥٦

ڪتاب الصوم: روزن جي باب ۾ روزي جا قسم، چنڊ ڏسڻ بابت شهادت، قضاءِ ڪفارة واجب ٿيڻ جا سبب، اعتڪاف جا مسائل ۽ ٻيا ضروري احڪام بيان ڪيل آهن. جي اڳيئي هن مقالي ۾ لکجي چڪا آهن. هتي فقط هڪ ٻه خاص مسئلو لکجي ٿو.

سڀئي علماء هن ڳالهه تي اتفاق ڪن ٿا ته روزي ۾ ڪوڙ ڳالهائڻ يا ڪنهن جي گلا ڪرڻ يا ڪنهن کي بد سڌ چوڻ روزي کي نه ٽوڙيندي. پر اهي ڪم تمام سخت مڪروه آهن. پر امام اوزاعيؒ جي راءِ موجب اهي سڀئي ڳالهيون روزي جي ڀڃڻ جو سبب ٿين ٿيون.

نفلي روزي کي ڀڃڻ لاءِ دعوت قبول ڪرڻ به مناسب عذر آهي. ترڪ ڪري روزو ڀڃي سگهجي ٿو جو پوءِ قضا ڪرڻو پوندو.٥٧

پڇاڙي: ڪتاب مالابد منه ۾ مذڪور مسئلن جي بيان کانپوءِ متفرق مسئلا آيل آهن جن ۾ ڳڻڻ ڳائڻ جا ادب، ماڻهن جي حقن ۽ گناهن جو بيان آهي. پر جيئن ته سندي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ترجمي جا باقي ورق اڌوهيءَ کاڌل ضعيف ۽ ڳرين حالت ۾ هئا. تنهنڪري هن موضوع
تي اقتباسات نه ڏيئي سگهيا. بهرحال هي مسئلا اصل فارسي ڪتاب مان ڏسي سگهجن ٿا.

مالابد منه جي سنڌي ترجمي جو مختصر تجزيو } مالابد منه فقهي مسئلن جو پارسي ٻوليءَ ۾ مختصر پر نهايت مفيد مجموعو آهي. جنهن ۾ اهي
فقهي مسائل جمع ڪيا ويا آهن، جن جي سکڻ جي هر مسلمان کي روزمره زندگيءَ
۾ ڄاڻڻ بيحد ضرورت آهي. اهي مخصوص مسائل، جن جي سکڻ جي ماڻهن
مان فقط ڪن ٿورن کي وقتي يا عارضي ضرورت پوي ٿي سي هن ڪتاب ۾
شامل نه ڪيا ويا آهن. مثلاً: حج جا مسائل.

ڪتاب جيتوڻيڪ بنيادي طرح حنفي فقه متعلق تڪميل آهي ۽
حنفي مسلڪ تي ٻي مختصر ڪتابون ذڪر آهن. پر هر ڪنهن اهم اختلافي
مسئلي ۾ ٻاڻي ٽن مذهبن جي راءِ پڻ درج ڪيل آهي. ۽ ضروري موقعن تي
احتياطاً انهن مان ڪن تي عمل ڪرڻ جو مشورو پڻ ڏنو ويو آهي. انهن
سببن ڪري ڪتاب سنڌيءَ لاءِ فقهي مسائل ۾ هڪ جامع حل ڪتاب
(Ready Reference Book) جي حيثيت رکيو. جنهن مان روزمره جي زندگيءَ
۾ پيش ايندڙ عام نوعيت جا فقهي مسائل ڳولي سگهجن ٿا. جن ۾ عبادات
سان گڏ معاملات کي به ذهن ۾ رکيو ويو آهي.

مولانا قاضي فتح محمد صاحب نظامانيءَ جن هن ڪتاب جو سليس سنڌيءَ
۾ ترجمو ڪري سنڌ جي مسلمانن سان هڪ وڏو ور ڪيو آهي. ترجمي جي
ٻولي سليس ۽ عام فهم آهي. جنهن ۾ نه پراڻي سنڌي ٻوليءَ جا متروڪ لفظ
آهن ۽ نه ئي نئين دور واري نون نون لفظن ۽ محاورن جي غير ضروري ڀرمار.
فقهي اصطلاحات به تمام ٿورڙن جاين تي استعمال ڪيا ويا آهن. ڪن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 554

فقهي اصطلاحن لاءِ اهي ئي سنڌي لفظ ڪتب آندا ويا آهن جي ٻارهين يا ٻارهين صدي هجري جي سنڌي فقيهن جو ڙيا هئا. مثلاً: ”مسح“ لاءِ ”مک“ ۽ ”حلال“ لاءِ ”سوءَ“ وغيره. جنهن ڪري مطلب سمجهڻ لاءِ ڪنهن ٻئي جي مدد جو تمام ٿورو احتياج رهيو. خصوصاً جڏهن سنڌ جي قديم دستور جي برعڪس ڪتاب نثر ۾ لکيو ويو آهي. جملا صاف ۽ آسان آهن ۽ ڪتاب ايتري قدر ته ڪارائتو آهي، جو ڪو سنڌي پڙهيل ٻار به سمجهائڻ سکيا حاصل ڪري سگهيو.

حاشي ۾ ڪن جاين تي ضرورت آهر تعليقات ۽ ڪي ڪارآمد اضافا به ڏنا ويا آهن. جن هيڪاري ڪتاب جي افاديت ۾ واڌارو ڪيو آهي. مثلاً: معتزله، جبريه ۽ قدريه فرقن بابت سمجهاڻيون، اصلي پاڻي متعلق مخدوم محمد هاشم جي تحقيق، چرپائي مال جي زڪواة متعلق مسائل وغيره. پر افسوس ته هي ڪتاب اڃا قلمي صورت ۾ آهي ۽ ڇپجي نه سگهيو آهي.

حوالا ۽ تعليقات

١. جناب قاضي فتح محمد صاحب جن جي سوانح حيات متعلق سمورو احوال سندن فرزند جناب مولانا قاضي فتح الرسول صاحب جن کان حاصل ڪيو ويو آهي. هي بزرگ پڻ ديني علم جو جيد عالم آهي ۽ هن وقت قصبه ٺٽي ۾ سڪونت ڪندڙ آهي.

٢. خليفي ميان خان محمد کي پير صاحب صبغة الله شاهه اول ”روضي ڌڻي“ کان خلافت عطا ٿي. پاڻ اصل ”گونڇرو“ تڪ اڏيرو لعل تعلقو هالا جا رهندڙ هئا. مڪراني بلوچ وڏي تعداد ۾ سندن مريد هئا سندن تربت مڪران ۾ آهي. سندن اولاد ايجا تائين ڇڄ اوءِ ۾ رهندڙ آهي. خليفي صاحب جناب قاضي فتح محمد کي علم، فضل ۽ نيڪ نامي جي دعا ڪئي هئي جا بارگاه خداوندي ۾ لفظ به لفظ قبول پئي. (بروايت قاضي فتح الرسول)

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۳. ميانن پرڳڻي ٽنڊي ڦيري جي قرب و جوار جو رهندڙ هو. (بروايت جناب قاضي فتح الرسول صاحب)

۴. قاضي عبدالغني جي علم جو سلسلو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي تائين پهچي ٿو (بروايت جناب قاضي فتح الرسول صاحب)

۵. بروايت جناب قاضي فتح الرسول صاحب.

۶. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ۷۹۹

۷. قاضي فتح محمد: سنڌي ترجمو مالابد منه ص ۲ — ص ۱۹

مزيد ڏسو عڪس هن مقالي جو ۸۰۲ ۽ ص ۸۰۳

۸. قاضي فتح محمد: سنڌي ترجمو مالابد منه ص ۱۹ — ص ۲۳

۹. ـــــ ايضاً ـــــ ص ۲۳ - ص ۲۴

۱۰. ـــــ ايضاً ـــــ ص ۲۳ - ص ۲۷

۱۱. ـــــ ايضاً ـــــ ص ۲۷ — ص ۳۵

۱۲. ـــــ ايضاً ـــــ ص ۳۵ — ص ۳۷

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۴۱۵ ۽ ص ۴۱۶

۱۳. قاضي فتح محمد: سنڌي ترجمو مالابد منه ص ۴۴ — ص ۱۲۲

۱۴. ـــــ ايضاً ـــــ ص ۲۵ — ص ۴۴ ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ۸۰۳ ۽ ص ۸۰۵

. مخدوم محمد هاشم هن تحقيق لاءِ هڪ مرد جي قد جي ڊيگهه سنڌ جي سنڌ مٺي سٺن پيرن جي برابر شمار ڪئي آهي، ان ڪري اصلي پاڻي جي ڊيگهه جو اظهار ڇهن يعني پيرن جي تعداد ۾ ڪيو اٿس. ان مطابق سان جيڪڏهن ڪا ٻي شي مثلاً ڪاٺي وغيره هن تحقيق لاءِ ڪم آڻيندي ته ان جي سٺين حصي کي اصلي پاڻي جي ڊيگهه جي اظهار لاءِ اڪائي جي حيثيت ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو. مثلاً جيڪڏهن ڪا ست ميٽر ڊگهي ڪاٺي کوڙي اصلي پاڻي جي ڊيگهه جي تحقيق ڪجي ته ان جي ڊيگهه جو اظهار ميٽرن ۾ ڪري سگهجي ٿو. مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۱۲۸ - ص ۱۳۱

۱۵. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ۸۰۴ ۽ ص ۸۰۵

هن سلسلي ۾ مخدوم محمد هاشم جي سنڌي بيتن جو عڪس به هن ڪتاب ۾ ڏنل (ڏسو ص ۸۰۴) مترجم جي ڏنل معلومات کي مد نظر رکندي سان بيتن تي ٿوري فرق نظر ايندو

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 556

باقي ٽن مهينن جي نالن ۾ جو فرق آهي سو وقت گذرڻ سبب پيدا ٿيو آهي. پر مهينا اهي ئي ساڳيا آهن. اهي مهينا هي آهن. ويساک = وهاءُ، آکاڙ = آرڙ، مانگهه = ماهه.

۱۶. قاضي فتح محمد رحمة الله عليه: مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۶۱ — ص ۶۵

۱۷. ——— ايضاً ——— ص ۶۵ — ص ۷۴

۱۸. ڏسو هن مقالي جو ص ۱۰۴

۱۹. قاضي فتح محمد رحمة الله عليه: مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۷۵ — ص ۸۰

۲۰. ——— ايضاً ——— ص ۵۱

۲۱. ڏسو هن مقالي جو ص ۴۱۸

۲۲. قاضي فتح محمد رحمة الله عليه: مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۵۱ — ص ۵۴

۲۳. ——— ايضاً ——— ص ۵۷ — ص ۶۱

۲۴. ——— ايضاً ——— ص ۸۱ — ص ۸۳

۲۵. ——— ايضاً ——— ص ۸۳ — ص ۹۱

۲۶. ——— ايضاً ——— ص ۹۱ — ص ۹۳

۲۷. ——— ايضاً ——— ص ۹۳ — ص ۹۵

مزيد لاءِ ڏسو هن مقالي جو ص ۵۵۳

۲۸. ——— ايضاً ——— ص ۹۵ — ص ۱۰۱

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۴۵۳، ۴۷۳

۲۹. قاضي فتح محمد رحمة الله عليه: مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۰۱ — ص ۱۰۵

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۳۱۷-۳۲۱، ۳۲۳، ۴۲۴

پڻ ڏسو تحفة الفقيه جعفر بوبڪائي ص ۴۸۳، ص ۱۸، ص ۱۳۲

۳۰. قاضي فتح محمد رحمة الله عليه: مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۰۵ — ص ۱۲۸

مخدوم عبدالله نيڪوي رحمة الله عليه فرمائي ٿو ته صلوٰة الاوابين ڇهه نماز ڪي جيئڻ آهي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جنهن کي ڪي نماز چاشت به سڏينديا آهن، بلڪ سنڌس راءِ آهي ته اشراق،
ضحيٰ ۽ صلوٰة الاوابين هڪ نماز جا جدا جدا نالا آهن. (نورالابصار ص ۲۸۷)

۳۱. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۰۵ - ص ۱۰۸

۳۲. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۱۹ - ص ۱۲۲

۳۳. ———— ايضاً ———— ص ۱۲۳ - ص ۱۳۲

۳۴. ———— ايضاً ———— ص ۱۲۳ - ص ۱۳۴

۳۵. ڏسو هن مقالي ص ۲۰۲ ۽ ص ۲۰۶ ۵

۳۶. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۳۰، ص ۱۳۱
مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۶۹۵

۳۷. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۳۱ - ص ۱۳۴

۳۸. ———— ايضاً ———— ص ۱۳۴ - ص ۱۳۷

۳۹. ———— ايضاً ———— ص ۱۳۷ - ص ۱۵۹

۴۰. ———— ايضاً ———— ص ۱۳۷ - ص ۱۵۹
مختار مذهب هي آهي ته واجب نه ٿيندو. (حاشيه مالابد منه ص ۸۴)

Gul Hayat Institute

۴۱. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۳۷ - ص ۱۵۹

۴۲. ڏسو هن مقالي جو ص ۲۱۶ - ص ۲۳۰

۴۳. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۵۷ - ص ۱۵۹

۴۴. ڏسو هن مقالي جو ص ۶۲۵

۴۵. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۸۳ - ص ۱۸۹

۴۶. ———— ايضاً ———— ص ۱۸۹ - ص ۱۹۲

۴۷. حاشيه مالابد منه ص ۱۰۸

۴۸. قاضي فتح محمد : مالابد منه جو سنڌي ترجمو ص ۱۸۹ - ص ۱۹۲
مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۳۷۵

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 558

٤٩. قاضي فتح محمد: مالابه منه جو سنڌي ترجمو ص ١٩٢ — ص ١٩٣

٥٠. ڪان ٥٦ ——— ايضاً ——— ص ١٩٤ — ص ٢١٦

٥٤. ——— ايضاً ——— ص ١٥٩ — ص ١٨١

شيخ الاسلام عبدالرحمٰن بن عمرو امام اوزاعي نسلاً سنڌي هئا، سندن خاندان عربن هٿان سنڌ جي فتح وقت سنڌ مان عرب طرف ويل جنگي قيدين مان ڪنهن جي نسل مان هو. پاڻ امام اعظم جا همعصر ۽ فقه جي مذهب جا باني هئا. امام اعظم سندن علم جا معترف هئا.

الاوزاع: دمشق جي لواح ۾ هڪ ڳوٺ آهي، اتي سڪونت اختيار ڪرڻ سبب اوزاعي جي نالي سان مشهور ٿيا. سنه ٨٨ هجري/ ٧٠٧ ع ۾ پيدا ٿيا ۽ ١٥٦هم/ ٧٧٣ع ۾ وفات ڪيائون. سندن قائم ڪيل فقهي مذهب جا هزارين مقلد شام ۽ اندلس ۾ عرصه دراز تائين موجود هئا. ٻن ٽن صدي هجري ۾ مالڪي مذهب جي جاءِ ورتي. (مولانا دين محمد وفائي: تذڪره ص ١٧ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٣)

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تحفه مدد پناه الزائرين الحج

مؤلف: حاجي سيد مير پناه علي شاه معصومي.

تاريخ تاليف: ۱۳۲۹ھ/ ۱۹۱۱ع

ڪتاب تحفه مدد پناه الزائرين الحج مسٽر بوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور جي طرفان لاهور جي حميديه پريس ۾ پريس جي مئنيجر مولوي محمد ثناءُ الله جي اهتمام سان ڇپايو ويو هو. هن ڪتاب جو هڪ نسخو سنڌ يونيورسٽيءَ جي مرڪزي لئبرريءَ جي اورينٽل حصي ۾ موجود آهي.[1]

تحفه مدد پناه الزائرين الحج جو مؤلف: ڪتاب تحفه مدد پناه الزائرين الحج جو مؤلف حاجي مير سيد پناه علي شاه ولد سيد مير همت علي شاه لوڙي ڪاٺي ۾ رهندڙ مير سيد نصير نٿ جي عهد ۾ ٿي گذريو هو ۽ زيارت لاءِ ويو هو.[2] هي صاحب سکر جي مشهور مورخ مير سيد معصوم شاه جي اولاد مان هو. مير پناه علي شاه موصوف شوال ۱۳۲۴ھ/ نومبر ۱۹۰۶ع ۾ حج جي سفر تي روانو ٿيو هو ۽ سانگهي هجري سال ۾ هي شرعي فرض ادا ڪري ڪاڻيو ۽ وطن واپس ورليو. سندس پاءِ مير سيد مدد علي شاه جوان وقت خانپور ۾ اسڪول جو هيڊ ماستر هو، تنهن کيس هن ڪتاب لکڻ جو مشورو ڏنو. تنهن ڪري پاڻ عازمِ حج جي رهبريءَ لاءِ هي ڪتاب لکيائين.[3]

ڪتاب جي وجهه تسميه: مؤلف ڪتاب جي نالي ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي ڀاءُ مير مدد علي شاه جو نالو شامل ڪرڻ ٿي گهريو. ڇاڪاڻ ته سندس ڀاءُ ئي هن ڪتاب لکڻ جي کيس صلاح ڏني هئي، تنهنڪري ڪتاب جو مدد پناه الزائرين الحج نالو تجويز ڪيو ويو. ٻيو سبب هي هو ته مؤلف کي اميد هئي ته هي ڪتاب زائرين الحج لاءِ الله تعالى[1] جي مدد ۽ پناه فراهم ڪندو.[4]

ڪتاب جو مواد: ڪتاب تحفه مدد پناه الزائرين الحج ۾ حج جي شرعي احڪام ۽ عرب جي سفر جو حال بسط ۽ تفصيل سان درج ڪيو ويو آهي، تنهنڪري هن ڪتاب کي مطالعي جي آسانيءَ لاءِ ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهرين حصي ۾ حج سان واسطو رکندڙ فقهي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

احڪام آندل آهن ۽ ٻئي حصي ۾ حج جي سفر متعلق عام معلومات آهي. جنهن جي هن وقت خاص تاريخي ۽ معلوماتي اهميت آهي.

هن ڪتاب ۾ حج جا سڀ مسئلا نثر ۾ بيان ڪيا ويا آهن. جي حج تي ٻين ڪتابن ۾ خصوصاً 'حيات العاشقين' ۾ منظوم سنڌي ۾ ڏنل آهن. تنهنڪري انهن جي تفصيلات ڏيڻ جي هت مزيد ڪا به ضرورت ڪانهي.

ڪتاب جو تجزيو: جيتوڻيڪ هن ڪتاب کي لکئي تقريباً سئي صدي گذري چڪي آهي ته به بحيثيت 'حج رهبر' حج جي سفر ڪندڙ خواهه حج جي مسائل سکندڙ لاءِ سنڌس احاديث ۾ اڄ به ڪو شڪ موجود نه آهي. ان وقت حج جي سفر بابت واسطو رکندڙ ڪارائتي عام معلومات هن وقت ۾ تاريخي مواد جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي.

پر ڪتاب ۾ جا ٿايل فقهي مسائل جي سلسلي ۾ ڪي غلطيون رهجي ويون آهن جي شايد ڪنهن بي توجهي جو نتيجو آهن. مثلاً: احرام جي مستحبن ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون لکيون ويون آهن جي شرعي طرح فقط مباح آهن ۽ نه مستحب. جهڙوڪ ڪانئون ڏيڻ، طعام ڪرڻ، طباق يا ديگ شي تي رکڻ وغيره. ساڳي طرح ڪنهن نظر چوڪ سبب احرام جي مستحبن ۾ جهيڙو ڪرڻ به لکيل ويو آهي جو احرام جي حالت ۾ حرام آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا ۽ تعليقات

۱. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ۲۸-۲۹، ڏسو اشتهار ڪتاب تحفة السلام حصو ۲. (آخري صفحو)

۳. حاجي سيد پناه علي شاه معصومي: تحفه مدد پناه الزائرين الحج ص ۱ — ص ۳

مير سيد معصوم شاهه جو پورو نالو سيد نظام الدين محمد معصوم (تخلص نامي) بن سيد صفائي حسيني هو. هو ۹۴۴ھ/ ۱۵۳۷ع ۾ پراڻي سکر يعني بکر ۾ ڄائو هو. سندس وڏا ترمذ جي سيدن مان هئا. جي ڪن پيڙهين کان قندار ۾ رهندا هئا. هڪ وڏي ولي الله بابا شير قلندر جي مقبري جي سنڀالڻ وارا هئا. مير معصوم جو والد سلطان محمود خان جي ڏينهن ۾ بکر ۾ اچي رهيو ۽ سيگرداني جي هڪ گوٺ ڪابڙوٽ جي سيدن مان شادي ڪيائين، جنهن مان مير معصوم ۽ سندس ڀاءُ ڄاوا.

مير معصوم سرڪاري ملازمت سان گڏ علمي سرگرمين ۾ به مشغول رهيو. سندس تصانيف مان "طب نامي"، "مفردات معصومي" ۽ "تاريخ معصومي" مشهور آهن ۽ سندس آثارن معصوم شاهه جو منارو، آرامگاهه ۽ منزل گاهه وارين عمارتون زيارت گاهه خاص و عام آهن. (محمد دم امير احمد: تاريخ معصومي ص ۱۳ کان ص ۳۹)

مصنف حاجي سيد مير پناهه علي شاهه "سنهجو شجرهٔ نسب مفصل طرح بيان ڪيو آهي ۽ اهو شجرو پاڻ "تحفه مدد پناه الزائرين الحج" جي ديباچي ۾ ڏنو اٿس.

۴. سيد حاجي مير پناه علي شاه معصومي: تحفه مدد پناه الزائرين الحج ص ۲ ۽ ص ۳

۵. ———— ايضاً ———— ص ۸

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 562

مولانا حاجي محمد بن اسماعيل هالائي

١٢٧٦ھ/١٨٦٠ع کان ١٣٣٦ھ/١٩١٨ع

مولانا حاجي محمد بن محمد اسماعيل مرحوم جا سوانح حيات جناب مولوي محمد هالائي صاحب جي اصل لفظن ۾ لکجن ٿا.[1] سندن الفاظ هي آهن، "مولانا مولوي حاجي محمد صاحب مرحوم هالائي ابن آخوند محمد اسماعيل ابن آخوند دين محمد ساڪن هالا پراڻا ضلعو حيدرآباد تاريخ ٢٧ رمضان المبارڪ ١٢٧٦ھ ۾ تولد ٿيا. شروعات کان ئي کين تحصيل علم جو گهڻو شوق هو. چنانچه صرف و نحو جا ڪتاب مرحوم مولانا مولوي خليفي حاجي عبداللطيف صاحب ساڪن هالا نوان کان پڙهي، پاٽ ضلعي دادو ۾ مرحوم مولانا مولوي حسن الله صاحب پاٽائي جن وٽ وڃي ڪجهه وقت پڙهيائون. ان کانپوءِ حيدرآباد سنڌ ۾ اچي مرحوم مولانا مولوي محمد حسن صاحب ڪنڌيءَ وارن وٽ جملي درسي ڪتاب نصاب مطابق پڙهي فارغ ٿيا ۽ انهي کانپوءِ پنهنجي مشفق استاد جي ارشاد موجب ٻه ٽي سال درس ڏيندا رهيا.[2] ان بعد پنهنجي وطن اچي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائون.

مولانا حاجي محمد صاحب مرحوم ربيع الاول ١٣٠٩ھ/١٨٩٢ع ۾ حج بيت الله جو سفر اختيار ڪيو ۽ اتي مسلسل ٻارهن مهينا قيام ڪيو.[3] انهيءَ عرصي ۾ مولانا عبدالحق صاحب الله آبادي مهاجر کان اوليات احاديث پڙهي، حديث، فقه ۽ اصول فقه جي باقاعدي سند ۽ اجازت ورتائون ۽ پوءِ پنهنجي وطن واپس اچي، ديني خدمات ۽ تدريس علم ۾ مصروف رهيا. مولانا مرحوم جو مدرسه محمديه اڄ تائين موجود آهي، جنهن مان هزارين طالب فيضياب ٿي ويا آهن ۽ ٿيندا پيا وڃن.

مولانا مرحوم جي طبع جلالي ۽ بي پرواهه هوندي هئي. پاڻ وقت جا مسلم عالم ۽ مفتي هئا علاوه ازين حديث، فقه ۽ علم تصوف جا به نڪته دان ۽ نڪته سنج هئا.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 563

مثنوي مولانا روم ۽ مڪتوبات امام رباني رحمة الله عليهما تي ڪين گهڻو عبور حاصل هو. وقت
بوقت تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ رمزن تي حضرت مولانا وهادينا مرحوم خواجه
حافظ محمد حسن صاحب سرهندي مجددي دامة برڪاتهم جن سان سندن
بحث مباحثا ۽ خط وڪتابت ٿيندي رهندي هئي. اهڙيءَ طرح سان مسائل فقه
۾ به حضرت العلامه مولانا عبدالغفور صاحب همايوني رحمة الله عليه جن سان سندن نوشت و
خواند بطور مباحثه رهندي هئي. پاڻ پهرين حضرت مولانا شيخ ولي محمد بن شيخ
محمد اسحاق رحمة الله عليه ساڪن ملاڪاتيار جا مريد ٿيا هئا. مگر انهن جي وفات بعد وري
حضرت خواجه آغا مولانا حاجي عبدالرحمان صاحب سرهندي مجددي تڪڙ ائي رحمة الله عليه جن
جي بيعت ڪيائون. مولانا مرحوم نقشبندي طريقي جا هئا. پاڻ پرهيزگار، تهجد
گذار، شب خيز ۽ بي رياءِ عالم هئا. ڪيتريون به صاحب ثروت ۽ مالدار جي پاسخاطري
نه ڪندا هئا ۽ هميشه توڪل علي الله رهي پنهنجو وقت گذاري ويا. مولانا مرحوم
جي وفات ۱۴ ربيع الثاني ۱۳۳۶هه ۾ فالج جي عارضي ۾ ٿي. انا لله وانا اليه
راجعون. سندن مزار شريف هالا پراڻا ۾ مرجع خلائق آهي. برّد الله مضجعه
وطالب الله ثراه وجعل الجنة مثواه؎

مولانا حاجي محمد صاحب مرحوم پنهنجون ڪجهه تصنيفون ڇڏي ويو آهي.
جن مان هيٺ ڄاڻايل ڪافي مشهور آهن.

۱. الفتاوى المحمديه في احكام الاحمديه (عربي ۲ جلد) ۲. فتاوى احمديه (سنڌي).
۳. خلاصة الآثار المحمديه والاخبار الاحمديه (عربي). ۴. حقوق الزوجين (سنڌي)
۵. شرح مائة احاديث (سنڌي) ۶. مسائل اربعين في سنة سيد المرسلين (سنڌي)
۷. رموز الفرقان (سنڌي) ۸. المسائل المخمسه في دفع توهمات الشيعه (سنڌي)
۹. تمام العنايه ترجمه بداية الهدايه (سنڌي) ۱۰. رسالو در امور طبعيه. ۱۱. حل الترڪيب

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 564

منطق (عربي) ١٢. روداية (عربي و سنڌي) ١٣. قصه بيبي بلقيس (سنڌي)
١٤. كشف الجان (سنڌي) ١٥. خلاصة الاصول ١٦. عشرين مسائل (فارسي)
١٧. فيض الصمد ترجمه ايهاالولد (سنڌي) ١٨. رساله در معرفت نبض و قاروره.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 565

مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين.

تاليف: مولانا محمدؒ بن اسماعيلؒ هالائي.

رسالو مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين اڃا غير مطبوع آهي. جنهن جو هڪ قلمي مخطوطو ناياب ڪتاب جي حيثيت سان سنڌ يونيورسٽيءَ جي جنرل لئبرريءَ جي اورينٽيل حصي ۾ محفوظ آهي. هن مخطوطي جو نقل مولانا محمد بن القرنائي جي هٿان سنه ١٣٣٠ھ/١٩١٢ع ۾ تيار ڪيو ويو هو.

هي ڪتاب پاڪ وهنڊ جي مسلمانن جي چند معاشرتي رسمن بابت، جن جو تعلق ولادت، شادين ۽ ماتمي جهڙين اهم موقعن سان آهي، هڪ قابل قدر دستاويز آهي، جنهن ۾ مختصر پر نهايت مفيد شرعي معلومات جمع ڪيل آهي، جنهن کان هر طبقي جي مسلمانن کي واقفيت حاصل ڪرڻ نهايت ضروري آهي.

مسائل اربعين جي تاليف جو سبب: مؤلف مولانا محمد اسماعيلؒ جي چوڻ موجب ان وقت هڪ رسالو "مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين" جي نالي سان مولانا محمد اسحاقؒ محدث دهلويءَ جو تصنيف ڪيل پڌرو ٿيو هو جنهن جو رد مولانا سعيد احمدؒ مجددي "تحقيق الحق المبين" جي نالي سان لکيو. ٻنهي ڪتابن ۾ بحث هيٺ آيل مسائل جي اهميت جي پيش نظر مؤلف جي دل ۾ خواهش پيدا ٿي ته انهن مسائل تي مذڪوره ٻنهي علماء ڪرامن جي راين ۾ جو اختلاف هو، تنهن تي ٻنهي جي تحقيقي راءِ، جا حق ۽ انصاف تي ٻڌل هجي سا پيش ڪري ۽ سنڌ جي مسلمانن جي استفادي لاءِ ٻنهي ڪتابن جو خلاصو پڻ ان ڪتاب ۾ سنڌيءَ ۾ لکي، تنهنڪري زير بحث رسالو سنڌيءَ ۾ جوڙيائين.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جنهن جو نالو به ساڳيو ئي "مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين" رکيائين.٥

ڪتاب ۾ ذيل مسائل جو اقتباس هيٺ ڏجي ٿو.

ولادت جي رسمن بابت مسائل ٻار جي ڄمڻ وقت ان کي غسل ڪرائي سندس ساڄي ڪن ۾ بانگ ۽ کاٻي ۾ تڪبير چوڻ سنت آهي. جيڪڏهن پٽ آهي ته ان جو نالو احمد يا محمد رکڻ مستحب آهي.

بانگ يا تڪبير چوندڙ ماڻهوءَ کي اجوري جي نيت سان ڪجهه ڏيڻ يا وٺڻ ناجائز آهي، پر تعظيم جي نيت سان شيريني يا ٻيو ڪجهه ڏيڻ ۾ ڪو حرج ڪونهي. پٽ ڄمڻ وقت دائي يا حجام طرفان ڇوڪري جي عزيزن ۽ دوستن وٽ مبارڪ ڪٺي وڃڻ ۽ انهن طرفان کين ڪجهه انعام ڏيڻ جي رسم مشروع ۽ اصحابن کان ثابت آهي.

عورت جي ڏيم جو خرچ ماڻهن طرفان ٿئي يعني ماڻهن جي صلي سبب ۽ محبت وڏائي سبب برداشت ڪيو وڃي ته جائز آهي، پر جيڪڏهن رواج موجب ناموس زياده ڪرڻ لاءِ اهو خرچ ڏنو وڃي ۽ عورت جا عاهر ونڊيا ته ناجائز ۽ ممنوع آهي، ڇاڪاڻ ته اها هندن جي رسم آهي.٦

عقيقي جا مسائل:- ٻار جو عقيقو ستين ڏينهن ڪرڻ گهرجي پر جي ستين ڏينهن نه ٿي سگهيو ته جنهن به وقت ٿي سگهي ٿو. عقيقو مستحب آهي تنهنڪري نه ڪيائين ته ڏوهه نه آهي. دولتمندن لاءِ ٻار جا وار وزن ڪري سون يا روپو خيرات ڪرڻ پڻ مستحب آهي.

عقيقي جي ٻڪري جي سسي حجام کي، هڪ ران دائيءَ کي، باقي جو ٽيون حصو عزيزن کي ۽ ٻه حصا دوستن کي ڏجن. کل ۽ سسي زمين ۾

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 567

پڙهڻ ناجائز آهي پراها خيرات ڪجي. هذا اسچار ڪين ۽ نه پڇجن. 7

ٻارڙي تعليم بابت: ٻار کي مڪتب ۾ ويهارڻ جي عمر چار سال چار مهينا ۽ چار ڏينهن آهي، جوان وقت تائين هوشيار ٿي سگهي ويندو آهي. عرب جو رواج آهي ته ٻار کي مڪتب ۾ ويهارڻ جي هيءَ عمر ان سبب مقرر ڪئي وئي آهي جو ٻاڻ سگورن جي پهرين وحي نازل ٿيڻ وقت صدن هن عمر ۾ ٿي هئي. ٻار کي مڪتب ۾ ويهارڻ وقت مٺائي ورهائڻ الله تعالىٰ جي شڪر ادائي جي نيت سان جائز بلڪ اصحابن جي سنت آهي، پر رياء ۽ ناموس جي نيت سان ناجائز آهي. 8

پٽ جو ختنو ۽ ڌيءُ جا ڪن ٽوپائڻ: پٽ جي ختني وقت طعام رڌڻ مستحب آهي. پر ڌيءَ جي ڪن ٽوپائڻ وقت مٺائي ورهائڻ بي سود ناهي. پر خير جي نيت سان ڪندو ته ڪي منع نه ڪبي. ختني وقت ڇوڪر کي نئين واري مٽي پيارڻ ناجائز آهي. عورتن جي بنا شرعي عذر جي ميندي لائڻ مڪروه آهي. ننڍن ۽ ڇوڪرين کي ميندي لڳائڻ درست آهي. صغير ٻچن کي به ريشمي ڪپڙو پاسوٽ، زرلو زيور پائڻ ڪراهت تحريم آهي. 9

غير شرعي ڪمن ۾ مردن جو عورتن تي اختيار: جيڪڏهن عورتون ڪو به غير شرعي ڪم مردن جي مرضيءَ جي برخلاف ۽ منع جي باوجود ڪن ته مردن تي لازم آهي ته انهيءَ ڪم کي بند ڪرائڻ لاءِ عورتن کي مار ڪٽ به ڪن. 10

شادين جون رسمون: شادين جي موقعن تي حجامن کي جيڪو انعام ملي ٿو سو درست آهي. بشرطيڪ حجام زوريءَ دعوىٰ ڪري ڪجهه نه گهري. شاديءَ جو وليمو نڪاح واري ڏينهن کان ٻئي ڏينهن ڪرڻ مسنون آهي، پر نڪاح کان اڳ شادمانو ڪرڻ سنت جي خلاف آهي.

جنهن شاديءَ ۾ دهل ۽ سرود وغيره آهي ۽ ان جي خبر به آهي ته ان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 568

شاديءَ جي دعوت قبول نه ڪرڻ گهرجي: پر جي بي خبريءَ ۾ ڪو شخص وڃي اهڙيءَ مجلس ۾ نڪري ۽ عام ماڻهن مان آهي ته ويهي دعوت کائي پر دل ۾ سرود وغيره کي برو ڄاڻڻ گهرجي. باقي عالم، استاد، رئيس ۽ وقت جو مرشد جيڪڏهن بي خبريءَ ۾ اهڙي مجلس ۾ وڃي نڪري ته ان لاءِ لازم آهي ته مجلس ۾ شامل ٿيڻ کان سواءِ موٽي اچي.

ڪنوار کي سنڌ جي دستور موجب وُناهَه ۾ ويهارڻ ۽ ان سان لاڳو ٻيون رسمون پوريون ڪرڻ مُباح آهي. پر مُباح رسمن کي سُنت سمجهي لازم ڪري وٺڻ نه گهرجي. ساڳيءَ طرح گهوٽ کي گهوڙي تي ڏيڻ ۽ ڪنوار کي ڏونماڻي جا پيسا ڏيڻ پڻ مُباح آهي. ڪنوار کي ماٽن کان جيڪو ڏاج ملي ٿو، اهو ڏيڻ ۽ وٺڻ شرعًا درست آهي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ قرابت جو صلو ۽ رسول صلي الله عليه وسلم جي پيروي موجود آهي.

شاديءَ جي رات گهوٽ کي ڳاٽهو ڪپڙو ڍڪڻ ڪراهت تحريم آهي. محض ريا ۽ سبب گهوٽ کي شهر گشت ڪرائڻ ممنوع ۽ ناجائز آهي، پر گهوٽ گهوڙي تي چڙهي سڌو ڪنوار جي گهر وڃي ته ان ۾ ڪو باڪ ناهي. شاديءَ رات آتش بازي ڪرڻ ناجائز آهي.

مينديءَ جي رات گهوٽ طرفان ڪنوار جي گهر تحفا موڪلڻ مستحب آهي. گهوٽ بالغ خواه نابالغ کي ميندي مکڻ ناجائز آهي. گهوٽ کي موڙن ۾ چاندي سون ٺاهو وغيره پائڻ ناجائز آهي، پر خوشبوءِ وارن سهرن جو پائڻ جائز آهي.

سنت آهي ته ڪنوار جو وارث پاڻ نڪاح پڙهي، پر جيڪڏهن ڪو ٻيو ماڻهو نڪاح پڙهندو ته به جائز آهي. نڪاح پڙهندڙ، وڪيل ۽ شاهدن کي جيڪڏهن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 569

گهوٽ پنهنجي خوشيءَ سان ڪجهه ڏيندو ته درست آهي پر زور سان وٺڻ درست ناهي. ١١

شاديءَ ۾ سرود بابت شرعي احڪام

شاديءَ ۾ فقط نڪاح جي وقت دهل ۽ دف وڄائڻ جائز آهي ۽ نه اڳ ۽ نه پوءِ. شاديءَ ۾ سرود ۽ دهل وغيره جو اجورو لنگهي کي ڏيڻ ۽ ان لاءِ قبول ڪرڻ جائز نه آهي، پر جو دهل فقط نڪاح ڪرڻ وقت وڄائجي ٿو، ان جو اجورو ڏيڻ ۽ وڄائيندڙ جو ان کي قبول ڪرڻ جائز آهي. پر سرود ۽ دهل جي اجوري جي نيت کان سواءِ لنگهي کي انعام ۽ خيرات طور ڪجهه ڏيڻ ۾ ڪا ٻاڪ ناهي. ١٢

شاديءَ جي رسمن کان شرعي احڪام جي اهميت زياده آهي

جيڪڏهن ڪو شخص شرعي احڪامن کان وڌيڪ رسمن جي اهميت سمجهي ٿو ۽ شرعي احڪامن جي برخلاف رسمن جي پابندي ضروري سمجهي ٿو ته اهڙي شخص جا سڀ نيڪ عمل ضايع آهن بلڪ ڪفر جو انديشو اٿس. ان جي شاديءَ جي دعوت ۾ شريڪ ٿيڻ نه گهرجي. ١٣

مماتيءَ جون رسمون ۽ انهن سان متعلق شرعي مسائل

ميت کي ثواب رسائڻ جي نيت سان ماني يا پيسا خيرات ڏيڻ جائز آهي. پر جيڪڏهن سندس مال متروڪ مان اهڙو خيرات ڪبو ۽ جي وارث ان ۾ راضي نه هوندا يا جي وارث صغير هوندا ته پوءِ اهو خيرات جائز نه ٿيندو. ميت کي ڪنهن به عبادت جو ثواب بخش ڪبو ته اهو ميت کي ملندو خواه عبادت مالي هجي يا بدني. ميت جي عزيزن کي ڪني ڏيڻ مستحب آهي. ١٤

تعزيت: تعزيت فقط ٽن ڏينهن تائين ڪرڻ درست آهي پر مسافريءَ جي ديل لاءِ ان کان پوءِ به تعزيت ڪرڻ جائز آهي. تعزيت لاءِ فقط هڪ دفعو وڃڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مستحب آهي. هڪ کان زياده دعا ورجائڻ ناجائز آهي.[15]

ميت کي مقرر ڏينهن تي ختما ڏيارڻ: ميت جو ٽيجهو يا چاليهو وغيره مقرر ڏينهن تي ڪرڻ ۾ علماء جو اختلاف آهي. ڪي جائز ۽ ڪي ناجائز چون ٿا. بهرحال ميت کي ثواب رسائڻ جي نيت سان طعام ورهائڻ ۾ ڪو به اختلاف ڪونهي.[16]

ميت جي ايصال ثواب لاءِ قرآن شريف پڙهائڻ: ميت جي ايصال ثواب لاءِ اجوري تي گڏجي قرآن شريف پڙهڻ ناجائز آهي. بنا اجوري پڙهڻ جائز آهي. جدا جدا پڙهندڙن کي آهستي پڙهڻ گهرجي نه وڏي آواز سان. حافظن کي قبرن تي قرآن خواني ڪرڻ ويهارڻ لاءِ به علماء جو اختلاف راءِ آهي. اولياءن جي قبرن وٽ ميلو ڪرڻ متفقه ناجائز آهي. باقي رسم موجب ٻاهر ڪرڻ ۽ طعام ورهائڻ ۾ اختلاف آهي.[17]

قبرون پڪيون بڻائڻ: مولانا محمد اسحاق جي راءِ موجب پڪين سرن ۽ چن سان قبرن کي پڪو ڪرائڻ يا انهن تي چوڪنڊي يا قبو جوڙائڻ مڪروه آهي ۽ مولانا احمد سعيد [illegible] جي راءِ موجب جائز آهي.[18] مؤلف پنهنجي راءِ نه ڏني آهي.

جنازي سان گڏ وڏي آواز سان ذڪر ڪرڻ ۽ ٻيا مسائل: جنازي سان گڏ وڏي آواز ۾ تسبيح، تحليل، ذڪر يا ڪلمو طيب پڙهڻ مڪروه آهي. بي آهستي طرح ڪندڙ کي منع نه ڪجي. قبر مٿي ميت لاءِ دعا گهرڻ لاءِ ويهڻ مڪروه آهي. تلقين ڪرڻ بابت اختلاف راءِ موجود آهي. پر صحيح قول هي آهي ته نه ڪندڙ کي تاڪيد نه ڪجي ۽ ڪندڙ کي منع نه ڪجي.[19]

قبر جي زيارت: مردن کي قبرن جي زيارت ڪرڻ مسنون آهي. انهن کي عبرت وٺڻ کپي ۽ ميتن جي روحن لاءِ دعا ڪرڻ گهرجي ۽ تسبيح، تحليل ۽ قرأة قرآن شريف

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جو ثواب بخشڻ گهرجي. عورتن لاءِ قبرن جي زيارت بابت اختلاف آهي. ڪن عالمن جي راءِ آهي ته ڪراهت تحريمي آهي. مولانا محمد اسحاق صاحب الهيءَ جي راءِ جو آهي پر مولانا سعيد احمد مجددي جي راءِ آهي ته عورتن کي قبرن جي زيارت ڪرڻ مردن وانگي مسنون آهي ۽ منع جون حديثون منسوخ ٿيل آهن. ٢٠

اهل قبورن کان مدد طلبڻ } مولانا محمد اسحاق جي راءِ آهي ته اهل قبورن کان مدد طلبڻ نا جائز آهي، پر سنڌس تڪڙو بجاء مولانا سعيد احمد مجددي جي راءِ ۾ اهل قبورن کان مطلق استمداد گهرڻ جائز آهي. مؤلف عليه الرحمة جي تحقيق موجب الله تعاليٰ کان ڪنهن بزرگ جي برڪت ۽ عزت جي وسيلي سان ڪنهن مقصد پوري ٿيڻ لاءِ دعا گهرڻ جائز آهي. ڪنهن بزرگ کان هن صورت ۾ دعا گهرڻ، ته الله تعاليٰ کان گهري ڪا حاجت پوري ڪرائي ڏي، اختلافي مسئلو آهي. ڪن عالمن جي راءِ آهي ته قبر جي روبرو اهڙو سوال ڪرڻ جائز آهي، نه پر پڻ، سواءِ حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ٻين قبر مبارڪ کان پري هوندي به اهڙو سوال ڪرڻ جائز آهي. پر شرط هي آهي ته سوال ڪندڙ کي يقين هجي ته بزرگ کي خود ڪا به طاقت ناهي، بلڪه سندس دعا الله تعاليٰ وٽ مقبول آهي. تنهن ڪري انهن جي وسيلي ۽ برڪت سان حاجت پوري ٿيندي. باقي ڪنهن به بزرگ کي ڪنهن حاجت پوري ڪرڻ لاءِ سڏڻ ۽ سوال ڪرڻ ناجائز آهي.

قبرن جو چمڻ ڪراهت آهي ۽ انهن کي پٿر ڏيکارڻ ناجائز آهي، مڪه معظمه شامي ۽ داري پٿ ڏيکارڻ جائز نه آهي. قبرن تي تنبو کوڙڻ ڪراهت آهي. اهل قبور لاءِ نذرانو ڏيڻ نا جائز آهي پر الله تعاليٰ لاءِ نذر ڏيڻ ۽ پوءِ ڪنهن درگاه تي فقيرن کي ڏيڻ جائز آهي. ٢١

مختصر تجزيو: ڪتاب مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين لاءِ اڳ لکجي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 572

جيڪو آهي نه هي ڪتاب فقه جي ٻن ٻين فارسي ڪتابن تي تنقيدي ۽ تحقيقي نقطہ نظر کان لکيو ويو هو.[٢٢] جيئن ته مذڪور ٻئي ڪتاب به وڏن عالمن طرفان گهڻي تحقيق کانپوءِ شايع ڪيا ويا هئا تنهنڪري هي ڪتاب هاڻي تحقيق در تحقيق کانپوءِ هن سلسلي ۾[٢١] گويا عرق سه آتشه چوڻ جو مستحق آهي.

ڪتاب ۾ ذيل مسائل عوام خواه طالب العلمن لاءِ فقط نه هن مفيد ٿي سگهن ٿا جنهن منجهس آندل پارسي ۽ عربي عبارتن جي ترجمي کانپوءِ ڪتاب کي سنڌي ۾ طبع ڪيو ويو.

ڪتاب ۾ هڪ ڪمي محسوس ڪئي وڃي ٿي جا هيءَ آهي ته مؤلف کي اختلافي مسئلن ۾ پنهنجي طرفان حتمي فيصلو نه ڏنو آهي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مسائل اربعین في بیان سنة سید المرسلین

یرجن کتابن جا حوالا ڏنل آهن تن جا نالا .

١. بحر — ص ٢٦، ص ٤١
٢. تفسیر المعالم — ص ١٩
٣. تفسیر سورة فاتحه : مولانا عبدالعزیز دهلوي — ص ٤٣
٤. تفسیر مظهري : علامه ثناءالله پاڻيپتي — ص ٣٥
٥. تحقیق الحق المبین : مولانا سعید احمد مجددي — ص ٢٠ ص ٢٨ ص ٣٥ ص ٤١
٦. جامع البرکات : شیخ عبدالحق دهلوي — ص ٣٠، ص ٣٢، ص ٣٥
٧. جذب القلوب : شیخ عبدالحق دهلوي — ص ٤٥
٨. جوهرة — ص ٤١
٩. حمادیه — ص ٢٠، ص ٢٥
١٠. خزانة الروایة — ص ٣٣، ص ٣٤
١١. درالمختار — ص ٢١، ص ٢٦ ص ٢٧ ص ٢٧ ص ٣٤ ص ٤٦
١٢. دیلمي — ص ٤
١٣. ذخیره — ص ٢٥
١٤. زاد اللبیب : مولوي عبدالحکیم سیالکوٽي — ص ٢٤
١٥. سنن ابوداؤد — ص ٤
١٦. طوالع الانوار — ص ٣٧ ص ٤٠ ص ٤٦
١٧. شامي — ص ٤٥
١٨. شجرة الایمان — ص ٤٥
١٩. شرح المناسک : شیخ علي قاري — ص ٤٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 574

٢٠. شرح حصن الحصين: شيخ علي قاري	ص ٨
٢١. شرح عين العلم	ص ٤٥
٢٢. شرح منية	ص ٤٠ ص ٤١
٢٣. شرح مواهب الرحمان	ص ٣٠
٢٤. شرح وقايه	ص ١٤
٢٥. شرح مشكواة: شيخ علي قاري	ص ١٥ ص ٢٩
٢٦. شرح هدايه: عيني	ص ٣٩
٢٧. شرعة الاسلام	ص ٤٦
٢٨. صحيح بخاري	ص ٥
٢٩. صحيح مسلم	ص ٤
٣٠. فتاوىٰ عالمگيري	ص ٢١ ص ٣٠
٣١. فتاوىٰ قاضي خان	ص ٣٨
٣٢. فتاوىٰ هنديه	ص ٣٩
٣٣. فتح القدير	ص ٤٣
٣٤. مفتاح النجات	ص ٢
٣٥. مسند ابو يعلي	ص ٣
٣٦. مشكواة	ص ٢٥ ص ٢٨ ص ٤١
٣٧. مضمرات	ص ٤٠
٣٨. معراج الدرايت	ص ٤
٣٩. مماسة الفقهات في دار الاسلام	ص ٢٣
٤٠. مواهب الرحمان	ص ٣٧

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 575

۴۱۔ نصاب الاحتساب ص ۱۹

۴۲۔ ھدایہ ص ۲۶ ص ۲۷ ص ۲۹

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 576

حوالا ۽ تعليقات

١. مولانا محمد صاحبؒ: سماهي مهراڻ سوانح نمبر ١٩٥١ص ٨٤

٢. مولانا دين محمد وفائيؒ فرمائي ٿو ته مولانا محمد حسن صاحبؒ ڪنبي واري رتان مولانا حاجي محمدؒ جي دستاربندي ٿي ۽ ٿمائنو ۽ مولانا صاحبؒ حيدرآباد جي نزديڪ ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ اچي علحده مدرسو کوليو. (تذڪره ص ٢٦٩)

٣. مولانا دين محمد وفائيؒ فرمائي ٿو ته ”ڪن پنهنجي والد جي ملڪيت متروڪه ورثي طور مليل جا فروخت ڪري سڀ پيسا پاڻ سان کڻي، حج جي ارادي سان حجاز شريف روانا ٿيا .... باقي بچيل پئسن مان عربي ڪتابن جوهڪ وڏو ذخيرو مڪه مڪرمه مان خريد ڪري پاڻ سان کڻي اچي پنهنجي وطن پهتا.“ (تذڪره ص ٢٧٠)

٤. ڏسو عڪس من مقالي جو ص ٨١٤

٥. مولانا محمدؒ هالائي: مسائل اربعين ص ١١ ص ٢. ڏسو عڪس من مقالي جو ص ٨١٩-٨٢٣

مؤلفؒ جانئايو آهي ته پاڻ هي ڪتاب ٻن ٻين رسالن ”تحقيق الحق المبين“ ۽ ”مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين“ ۾ آندل بحث ۾ تحقيقي راءِ ڏيڻ لاءِ لکيو هئائين. پر افسوس جو لکواش ته مذڪوره ٻئي ڪتاب ڪٿي به ڪونه مليا ۾ نڪيل هئا. بهر حال انهن ڪتابن مان ڪتاب زير بحث ۾ آندل حوالا پارسي ۾ نڪيل آهن جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهي ٻئي ڪتاب پارسي ۾ نڪيل هئا.

٦. مولانا محمد بن اسماعيلؒ: مسائل اربعين ص ٢ — ص ٦

٧. ——— ايضاً ——— ص ٦ — ص ٨ مزيد ڏسو من مقالي جو ص ٢٠٣-٢١٠

٨. ——— ايضاً ——— ص ٩ — ص ١٠ مزيد ڏسو من مقالي جو ص ١٢٥

٩ ۽ ١٠. ——— ايضاً ——— ص ١٠ — ص ١٢

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 577

۱۱. مولانا محمد بن اسماعیلؒ: مسائل اربعین	ص ۱۲ — ص ۲۴
۱۲. ——— ایضاً ———	ص ۲۴ — ص ۲۸
۱۳. ——— ایضاً ———	ص ۲۴ب تا ص ۲۵
۱۴ تا ۲۱ ——— ایضا ———	ص ۲۸ — ص ۴۷
۲۲. ڏسو هن مقالي جو	ص ۳۵ ھ

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تحفة الاسلام

تاليف: محمد عثمان بن حافظ محمد نورنگ زاده ڪوزواهي

ڪتاب تحفة الاسلام درسي ڪتاب طور سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جي فقه
جي نصاب جي مقصدن کي پوري ڪرڻ لاءِ لکيو ويو هو جنهن کي مدرسي جي سنڌ
درسن جي پيش نظر سنڌ حصن ۾ ورهايو ويو هو. پر ان مان فقط پهريان پنج
حصا شايع ٿي سگهيا، جن کي مسٽر پوڪرداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور
سنڌ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. ڪتاب جي پهرين اشاعت سال ١٩٢٦ع ۾ ڇاپي ويئي
ٻين اشاعت سال ١٩٢٧ع ۾ شايع ڪرائي ويئي. هن ڪتاب جا هي پنجئي حصا سنڌ
يونيورسٽيءَ جي مرڪزي لئبرري جي اورينٽل حصي ۾ موجود آهن. باقي پوين ٻن حصن
جي اشاعت جو ڪو نسخو هن عاجز کي هٿ اچي نه سگهيو آهي!

مؤلف: مؤلف محمد عثمان بن حافظ محمد نورنگ زاده ڳوٺ ڪوزواهه تعلقو ميرپور
بٺورو جو رهندڙ هو، جنهن ڪافي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي قائم ٿيڻ کان
عظيم تعليمي اداري ۾ محمد جي علم سيکارڻ لاءِ معلم الفقه جي حيثيت ۾ سن ١٩١٠ع
پاڻ هي ٻيا ڪتاب به لکيا هئائين جهڙوڪ 'عجب العجائب' 'سنڌي خطباءِ' جي تحريرون وغيره

ڪتاب جي تاليف جو مقصد: مؤلف 'تحفة الاسلام' جي تاليف جو مقصد بيان ڪندي ظاهر ڪيو
آهي ته سنڌ مدرسة الاسلام جي شاگردن کي فقه جو علم پڙهائڻ
لاءِ اڳ ۾ ڪو به درسي ڪتاب موجود نه هو، تنهنڪري پهرين پاڻ فقه جي وڏن ڪتابن
مان مدرسي جي نصاب مطابق مسائل جو انتخاب ڪري شاگردن کي لکائيندو هو.
جنهن ڪري طرفين کي گهڻي دقت ۽ مشقت پهچندي هئي. پر جناب خانصاحب سيان
محمد صاحب جي پرنسپل مقرر ٿيڻ کان پوءِ مدرسي ۾ سنڌ ٿي درجن لاءِ فقه

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جي تعليم لاءِ ميٽرڪ ڪنهن ڪُنهن مدرسي جي بورڊ جي اجازت ۽ پرنسپل جي حڪم سان
ڇَمَه جي هن درسي ڪتاب جي لکڻ جي ڪم تي ڪيس مامور ڪيو ويو.[٣]

ڪتاب تحفة الاسلام جي مواد جي ترتيب

حڪم ۽ اجازت ڪانپوءِ مؤلف ڪتاب لکڻ جي ڪم ۾ جان ڦشاني سان مشغول ٿي ويو ۽ هيٺين ترتيب موجب ڪتاب جوڙي تيار ڪيائين.

١. پهرين ڪتاب عقائد جو پهرين درجي جي طالب العلمن لاءِ، جنهن ۾ اسلام ايمان ۽ عقائد جا مسئلا آهن.

٢. ٻيو ڪتاب طهارت جو. ٻئي درجي جي طالب العلمن لاءِ، جنهن ۾ فقه جي علم جي تعريف، ان جي فضيلت جا دليل، طالب العلمن جي تهذيب ۽ اخلاق جا بحث، وضوءَ غسل، تيمم، هر قسم جي شين جي پاڪ ڪرڻ ۽ ٻين مسئلن جي بيان ۾ آهي.

٣. ٽيون ڪتاب صلوٰة جو. ٽين درجي جي طالب العلمن لاءِ جنهن جي اول ۾ نماز جي فضيلت ۽ ان جي حقيقتن ۽ عجيب فائدن جو بيان آهي. ان کانپوءِ نماز جا مسئلا آهن.

٤. چوٿون ڪتاب زڪواة، صوم ۽ حج جو، چوٿين درجي جي طالب العلمن لاءِ، جنهن جي اول ۾ انهن ٽن رڪنن جي فضيلت ۽ عجيب حقائق ۽ دقائق جو بيان آهي ۽ آخر ۾ تفصيلوار مسئلا ذڪر آهن.

٥. پنجون ڪتاب پنجين درجي جي شاگردن لاءِ جنهن ۾ نڪاح، طلاق، نسب وغيره مسئلن جو تفصيلي بيان ذڪر آهي.

٦. ڇهون ڪتاب ڇهين درجي جي شاگردن لاءِ، جنهن ۾ بيع ۽ ربوا، صيد، ذبح ۽ ٻين مسئلن بابت آهي.

٧. ستون ڪتاب ستين درجي جي شاگردن لاءِ، ميراث ۽ ترڪي جي بيان ۾ آهي.[٥]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 580

علم فقه بابت مصنف جي راءِ

تحفة الاسلام جي ٻئي حصي ۾ علم فقه جي اهميت بابت راءِ زني ڪندي مؤلف جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي
اهي دلچسپي ۽ معلومات ۾ اضافي ڪرڻ جو باعث ثابت ٿي سگهن ٿا. تنهنڪري
بعينه هيٺ نقل ڪجن ٿا. "علم فقه جو ٻين علمن کان بهتر ۽ پلو آهي ڇاڪاڻ جو
ان ۾ سڀني شريعت جي حڪمن ۽ احڪامن جي خبر پوي ٿي ۽ ان جي پڙهڻ کان اڪ مسلماني
جي هدايت جي سڙهي سان روشن ٿي ٿي ۽ جهل جي اونداهي علم جي سج اڀرڻ سان
ڏکرلو ٿي وڃي ٿي ۽ ايمان يقين جي نور سان دل پرنور ٿي پوي ٿي.

الله تعالیٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي ته "يرفع الله الذين امنوا منكم والذين
اوتوا العلم درجات يعني خدا تعالیٰ مسلمانن جا درجا بهشت ۾ وڌائي ٿو ۽ خاص ڪري
مسلمانن دين جي علم وارن جا درجا ٻين عام مسلمانن کان گهڻو زياده بهشت ۾
وڌائي ٿو. تفسير حسيني ۾ انهي آيت شريف جي هيٺ لکيو اٿس ته ابن مذعورؒ امام
اوزاعيؒ کي خواب ۾ ڏٺو، ان کان پڇيائين ته مون کي خبر ڏيو ته خدا تعالیٰ وٽ سڀني ماڻهن
کان ڪهڙن جا درجا زياده آهن تڏهن امام فرمايو ته عالمن کان وڌيڪ ڪنهن جو درجو
ناهي پر ان کان به زياده خدا جي خوف ۾ رهندڙن جو درجو آهي ۽ فرمايو رسول الله
صلى الله عليه وسلم ته طلب علم جي ڪريو جيتوڻيڪ چين ۾ هجي ۽ پڻ فرمايائين ته طلب
ڪرڻ علم جي سڀ ڪنهن زال ۽ مرد مسلمان تي فرض آهي. جو شخص علم جي پڙهڻ
لاءِ وات وٺي هلي ٿو ته خدا تعالیٰ ان جي لاءِ بهشت جي وات سهڪي ڪري ٿو. خدا تعالیٰ
جا ملائڪ پنهنجن پکن انهيءَ زمين تي طالب العلم جي لاءِ وڇائين ٿا ۽ خوش ٿائين ته
پاڻي هن جي مڇيون هلي ۽ عالم جي لاءِ جيڪي شيون آسمانن ۽ زمين جي وچ ۾ آهن
سي سڀ دعائون ڪن ٿيون ۽ عالم نبين جا وارث آهن ۽ حديث ۾ آهي ته رسول الله
صلى الله عليه وسلم جن مسجد شريف ۾ آيا پوءِ مسجد شريف ۾ ٻه مجلسون ڏٺائون،

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 581

هڪڙي مجلس وارن خدا تعاليٰ جو ذڪر ڪيو ٿي ۽ خدا تعاليٰ کان دعائون گهريون
ٿي ۽ ٻي مجلس وارن علم فقه جو ٿي پڙهيو. پوءِ پاڻ فرمايائون ته ”هي ٻئي مجلسون
چڱيون آهن پر هڪڙي ٻئي کان ڀلي آهي. ذڪر ۽ دعا وارا خدا تعاليٰ کان دعائون گهرن
تان خدا تعاليٰ کي وڻي ته انهن جو دعائون قبول ڪري ۽ جي وڻيس ته نه قبول ڪري.
۽ فقه وارا سکن ۽ سيکارين ٿا ۽ مونکي به خدا تعاليٰ نبي ڪري موڪليو آهي خلق
کي سيکارڻ لاءِ ۽ تحقيق هيءَ مجلس فقه واري هن کان ڀلي آهي“. پوءِ پاڻ ان
مجلس ۾ ويٺا ۽ فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم ”ته هڪڙو مسئلو دين جو سکڻ سو
رڪعت نفل پڙهڻ کان ڀلو آهي“ ۽ به فرمايائون ته قيامت جي ڏينهن نبي، عالم ۽ شهيد
شفاعت ڪندا“ ۽ به فرمايائون ته ”عالم ٿيڻ گهرجي يا علم جي طلب ڪرڻ گهرجي يا علم
ٻڌڻ گهرجي. جنهن انهن ٽن ڳالهين کي ڇڏيو، سو هلاڪ ۽ خراب ٿيو“ ۽ به
فرمايائون ته ”ڪا عبادت خدا تعاليٰ جي فقه جي علم پڙهڻ کان وڌيڪ ڪا نهي ۽
فقه جو علم دين جو ٿنڀ آهي“ ۽ حضرت عليؓ فرمايو آهي ته ”مال کان علم بهتر ۽ گهڻو
چڱو آهي“. تنهن تي گهڻا سهڻا دليل ڏنا اٿن. پر ٽئي انهن مان هتي فقط هتي لکان ٿو.
پهريون هي ته مال تي چوڪي ۽ نگهباني جو ضرور آهي ۽ علم جي نگهباني نه کپي ته چور کڻي
وڃن ۽ علم پاڻ پنهنجي مالڪ جي چوڪي ۽ نگهباني ڪري ٿو. ٻيو هي ته مال خرچ ڪرڻ سان
گهٽبو وڃي ۽ علم خرچڻ سان پاڻ وڌي ٿو. ٽيون هي ته قيامت جي ڏينهن مالدارڪان
هر هڪ پيسي جو حساب ٿيندو ته ڪٿان ڪمائي، ڪٿان ڪمايئي ۽ ڪٿي خرچ
ڪيئي ۽ علم جي هر هڪ مسئلي کان بهشت ۾ درجو وڌندس ۽ سمجهڻ گهرجي ته
علم پڙهي پوءِ ان تي عمل ڪرڻ گهرجي. يعني چڱا ڪم ڪرڻ گهرجن نه ته علم من ثالا
نه ڪوڻه ٿيس پر الٽو نقصان ٿيس گويا ڏيئي تي ڪاٺين جي ڀري رکي آهي.
رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته افسوس انهيءَ کي هڪ پيرو جنهن علم نه پڙهيو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۽ ست پيران کي جنهن علم پڙهيو ۽ ان تي عمل نہ ڪيو ۽ ٻہ فرمايائون تہ "علم عمل کانسواءِ وڻ ٻي ڦرجي مثل آهي". هي سڀ حديثون ڪتاب احياءالعلوم تان ترجمو ڪيون.^٦

جن ڳالهين جي طالب العلم کي ضرورت آهي }

مؤلف محمد عثمانؒ جي راءِ آهي تہ علم پرائڻ لاءِ ضروري آهي تہ طالب علم پنهنجي شخصيت ۾ ڪي خاص صلاحيتون ۽ لياقتون پيدا ڪن. جي مختصر لفظن ۾ هيٺ لکجن ٿيون.

١. نيت درست ڪرڻ. يعني علم پڙهڻ مان حلال ۽ حرام جي تميز ڪرڻ ۽ جهل کان آزاد ٿيڻ ۽ علم ٻين کي پڙهائڻ ۽ عمل ڪرڻ جي نيت رکڻ ۽ فخر ۽ ريا جي نيت کان پاڻ کي پاڪ رکڻ.

٢. ٻئي کي علم سيکارڻ ۾ هر طرح مدد ڏيڻ ۽ بخل نہ ڪرڻ توڙي ڪتاب ڏيئو پوي.

٣. علم ۽ ڪتاب جو احترام ڏارڻ.

٤. علم و دانش لاءِ بحث وغيره ۾ مصروف ۽ ڪوشش ڪرڻ.

٥. استاد جو ادب ۽ احترام رکڻ، پنهنجي سيناءِ ۾ نياز نرمت ۽ علم سکڻ جو شوق ۽ حرص پيدا ڪرڻ.^٧

Gul Hayat Institute

تحفة الاسلام جو مواد }

تحفة الاسلام ۾ احوال ڏنل آهي تہ هن ڪتاب کي ڪل ستن حصن ۾ شايع ڪرڻ جي تجويز هئي جن مان هن وقت فقط پنج حصا موجود آهن. جنهن مان سندس ۾ اچيئو تہ باقي ٻہ حصا يا تہ شايع ٿي نہ ڪيا ديا، يا هن وقت عدم پيدا آهن. جيڪي پنج حصا موجود آهن انهن مان پهريون عقائد تي ۽ باقي چار فقہ جي مسائل تي مشتمل آهن.^٨ پوين چئن حصن مان ڪي توڙا مسئلا هت لکجن ٿا.

وضوءِ تيمم: جيڏي ڏاڙهي اها آهي جنهن مان سڄن جو چم ظاهر ڏسڻ ۾ اچي. غسل ۾ غر غرا ڪرڻ سنت آهن ۽ نہ فرض جيئن عام ماڻهو سمجهن ٿا. وضوءَ ۾ بہ غرغرا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 583

ڪرڻ سنت آهي پر گرڙي ڪرڻ فرض آهي. هڪ کوهه پنڌ ڇهه هزار گز آهي ۽
هڪ گز چوويهه آڱريون آهن. جنهن ماڻهوءَ وٽ زمزم جو پاڻي موجود آهي ڇا هي
اهو ڪنهن ٻئي لاءِ ڪٿي وٺيو وڃي، جنهن کي اهو پاڻي بخشش ڪيو اٿس ته به ان کي
تيمم ڪرڻ جائز نه آهي. زمزم جي پاڻيءَ مان وضو ڪري ۽ ٻئي کي پاڻ پاڻيءَ جي
جيڪا بخشش ڪئي اٿس تنهنجي واپس ڪرڻ جو ڪس حق آهي. پاڻي جيڪڏهن پيڻ
ملهه کان به زياده قيمت تي ملي تو نه تيمم ڪرڻ جائز آهي. رفيق کان پاڻي گهرڻ
کان سواءِ فقط انڪار جي انديشي سبب تيمم ڪرڻ جائز نه آهي. عيد نماز لاءِ امام کي
۽ جنازي نماز لاءِ ميت جي وارث کي تيمم ڪرڻ درست ناهي. انهن کان سواءِ ٻين کي هنن
ٻن نمازن لاءِ جيڪڏهن نماز کي پهچي نه سگهڻ جو ڊپ هجي ته تيمم ڪرڻ درست آهي
جن موزن تي مسح ڪرڻ جائز آهي سي چم يا ٻي ڪنهن شيءِ جا ڏاڍا سخت
هجن جن مان پاڻي اندر نه وڃي ۽ ٻڌڻ کان سواءِ ٻڌيءَ تي بيهي سگهن. جي پاڻي موزي
جي اندر آيو جنهن سان سڄو موزو پسي پيو ته تيمم ٽٽو.[9]

شيون پاڪ ڪرڻ

جي گندي مان جيڪڏهن هڪ پلو پليت ٿيو ۽ خبر نه ٿي پئجي سگهي ته ڪهڙو
پلو پليت ٿيو. تڏهن هڪڙي پلي کي ڌوئڻ سان ٻيا به پاڪ ٿي پوندا. جيڪڏهن ڪپهه
پليت ٿي ۽ ان سان گڏ ان ڪپهه جي مقدار کان زياده ڪپهه پڃبي ته سڀ ڪپهه پاڪ
ٿيندي. پر جي پاڪ ڪپهه پليت ڪپهه جيتري يا ان کان گهٽ هوندي ته سموري ڪپهه
ڌوئڻ کان سواءِ پاڪ نه ٿيندي. شراب جيڪڏهن ڪنهن مصالح وجهڻ سان سرڪو
ٿي پوي ته پاڪ ٿيو ۽ جيڪڏهن ڪا پاڪ شيءِ منجهس پيل هوندي ته
اها به پاڪ ٿيندي ۽ کائڻ درست آهي. پر جي شراب جي باس هوندي ته کائڻ درست
ناهي. ان رڍ ۽ ٻڪرين جي قولهرين مان ان جا ڏاٽا ڪڍي ڌوئي سڪا ئي اهڙي
طرح ٿي رکيا ڪبو ته اهو پاڪ ٿيندو ۽ کائڻ درست آهي. ڏونرو سخت جميل

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هوندو ۽ ان مان ڪتو ڪجهه کائي وٺندو ته اوترو حصو ڪوري ڪڍي ۽ جيڪو باقي
پاڪ آهي، پر جي چٻ وهوندو ته پاڪ ناهي. ان جو مالڪ جيڪڏهن مسڪين هجي
ته ان کي دلوڙي ٽن ڪيئي. ٽن کي گهر ڪري پاڪ ڪري کائي ۽ جيڪڻ هاري چڱي
ڪنب، گڏ ۽ انڌ پليت ٿين ۽ جيڪڏهن تانو ۾ پليت ٿين اهو ان جاءِ تان ڇورلو نه ولو آهي ته
پليت حصو مٿان ڪوري ڪڍيو ٻيو هيٺان پاڪ آهي. پر جي ڪڻ جي پيا آهن ته لوڻ جي
انڌ هوندو ته ان کي ٽي پيرا ڇا ٻنو ۽ ست حصا ڪيا، ٻه حصا ڌڻ اڪارڻ ڏٻاءِ پنج حصا
پاڻ وٽ رکيا. اهڙي طرح ست ئي حصا پاڪ ٿيندا. ڪنب ۽ گڏ جا به اهڙي طرح ست حصا
ڪيا ته پاڪ ٿيندا. ان باب ۾ اصل روايت ڪانه آئي آهي عالمن قياس ڪيو آهي. پر
اهڙي طرح مسڪين کي ڪرڻ گهرجي. سو به تڏهن جڏهن پليتي جو اثر مٿين شين ۾
ظاهر نه ڏسبو هوندو نه ته پاڪ نه ٿيندو پون.[10]

جانور جي جسم ۽ دل

بعضي ماڻهو چون ٿا ته ڪافر پليت آهي ۽ ان جو ٻارو به پليت آهي ۽ غسل ڪرڻ
سان ٿانئس غسل نه ٿو لهي. سا ڳالهه غلط آهي ڇاڪاڻ جو ڪافر جو بت ظاهر پليت
ناهي ۽ غسل ڪرڻ سان مٿانئس غسل به لهيو وڃي، باقي ڪافر جو ويساهه ۽ دل پليت
آهن جو ته هو اسلام کان ٻاهر آهي.[11]

پاڻي جا قسم

پاڻي ٻن قسمن جو آهي هڪڙو مُطلق ٻيو مُقيد. مُطلق مينهن، درياءَ يا واهه،
ڍنڍ ۽ تلاءُ ۽ کوهه جي پاڻيءَ کي چوندا آهن. مُقيد وڻن جي پنن ۽ ميون مان نچوڙيل
۽ ڇانٽيل، کجور ۽ گدري وغيره جي پاڻيءَ کي چوندا آهن. گلاب ۽ سرڪي ۽ کجور جي
پاڻيءَ جو اهو حڪم آهي. ۽ پليتي ٻن قسمن جي آهي. هڪڙي حڪمي ۽ ٻي
حقيقي. حڪمي اها آهي جا ظاهر ڏسڻ ۾ نه اچي پر ان جي پاڪ ڪرڻ جو حڪم هجي
جهڙيءَ طرح بي وضوءِ غسل واري کي وضوءِ غسل ڪرڻ جو حڪم آهي. پليتي حقيقي
اها آهي، جا ڏسڻ ۾ اچي. جهڙوڪ پيشاب، جهاڙو وغيره. پاڻي مُطلق سان ٻئي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 585

پليتيون پاڪ نه ٿيون ٿين ۽ پاڻي مقيد سان فقط حقيقي پليتي پاڪ ٿيندي.[12]

نماز لاءِ پاڪ جاءِ: ڪنهن مسلمان، ڪافر جي گهر يا زمين ۾ نماز پڙهي ته درست نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته ڪافر سندس زمين ۾ مسلمان جي نماز پڙهڻ تان راضي نه ٿيندو. ان ڪان پرور[ي] لڌ ته ان جي موڪل ۽ راضپي سان نماز پڙهبي ته درست آهي. رستي تي ۽ جو پاين جي وهڻ جي جاين تي نماز پڙهڻ مڪروهه آهي.[13]

نماز ۾ جسم جو ستر: عورت کي چهري، هٿن ۽ پيرن کانسواءِ باقي سمورو بت نماز ۾ ڍڪڻ گهرجي. ڪمر کان پاهر نڪرڻ مهل ڍڪڻ فرض آهي. پيٺ جي اوگهڙ يا ڪنهن ٻئي جي اوگهڙ تي نماز پڙهندي نظر پئجي وڃڻ سان صحيح قول موجب نماز نه ٿي ٽٽي.[14]

قبلو سڃاڻڻ: ڇاڻي واڻي بنا دم ڪوءِ نماز پڙهڻ ڪفر آهي. عذر رهي وقت ڪعبة الله جي طرف کان ٻئي طرف نماز پڙهڻ درست آهي. جيڪو ماڻهو ڄاڻي واڻي ٻئي طرف رخ ڪري نماز پڙهندو سو سخت گنهگار ٿيندو ۽ پر ڪافر نه چئبو. سنڌ ملڪ ۾ قبلو پڻ مغرب جي وچ ۾ آهي يعني جنهن سياري ۾ تمام ننڍو ڏينهن ٿئي ٿو، ان مهل سج جي لهڻ جي جاءِ ۽ ونڌي اونهاري جي ڏينهن ۾ جڏهن ڏينهن تمام وڏو ٿيئي، تڏهن به سج لهڻ جي جاءِ آهي. ٻه جايون آهن جن جي وچ ۾ قبلو آهي. انهن ٻنهي جاين جي وچ کانسواءِ ٻئي طرف رخ ڪري نماز پڙهڻ درست نه ٿيندي. جيڪڏهن ڪنهن کي ڪعبي شريف جو طرف معلوم نه ٿئي ۽ سگهي به نه، ته ان ڏيڻ سان به چارئي طرف هڪ جهڙا معلوم ٿين ته ان شخص کي گهرجي ته اهڙا نماز جئي طرف جدا جدا رخ ڪري پڙهي.[15]

نماز جي نيت: جيئي جي نماز جي نيت ۾ هي لفظ ضرور چوي ته جمعي نماز پڙهان، تان ظهر جو فرض لاهڻ لاءِ پڙهان ٿو. امام کي مقتدين جي نيت ڪرڻ ضروري ناهي، پر جي عورتون به امام جي پٺيان هونديون ته انهن جي نيت ڪري، نه ته عورتن جي نماز درست نه ٿيندي. هن مسئلي ۾ ڪن بين عالمن جي راين ۾ اختلاف آهي، جنهن جو ذڪر هن مقالي ۾ موجود آهي.[16]

بانگ جو احترام ۽ اجابت: بانگ ٻڌندڙ کي لازم آهي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ته سيکڻ کان ٿي، توڙي قرآن شريف پڙهندو وهي ته ان کي به چڱي ٻانگ ٻڌي ۽ ٻانگ وارا لفظ آهستي پاڻ به پڙهي. هن کي مستحب آهي ته ٻانگ ٻڌڻ مهل بيهي رهي.[17]

قرآن شريف ياد ڪرڻ

قرآن شريف جي هڪ آيت ياد ڪرڻ فرض آهي. الحمد شريف ياد ڪرڻ واجب آهي، باقي پورو قرآن شريف ياد ڪرڻ سنت آهي. فرض جي پوين ٻن رڪعتن ۾ الحمد شريف پڙهڻ سنت آهي ۽ سورة ضم ڪرڻ سنت نه آهي، پر جيڪا سورة ضم ڪري ويو ته به نماز درست ٿيندي، پر ائين ڪرڻ نه گهرجي.[18]

زالن لاءِ نماز جا خاص احڪام

زالن لاءِ مردن جي نماز ۾ حاضر ٿيڻ مڪروه آهي پر جي مردن جي جماعت ۾ اچي حاضر ٿيون ته مردن جي صف کان پٺيان بيهنديون. زالن تي جمعي ۽ عيدن جيئن فرض نه آهي پر جي اچي پڙهنديون ته نماز درست ٿيندي. پر جمعي جي ڏينهن انهن لاءِ ظهر پڙهڻ ضروري آهي. زالن تي تشريق جي ڏينهن ۾ تڪبيرون واجب نه آهن. زالن کي مستحب نه آهي ته فجر جي نماز دير سان چانڊاڻي ٿي ڏينهن ٿيڻ کان پوءِ پڙهن، پر انهن کي گهرجي ته فجر جي نماز سويري اوندهه ۾ پڙهن. انهن کي گهرجي ته جهري نمازن ۾ قرآن شريف وڏي آواز سان نه پڙهن.[19]

جنازي نماز: غير حاضر ميت تي جنازي نماز پڙهڻ جائز نه آهي. هر ڪنهن گنهگار جي جنازي تي نماز پڙهڻ جائز آهي چاهي خود ڪشي ڪندڙ هجي، پر باغي، رهزن ۽ والدين جي قاتل جي جنازي جي نماز پڙهڻ جائز نه آهي.[20]

زڪواة: حاجت اصلي ۾ رهڻ جي جاءِ، ڍڪڻ جا ڪپڙا، خدمت لاءِ ٻانها، شڪار ڪرڻ ۽ ٻين تي ٻڌڻ جا هٿيار، سواري جا جانور، گهر جو اسباب جهڙوڪ ٿانو، ديڳڙا وغيره، ديني ڪتاب ۽ ڪسب جا اوزار شامل آهن. انهن تي زڪواة فرض نه آهي. جنهن شخص وٽ ضرورت کان وڌيڪ جانور، ٻانها يا ٻيون شيون آهن ته انهن شين تي زڪواة نه لڳندي، پر اهڙو ماڻهو ٻين کان زڪواة وٺي نه سگهندو. ياقوت ۽ موتي ۽ سڀ ڪنهن قسم جي جواهرات تي زڪواة فرض نه آهي، توڙي هزارن ۽ لکن جا هجن مگر جي واپار لاءِ رکيل هجن ته قيمت موجب زڪواة فرض ٿيندي. بني هاشمين کي زڪواة ڏيڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

درست نه آهي. پر طحطاوي، شرح مختصر، فتح القديرءِ ٻين معتبر ڪتابن ۾ لکيل آهي
ته هن وقت ۾ بني هاشم کي زڪواة ڏيڻ درست آهي. ڇاڪاڻ ته اڳي انهن کي
بيت المال مان خمس ملندو هو سو هاڻي نه ٿو ملي. زڪواة جو پيسو مسجد شريف جي
عمارت، ميت جي ڪفن ۽ پاڻي جي آبادي لاءِ خرچ ڪرڻ درست نه آهي. باقي هي
حيلو ڪتابن لکيو آهي ته زڪواة پهريائين ڪنهن مسڪين کي ڏجي پوءِ ان کي صلاح ڏجي
ته هو انهي کي شين ڪم ۾ خرچ ڪري. ٢١

صوم: جيڪڏهن ڪٿي هنڌ چنڊ ڏٺو ۽ ٻين هنڌن نه ڏٺو پوءِ ان هنڌ جيڪڏهن شرعي
طور خبر پهچي ته ان تي عمل ڪرڻ گهرجي. ٿوري گهٽ وڌ پنڌ جو تفاوت ڪونه آهي. رمضان
شريف جي چنڊ کان سواءِ ٻين اسلامي مهينن جي ثابتي ۽ جو اهڙو حڪم آهي جهڙو شوال
جي چنڊ جو حڪم. نذر معين اهي روزا آهن جو ڪو شخص چوي ته آءٌ فلاڻي ڏينهن
خدا ڪارڻ روزا رکندس ۽ غير معين اهي روزا آهن جن ۾ ڏينهن مقرر ڪيل نه هجي.
نذر جي معنيٰ آهي منتا. نذر غير معين قضاءِ ڪفارت جي روزن جي نيت وقت
ان جو نالو ڏئي نيت ڪرڻ گهرجي. انهن روزن کان سواءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي روزي جي
نيت ڪبي ته نالي ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. رمضان شريف جي روزي کان سواءِ ٻئي ڪنهن
به روزي کي ڄاڻي واڻي ڀڃڻ سان ڪفارة لاڳو نه ٿيندي. رمضان شريف جي روزي ۾
به ڪفارة تڏهن پوندي جڏهن انهي روزي جي نيت پرهه ڦٽڻ کان اڳ ڪئي هوندائين
۽ جيڪڏهن پرهه ڦٽڻ کان پوءِ نيت ڪري، ڄاڻي واڻي روزو ڀڳائين ته ڪفارت نه پوندي.
گهڻن روزن جي هڪڙي ڪفارة به درست آهي. جيڪي شيون نڪي غذا جي طور کائيون آهن
۽ نڪي دوا جي طور سان استعمال ڪيون آهن انهن شين جي کائڻ سان روزو هرگز نه ڀڄندو.
نفلي روزو دعوت ڏيندڙ جي زور ڏيڻ تي دعوت کائڻ لاءِ ڀڃي سگهجي ٿو بشرطيڪ دعوت
٢٢ ڏيندڙ ٻن پهرن کان اڳ دعوت کائڻ لاءِ زور ڀريو هجي. اهڙي روزي جي قضا واجب آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حج لاءِ والدين جي اجازت: ماءُ پيءُ جي موڪل نه آهي ته به فرض حج تي وڃڻ گهرجي. ٻيو جنهن تي حج ڪرڻ فرض نه آهي تنهنکي جي ماءُ پيءُ جي اجازت نه آهي ته ان کي حج ڪرڻ درست نه آهي. ٢٣

حقوق الزوجين: مرد جا عورت تي چار وڏا حق آهن. ١. مرد جي موڪل کانسواءِ ٻاهر نه نڪري ٢. پاڻ وٽ ڪنهن ٻئي مرد محرم خواه نامحرم کي پنهنجي مڙس جي اجازت کانسواءِ اچڻ نه ڏئي ٣. مرد جي مال ۽ اولاد ۽ اسباب کي اهڙي طرح سنڀالي جهڙي طرح پنهنجي مال ۽ اولاد ۽ اسباب کي. ٤. پنهنجي مرد جي ڪنهن به عورت يا ٻئي مرد وٽ شڪايت نه ڪري. عورت جا مرد تي پنج خاص حق آهن. ١. مرد جو فرض آهي ته عورت کي پرهيز ۽ ستر ۾ رکي ۽ ٻاهر جو سڀ ڪم ڪار پاڻ ڪندو رهي. ٢. عورت کي شريعت جا حڪم احڪام سيکاري ٣. عورت کي حلال ماني کارائي ٤. عورت سان جاني واڻي خواه ظلم ۽ مارڪٽ نه ڪري. ٥. عورت جي ڪنهن بي واجب هلت سبب به يڪدم منهن نه ڪاوڙجي بلڪ ان کي آهستگي ۽ نرمي سان سمجهائي پرهيئين جنهن ڳالهين مان ڪا به هڪ ڪرڻ سبب مرد عورت کي مارڪٽ ڪري سگهي ٿو. ١. پنهنجي جسماني صفائي نه رکي ۽ پنهنجي مرد لاءِ سينگار ۽ زينت نه ڪري. ٢. مرد هن کي جڏهن جماع لاءِ ڪوٺي ته بنا عذر انڪار ڪري. ٣. نماز نه پڙهي يا رمضان جا روزا نه رکي يا غسل نه لاهي. ٤. مرد جي رخصت کانسواءِ ٻاهر نڪري. پر مارڪٽ اهڙي ڪرڻ نه گهرجي، جنهن سان زخم يا بيماري جو خوف ٿئي. جيڪڏهن سمجهائڻ ۽ مار سان نه سمجهي ته طلاق ڏيڻ جوڳي ٿيندي پنهنجي عورت سان خوش خلقي رکڻ، مرڪڻ، کلڻ، ان کي خوش ۽ راضي رکڻ مستحب آهي. ان جي واجبي ضدي ۽ عتابن ۽ خطابن تي تحمل ڪبو. پر جيڪڏهن هو بيجا ڪم ڪري يا حرص ۽ هوا جي ڪمن بابت مرد کي صلاح ڏئي ته هرگز ان جو چيو نه ڪبو بلڪ ان کي دنيائي سنئين رستي تي هلائبو. عورتن کي گهر اندر پرهيز ۾ ويهارڻ ۽ ٻاهر نه ڪڍڻ فرض آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 589

نماز ۾ وڏي آواز سان قرآن شريف پڙهڻ به عورتن لاءِ درست ناهي.[٢٤]

نڪاح: نڪاح جا پنج شرط آهن. ١. گهوٽ ۽ ڪنوار جو حاضر هجڻ ٢. ايجاب ۽ قبول ڪرڻ ٣. ايجاب ۽ قبول جا لفظ زمان ماضي ۾ هجڻ ٤. ايجاب ۾ لفظ نڪاح يا تزويج جو هجي. ٥. ٻن عاقل بالغ مسلمان شاهدن جو موجود هجڻ. ٻنهي طرفن وارا موجود هجن پر ايجاب ۽ قبول جا لفظ زبان سان نه چون ۽ فقط لکي ڏين ته نڪاح درست نه ٿيندو. شاهد ۾ هڪ مرد ۽ ٻه عورتون هونديون تڏهن به نڪاح صحيح ٿيندو. پر جي رڳيون عورتون هونديون ته نڪاح صحيح نه ٿيندو. فقه جي ڪتابن ۾ اهل ڪتابن جي عورتن سان نڪاح ڪرڻ مڪروه تنزيهي لکيل آهي. سني مسلمان کي رافضيءَ سان پرڻجي ڏيءَ جو نڪاح ڪري ڏيڻ حرام آهي. گهٽ ۾ گهٽ مهر جو اندازو آهي ايڪٽيه ماسا چاندي. پر گهڻائيءَ جو اندازو مقرر نه آهي. جيڪڏهن گهٽ ۾ گهٽ مهر کان به گهٽ مهر مقرر ڪيائون ته به گهٽ ۾ گهٽ مقرر مهر ڏيڻ واجب ٿيندي. خلوت صحيح ان کي چئبو، جو مرد ۽ عورت ٻئي هيڪلا ڪنهن اهڙي گوشي واري جاءِ تي هجن جتي ٻيو ڪو به ماڻهو نه هجي ۽ ٻنهي کي جماع کان ڪو به روڪيندڙ نه هجي. ته ان خلوت کي جماع جو حڪم آهي. اگر جي جماع نه ٿئي.[٢٥]

عورت لاءِ باهر وڃڻ ۾ حق: عورت وعظ يا علم جي مجلس ۾ وڃي ته مرد ان کي روڪي سگهيٿو. مگر جيڪڏهن گهر ۾ ڪو مسئلو پيش آيو هجي جو مرد کي نه ٿو اچي يا مرد ڪنهن عالم کان پڇي نه ڏيندو هجي ته ان مسئلي جي پڇڻ لاءِ عورت مرد جي اجازت کانسواءِ باهر وڃي سگهي ٿي.[٢٦]

تجزيو: ڪتاب تحفة الاسلام سنڌي نثر ۾ لکيل پهريون ڪتاب آهي جو فقه جي موضوع تي عبادات کان سواءِ معاملات تي به روشني وجهي ٿو. هن ڪتاب ۾ فقه کانسواءِ تاريخ، اخلاق ۽ نصيحت جي موضوعن تي به مواد جمع ڪيل آهي پر جيئن ته فقه جي پهلوءَ تي جهڙي ريت کان گهڻو زور ڏنو ويو آهي. تاريخ ۽ ٻين موضوعن تي تحقيق طرف خاص توجه ڏنل نه ٿو ڏسجي ۽ ڪيترا اهڙا پهلو آهن جي تحقيق ۽ وضاحت طلب آهن. مثلاً آنحضرتﷺ جي ازواج مطهرات متعلق ڪتاب ۾ ڏنل[٢٧]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 590

احوال يا سنڌ جي چاليهه ورهيه آڳ غرق ٿيڻ جو معمولو جو مخدوم محمد هاشمؒ ڏانهن منسوب
ڪيو ويو آهي يا ڏهين صدي آڳ سنڌ ۾ مسلمان عورتن جي بي پردگي جو بيان. جهڙن
جو نشتو ڪتاب ۾ چٽيو ويو آهي. ٢٧

فقهي مسائل ۾ ٻه بعض اختلافي مسئلا علماء جي ڪثرت راءِ جي برخلاف
ڪتاب ۾ تڪيل آهن. جهڙوڪ نماز ۾ پيٽ رهڻ هرمن ٻه ران ٣٢ فوص ٢٨

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 591

ڪتاب تحفة الاسلام ۾ جن ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا.

۱. احياءُ العلوم حصو چوٿون — ص ۳ ڪان ص ۵ ۽ ص ۳۵
حصو پنجون — ص ۱۹
۲. امداد الفتاح حصو ٻيو — ص ۴۰
۳. انيس العابدين حصو چوٿون — ص ۲
۴. بحر الرائق حصو ٻيو ص ۱۷ ص ۲۱ ص ۲۹ ص ۳۸ ص ۴۳ حصو ٽيون ص ۱۷ ص ۲۰ ص ۴۰
۵. بدايع شرح هدايه حصو ٽيون — ص ۲۸
۶. بستان العارفين فقيه ابو الليث حصو پنجون — ص ۶ ص ۱۳
۷. بيان مخدوم محمد هاشم حصو ٻيو — ص ۳۸
۸. تاريخ الخلفا: جلال الدين سيوطي حصو پنجون — ص ۲۱
۹. تحفه مدينه الزائرين الحج حصو چوٿون — ص ۴۰
۱۰. تلويح حصو ٽيون — ص ۱۶
۱۱. تنبيه الغافلين حصو چوٿون — ص ۱۷
۱۲. جامع الرموز حصو ٻيو — ص ۳۱
۱۳. جمع الجوامع: مخدوم محمد هاشمؒ حصو پنجون — ص ۱۹
۱۴. حيات القلوب حصو چوٿون — ص ۵۱
۱۵. خلاصة الفقه حصو ٻيو ص ۳۴ - حصو ٽيون — ص ۶۳ ص ۶۴
۱۶. درة الناصحين حصو چوٿون — ص ۲۱ ص ۲۲
۱۷. در مختار حصو ٻيو ص ۴۰ - حصو ٽيون ص ۱۵ - ص ۱۹ ص ۲۱ ص ۲۱ ص ۳۱ ص ۳۶ ص ۴۱ ص ۴۸ ص ۴۹ ص ۵۰ ص ۵۵
حصو پنجون ص ۲۳ ص ۳۸ ص ۴۰ ص ۴۱ ص ۵۷
۱۸. سراج المسلمين ڪشف پردي حصو ٻيو — ص ۳۸
۱۹. شرح تنوير الابصار حصو ٽيون — ص ۲۸

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

٢٠. شرح وقایه، شیخ الاسلام حصو بیو ص ٢٩ حصو ٹیون ص ٢٠

٢١. شرح مختصر حصو چوتون ص ١٤

٢٢. صحیح بخاري حصو چوتون ص ١٧

٢٣. طحطاوي حصو چوتون ص ١٤

٢٤. طوالع الانوار حاشیه درمختار حصو پنجون ص ٥٥

٢٥. فتاویٰ عالمگیري حصو بیو ص ٦ ص ٣٠ حصو ٹیون ص ٥٠

٢٦. فتاویٰ قاضی خانْ حصو بیو ص ٢٤ ص ٢٦ ص ٢٨ ص ٣٠ ص ٣٣ ص ٣٤ ص ٣٠ ص ٤٢
حصو ٹیون ص ١٦

٢٧. فتح القدیر حصو بیو ص ٣٠ ص ٣١ ص ٣٣ حصو ٹیون ص ٢٧ ص ٢٨ حصو پنجون ص ٣٩

٢٨. فرائض الاسلام حصو ٹیون ص ١٨ ص ١٩

٢٩. قنیه حصو بیو ص ٣٠

٣٠. کفایه شرح هدایه حصو بیو ص ١٠

٣١. کنزالدقائق حصو پنجون ص ٣٤

٣٢. مجمع سلطاني حصو بیو ص ٣٠ ص ٤٠

٣٣. محیط حصو پنجون ص ٣٨

٣٤. مفتاح الصلوٰة حصو بیو ص ٣٢

٣٥. منیة المصلي حصو بیو ص ١١ ص ١٧ ص ١٨ ص ١٩ ص ٢٠ ص ٢٢ ص ٢٧ ص ٢٨ ص ٢٩ ص ٣٠ ص ٣٩ ص ٤٠ ص ٤٢ ص ٤٣ حصو ٹیون ص ١٧ ص ١٩ ص ٢٠

٣٦. نزهت المجالس حصو چوتون ص ٣ ص ٣٥

٣٧. هدایه حصو بیو ص ٢٧ ص ٣٦ ص ٤٠

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا ۽ تعليقات

١. ڏسو من صفحيا ني ۽ وضاحتي نوٽ نمبر ٨

٢. مولوي محمد عثمانؒ ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو ٻيون ص ١

٣. ڏسو اشتهار تحفة الاسلام حصي پهرئين ۽ حصي ٽئين جي آخر ۾. وڌيڪ ڏسو هن مقالي جو ص ٣٥٩ ۽ ص ٣٦٠

٤. مولوي محمد عثمانؒ ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو ٻيون ص ١

٥. ——— ايضاً ——— حصو ٻيو ص ٢-ص ٣

ان وقت ابتدائي تعليم کانپوءِ ثانوي تعليم ۽ مئٽرڪ جي امتحان کانپوءِ ڪاليج ۾ درجا هوندا هئا.

٦. مولوي محمد عثمان ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو ٻيون ص ٢ — ص ٣

٧. ——— ايضاً ——— ص ٤ ۽ ص ٥

٨. ڏسو هن مقالي جو ص ٥٢٩ ص ٥٣٧ تائين، درحقيقت صاحب کان اڳ ۾ حضرت علامه ٽتوي جي ڪتاب شائع ڪرايا ويا هئا، سنڌ ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪري مليل لائبريرين ۾ موجود آهن پر هن دفعي سنڌ ۾ زيارت نصيب ٿي نه سگهي.

٩. مولوي محمد عثمان ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو ٻيو ص ٦ـ ص ١٧ ۽ ص ٢١ — ص ٢٩

شرح عين گنج بابت پڻ ڏسو هن مقالي جو ص ٥٠٨

١٠. ——— ايضاً ——— ص ٣٢ — ص ٣٥

١١. ——— ايضاً ——— ص ٣٥ ۽ ص ٣٦

١٢. ——— ايضاً ——— ص ٣٩ ۽ ص ٤٠

١٣. ——— ايضاً ——— ص ٤١ ۽ ص ٤٢

١٤. ——— ايضاً ——— ص ٤٢ ۽ ص ٤٣

١٥. ——— ايضاً ——— حصو ٽيون ص ١٣-ص ١٥

١٦. ——— ايضاً ——— ص ١٧ — ص ١٨ وڌيڪ ڏسو هن مقالي جو ص ٤١٩

١٧. ——— ايضاً ——— ص ١٨ — ص ٢٠

١٨. ——— ايضاً ——— ص ٢١ — ص ٢٣

١٩. ——— ايضاً ——— ص ٣٥ وڌيڪ ڏسو هن مقالي جو ص ٤٨٩ ۽ ص ٥٠٦

٢٠. ——— ايضاً ——— ص ٥٥ — ايضاً ———

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 594

٢١. مولوي محمد عثمانؒ ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو چوٿون ص ٨ کان ص ١٤

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٦٢٣

٢٢. مولوي محمد عثمانؒ ڪورواهي: تحفة الاسلام حصو چوٿون ص ٢٣ — ص ٢٧

٢٣. ———— ايضاً ———— ص ٢٠

٢٤. ———— ايضاً ———— حصو ٻيون ص ٧ — ص ١٨

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٦٥٥

٢٥. ———— ايضاً ———— ص ٢٣ — ص ٢٨

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٦٤٢

٢٦. ———— ايضاً ———— ص ٦٣

٢٧. ———— ايضاً ———— ص ٤ کان ص ١٩

٢٨. ———— ايضاً ———— حصو ٻيون ص ١٣ [illegible]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ماسٽر محمد صديق "مسافر"

٢ جمادي الاول ١٢٩٧ھ / ١١ - اپريل ١٨٧٩ع کان ٣٠ ربيع الثاني ١٣٧٨ھ / ١٢ ڊسمبر ١٩٦٠ع.

مرحوم ماسٽر محمد صديق "مسافر" جو والد مرحوم گلاب خان آفريدي ڪنب جي مشهور علائقي ۾ نجباره مان غلام ٿي اچي سنڌ ۾ ننگر ٺٽي ۾ غلام علي نائي عرف سنگتراش وٽ فروخت ٿيو. ان وقت جي غلاميءَ جي رسم رواج مطابق هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڪامندو، اچي ٽنڊي باگي پهتو، جتي غلاميءَ مان آزادي حاصل ڪيائين. ماسٽر محمد صديق ٽنڊي باگي ۾ غلاميءَ کان آزاد ٿيل هن مسافر جي گهر ۾ جنم ورتو.

مرحوم مسافر هڪ مڪمل استاد، باڪمال شاعر ۽ اديب هو. هن خطي ۾ پاڻ بي مثال علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنائين. جيتوڻيڪ پاڻ فقط ابتدائي تعليم تائين اسڪول ۾ پڙهيو ۽ ڪنهن به امتحان پاس ڪرڻ يا ڊگري حاصل ڪرڻ کانسواءِ هن کي سنڌي، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين تي عبور حاصل هو. مسافر صاحب جا ڪيئي درسي ڪتاب، اسلامي عقائد ۽ ارڪان جون سمجهاڻيون، ناول وغيره سندس قابليت جا شاهد آهن. يونائيٽڊ ڪميٽي "مسافر صاحب کي نامياري اديب ليکيندي هئي. پاڻ اخبار "تعليم" جو ايڊيٽر به ٿي رهيو. ماسٽر محمد صديق هڪ سٺو شاعر هو ۽ "مسافر" سندس تخلص هو. ٽنڊي باگي جي مير غلام محمد هاءِ اسڪول جي قيام ۽ ترقيءَ ۾ سندس وڏو حصو هو. جهڙي ۽ ٻي علمي خدمت سندس ڪيل جهاد ۾ مرحوم خانبهادر مير غلام محمد صاحب سندس ڪافي مدد فرمائي. سندس پويون وقت ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ گذاريائين تا. نفقه ٿي سنڌ ۾ تيل سندس هڪ ڪتاب هدايت المسلمين عرف ٿون تحفة الاسلام جو تعارف اينده صفحن ۾ پيش ڪيل آهي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هدايۃ المسلمين عرف نئون تحفۃ الاسلام
مولف: محمد صديق ولد گلاب خان
اشاعت جو سال: ١٣٢١ھ / ١٩٠٣ع

ڪتاب هدايۃ المسلمين عرف نئون تحفۃ الاسلام سکر جي تاجر ڪتب هريسنگھ، لاهور جي اسلاميه پريس کان ڇپائي، سن ١٣٢١ھ / ١٩٠٣ع ۾ شايع ڪيو. ڪتاب جي ديباچي ۾ مؤلف ٻڌايو آهي ته هدايۃ المسلمين نوجوان سنڌي ڌارن جي ديني علم جي معلومات وڌائڻ جي مقصد سان لکيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو نوجوان طبقو جوان وقت عربي پارسي ۽ اردو ٻولين سان گهٽي دلچسپي نه رکندو هو ۽ پراڻن منظوم سنڌي نثر ۾ لکيل ڪتابن کي آساني سان پڙهي ۽ سمجهي نه سگهندو هو تنهن جي ديني ڄاڻ لاءِ سليس سنڌي نثر ۾ لکيل ديني ڪتابن جي ضرورت هئي. هن ڪمي کي پوري ڪرڻ لاءِ مؤلف معتبر پارسي ۽ اردو ڪتابن مان مسائل جمع ڪري هدايۃ المسلمين تاليف ڪيو جو پوءِ مذڪور ناشر طرفان لتو ۾ ڇپائي شايع ڪيو ويو.

هدايۃ المسلمين جي مواد جي ترتيب: ڪتاب هدايۃ المسلمين ۾ ڇاپ ... ٽي ڪتاب ڪل ١٤ ڀاڱن ۾ لکيو ويو هو جنهن جو حق تاليف ناشر سيٺ هريسنگھ مؤلف محمد صديق مرحوم کان خريد

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪري ورتو هو. انهن ۱۴ ئي ڀاڱن ۾ جو مواد جمع ڪيو ويو هو. ان جي ترتيب هن طرح آهي.

پهرين ڀاڱي عقائد جو تفصيل آهي. ٻئي ڀاڱي ۾ وضوء، غسل پاڻي، تيمم، حيض، نفاس، استنجا وغيره مسائل جمع ڪيل آهن. ٽيون ڀاڱو نماز جي مسائل تي مشتمل آهي. چوٿين ڀاڱي ۾ روزن، اعتڪاف، زڪواة ۽ حج بابت مسئلا ڏنا ويا آهن. پنجين ڀاڱي ۾ نڪاح، طلاق، عدت، ورثي ۽ ترڪي بابت مسئلا موجود آهن. ڇهين ڀاڱي ۾ خريد وفروخت، ڀائيواري، ڪسب، کاڌي پيتي، پوشاڪ، سينگار وغيره بابت مسئلا ۽ هدايتون ڏنل آهن. ستين ڀاڱي ۾ حضرت آدمؑ کان وٺي حضرت محمد ڪريم عليه الصلوٰة والسلام تائين سڀني نبين جا ذڪر ۽ مذهبي واقفيت آهي. اٺين ڀاڱي ۾ حضورﷺ جن جي غزوات ۽ فتوحات ۽ دين اسلام جي تاريخ ۽ ترقي جا بيان آهن. نائين ڀاڱي ۾ حضرت محمد ڪريم عليه الصلوٰة والسلام کان وٺي سڀني خليفن ۽ امامن ۽ دين جي ڏاڍين جي تاريخ ڏنل آهي. ڏهين ڀاڱي ۾ قرآن شريف جون دعائون ۽ حضرت جن جا روزمره جا ورد وظيفا ۽ دعائون آهن. يارهين ڀاڱي ۾ پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جون فضيلتون ۽ ٻيا اخلاقي مضمون آهن. ٻارهين ڀاڱي ۾ پهرين ڀاڱي جي تشريح ڪيل آهي. تيرهين ۽ چوڏهين ڀاڱي ۾ ٻئي ڀاڱي کان ڇهين ڀاڱي تائين ڏنل فقهي مسائل جي تشريح، جن امامن سڳورن جي روايتن جي روشنيءَ ۾ ڪئي وئي آهي.

راقم الحروف کي مذڪوره ۱۴ ڀاڱن مان فقط پهريان ۶ باب هڪ دوست کان دستياب ٿيا. باقي ۱۲ ڀاڱن متعلق ڄاڻي نه سگهيو ته شايع ٿيا يا نه.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 598

هداية المسلمين جو تجزيو

ڪتاب هداية المسلمين جي مواد جي مذڪور خاڪي تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هي ڪتاب ڪيتري نه محنت ۽ جفاڪشيءَ سان تيار ٿي سگهيو هوندو. تنهنڪري هي ڪتاب عامي ديني احاديث جو حامل آهي. پر ساڳئي وقت ڇاڪاڻ ته مؤلف خود ڪو وڏو فقيه نه هو، تنهنڪري فقهي مسائل جي تحقيقي پرک طرف هن ڪتاب ۾ توجه ڏنو نه ويو آهي. مثلاً: فقهي ڪتابن ۾ جيڪي حيلا ديسي زيورن ۾ ڪيل ڪوتاهين جي پورائي لاءِ تجويز ڪيا ويا آهن سي بنا تنقيد بعينه هدايت المسلمين ۾ نقل ڪيا ويا آهن. جهڙوڪ: نماز قضا عمري جو مسئلو، جنهن کي قديم سنڌي عالمن غلط قرار ڏنو آهي.[۸]

هداية المسلمين ۾ سنڌي اصل ماخذن جا نالا ۽ انهن مان حوالا جا بجا ڏنا ويا آهن.

حوالا

١. جناب عبدالباري: ايم ڦنيراڻي: روزانه هلال پاڪستان جمعو ۲۲ سيپٽمبر ۱۹۷۸ع - ۱۸ شوال ۱۳۹۸هه ص ۲

۲. ____ ايضاً ____ ص ۲

۳، ۴ ____ ايضاً ____ ص ۲

۵. محمد صديق مسافر: هداية المسلمين ڀاڱو پهريون ص ۱

۶. ناشر: ديباچو هداية المسلمين ڀاڱو ٻيون ص ۱

۷. محمد صديق مسافر: ديباچو هداية المسلمين ڀاڱو پهريون ص ۲

۸. محمد صديق مسافر: هداية المسلمين ڀاڱو ٽيون ص ۵۲
مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۳۳۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 599

معلم الفرائض

تاليف: مولوي محمد قاسم صاحب مشوري

تاريخ تاليف: شعبان ١٣٥٢هه/ نومبر ١٩٣٣ع

ڪتاب ”معلم الفرائض“ جي مؤلف، ديني علومن جي مدرس جي حيثيت ۾ جيڪو تجربو حاصل ڪيو، ان جي بنياد تي هي ڪتاب ”سراجي“ ۽ علم ميراث تي ٻيا بين ڪتابن کي ديني مدرسن ۾ پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ سهنجائي پيدا ڪرڻ جي ارادي سان، طالبن ۽ معلمن لاءِ بطور امدادي ڪتاب جي لکيو آهي.

معلم الفرائض جي تاليف جو مقصد

ڪتاب ”معلم الفرائض“ جي تاليف جو مقصد بيان ڪندي مؤلف فرمائي ٿو ته ”هن عاجز آثم محمد قاسم کي خيال پيدا ٿيو ته پنهنجي قليل بضاعت آهي، هن علم مقدس جي خدمت لاءِ قدم اڳتي رکان ۽ سنڌي ۾ هڪ مختصر رسالو تيار ڪريان جو اهل علم لاءِ عموماً ۽ سراجي وغيره وڏن جي ڪتابن پڙهندڙن طالب علمن ۽ پڙهائيندڙن لاءِ خصوصاً سهولت ۽ سهنجائي جو سبب بڻجي ۽ عربي ۽ فارسيءَ کان ناواقف سنڌي دان کي پڻ وڏي نفعو ۽ علم سان بهرو ور ٿي سگهي.“

”جيتوڻيڪ هن کان اڳ به ڪي رسالا ان بابت ڪن علمائن سڳورن لکيا آهن. پر هڪ ته اهي عام فهم نه آهن جو عربي ۽ فارسي لفظن جي استعمال ۽ عبارت جي دقت سبب سنڌي فائدو عربي ۽ فارسيءَ جي ڄاڻندڙن لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو آهي، ٻيو ته ڪيترن ضروري مسئلن تي پوري طرح روشني نه وجهڻ سبب انهن جي آڌار تي ڪو به سنڌي دان تحرير جي ڪم ۾ دخل ڏيئي نه ٿو سگهي. ٽيون ته اڪثر رسالن جي غير ضروري طوالت پڙهندڙن کي ملالت ۾ وجهي ڇڏي ٿي. مگر هن مسڪين پنهنجي ناقص همت آهي هن رسالي جي عام فهم ٿيڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۽ اختصار سان ضروري مسئلن جي چٽي ڪرڻ ۾ گهڻي ڪوشش صرف ڪئي آهي. البت جيڪي مسئلا عام طرح استعمال ۾ ضرورت ۾ نه ٿا اچن، سي نظرانداز ڪيا اٿم."۱۰

علم ميراث جي اهميت مؤلف جي نظر ۾

معلم الفرائض جي مؤلف علم ميراث جي اهميت بابت پنهنجي راءِ جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو آهي،

"حضرت پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته: ورثي جو علم پاڻ به سکو ۽ ماڻهن کي به سيکاريو. ڇو ته ورثي جو علم سموري علم جو اڌ آهي. يعني ته انسان جي حياتي ۽ مماتي ۾ جي ٻن حالتن مان خاص مماتي ۾ جي معاملات سان متعلق آهي ۽ سندس ضروري ۽ وڏو پاڱو پاڻ الله سبحانهٗ وتعاليٰ پنهنجي ڪلام پاڪ ۾ تفصيل سان بيان فرمايو آهي. تنهنڪري اهڙي عظيم الشان علم جو سکڻ هر هڪ مسلمان تي لازم آهي. ٻئي هنڌ فرمايو اٿن ته، ورثي جو علم سکو ۽ سيکاريو. ڇو ته اهو اڌ علم جو آهي ۽ سگهوئي هن کان نڪرندو ۽ جهل ۽ فتنا پيدا ٿيندا، جنهن ۾ علم دنيا مان گم ٿي ويندو ۽ پهريون ئي پهريون علم، جو دنيا جي تختي تان ماڻهن کان کسيو ۽ کنيو ويندو، يعني دل تان وساريو ويندو سو ورثي جو علم آهي.

حضور عليه الصلوٰة والسلام جي انهيءَ سچي فرمان جا نشان اڄ ڪلهه پيدا ٿي رهيا آهن جو اڪثر علماءَ اهڙي ضروري مقصودي علم کان توجه هٽائي، اهڙن علمن ڏانهن متوجه ۽ همه تن مصروف پيا ڏسجن، جي هنن ديني علمن لاءِ وسائل آهن يعني سندن همت ۽ خيال جو گهڻو زور ڳڻو صرف نحو ۽ منطق وغيره جي جزئيات جي ميدان ۾ جولان ڪري رهيو آهي ۽ بس.۲ الاماشاءالله تعاليٰ!

معلم الفرائض ۾ جنهن طريقي سان هر هڪ وارث جو پورو شرعي حصو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 601

ڳولي لهڻ جي ذات سيکاري ڏني آهي تنهنجو مختصر بيان هيٺ لکجي ٿو.

ميت جي ترڪي ۾ لاڳو ٿيندڙ حقن ۽ حقدارن جي ترتيب ميت جو ترڪو هيٺين ترتيب سان خرچ ڪيو ويندو يعني پهرين حقدارن جي پوري ڪرڻ کان پوءِ جيڪڏهن مال بچيو ته پوين حقدارن ۾ ڏبو نه ته پهرين حقدارن هوندي پوين حقن جو ترڪي ۾ ڪوبه واسطو نه رهندو.[3]

۱. ڪفن مقرر ڪرڻ ۾ پرائو حق ادا ڪرڻ ميت جي ترڪي مان سڀ کان پهرين ٻاهرين ماڻهن جا رهيل حق ادا ڪرڻ گهرجن. جهڙوڪ ميت ڪنهن جي گروي رکيل مال ۾، گروي رکندڙ جو حق يا اڌر تي خريد ڪيل مال جنهن جي پوري قيمت ادا ڪندڙ کي نه ملي هجي وغيره.[4]

۲. ميت جي ڪفن دفن جو خرچ جيڪڏهن پهرين نمبر عنوان هيٺ ڄاڻايل حقن جي ادائيگيءَ کان پوءِ به ميت جي ترڪي مان ڪجھ بچيو ته ان مان ميت جي ڪفن دفن جو خرچ ادا ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن ترڪي مان ڪجھ به نه بچيو ته پوءِ ڪفن دفن جو خرچ وارثن تي آهي.[5]

۳. قرض جي ادائيگي: ڪفن دفن جي خرچ کان پوءِ بچيل ترڪي مان ميت جا قرض ادا ڪبا. جن ۾ بيماريءَ جي وقت ۾ کنيل قرض تي تندرستي جي وقت ۾ کنيل قرض کي سبقت ڏني ويندي.[6]

۴. وصيت: قرض جي ادائيگيءَ کان پوءِ جيڪڏهن وارثن کي ڪو اعتراض ناهي ته ميت جي سموري وصيت جي پابندي ڪجي ۽ باقي بچيل ترڪو ان موجب ورهائجي. پر جيڪڏهن وارثن کي ڪو اعتراض آهي ته وصيت [illegible] مال جو فقط ٽيون حصو وصيت موجب ڏجي.[7]

۵. اصحاب الفرائض: ٽنهي ادائيگين کان پوءِ ميت جو ترڪو انهن وارثن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 602

۽ ورهايو ويندو جن جا حصا شريعت موجب ثابت ۽ مقرر آهن. انهن وارثن کي اصحاب الفرائض چيو ويندو آهي. اصحاب الفرائض جا ٻه قسم آهن.

الف: اصحاب الفرائض نسبي. يعني اهي وارث جي ماڻهن سبب وارثن ۾ آيا جنهن جا حصا شريعت موجب مقرر آهن. **ب:** اصحاب الفرائض سببي. يعني اهي وارث جي ڪنهن ٻئي سبب ڪري بنيادي سبب موجب وارث ٿين ٿا ۽ جنهن جا حصا شريعت موجب مقرر آهن. جيئن ته: نڪاح سبب زال ۽ مڙس جو هڪ ٻئي سان رشتو.

اصحاب الفرائض جا مقرر حصا ۽ هن سلسلي جا ٻيا سڀ تفصيل ڪتاب ۾ ڏنل آهن.[8]

٠٦. ذوي العصب: ذوي العصب به ٻه قسم آهن. **الف:** ذوي العصب نسبي يعني پٽ، پوٽا، پاءُ، چاچا وغيره. **ب:** ذوي العصب سببي. جي هي آهن مولى العتاقة يعني ٻانهي کي آجو ڪرڻ وارو شخص (جو هن وقت رواج ۾ نه آهي) ۽ مولى الموالات يعني اهو شخص، جنهن کي ڪو ٻيو شخص معاهدو ڪري، پنهنجو وارث مقرر ڪري جيڪڏهن (وارث مقرر ڪندڙ کي) پنهنجي نسب يا ڪنهن مائٽ جو ڪو به علم نه هجي. وارثن جي ترتيب ۾ هن وارث جو ڏهون نمبر آهي.[9]

٠٧. اصحاب الفرائض سببي ۾ مال واپس ڪرڻ: ڪن خاص حالتن ۾ مٿين ترتيب سان مال ورهائڻ سان پوءِ به مال بچي پوندو آهي ۽ مال مٿين وارثن ۾ ته ورهائبو، موٽائبو آهي. جن ۾ ڪن حالتن ۾ اصحاب الفرائض سببي شامل ڪري نه سگهبا آهن پر ڪي اهڙيون حالتون به هونديون آهن، جن ۾ اصحاب الفرائض سببي کي به موٽائبو آهي. هي سڀ تفصيل ڪتاب ۾ ڏنل

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 603

آهن.

٨. ذوي الارحام: اصحاب الفرائض ۽ ذوي العصبن کانسواءِ ميت جا ٻيا سڀ مٽ مائٽ ذوي الارحام جي ذمري ۾ داخل آهن ۽ مٿين حقدارن جي غير موجودگيءَ ۾ ميت جي ترڪي جا وارث ٿين ٿا.[10]

٩. مولي الموالات: مولي الموالات جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي.

١٠. مقر له: اقراري وارث کي شرعي اصطلاح ۾ مُقَر لهٗ چئبو آهي. هي اهڙو وارث آهي، جنهن جي نسبي رشتي جو اقرار ميت ڪيو هجي. يعني قبول ڪيو هجيس ته الف يا ج سندس پٽ يا ڀاءُ يا چاچو يا پاءُ وغيره آهي. جيڪڏهن ٻيا وارث به هن اقرار کي قبول ڪندا هوندا ته مُقر لهٗ پنهنجي مائٽيءَ موجب ورثي مان حصو کڻندو ورنه آئينده به کڻندو رهندو. جي صورت ۾ جيڪڏهن مولي الموالات به نه هوندو ته ورثو مقر لهٗ کي ملندو. اقرار جي ثبوت جا شرائط ۽ شهادت وغيره جا تفصيل ڪتاب ۾ موجود آهن.[11]

١١. وصيت جي ڪل مال جو پورائو: جيڪڏهن مٿين وارثن مان ڪير به نه هوندو ته مسمورو ورثو وصيت موجب ادا ڪيو ويندو.[12]

١٢. بيت المال: جيڪڏهن وصيت به نه هجي ۽ حڪومت اسلامي آهي ته ميت جو ترڪو بيت المال ۾ مسلمانن لاءِ داخل ڪبو.[13]

١٣. بيت المال جي غير موجودگي: جيڪڏهن بيت المال به نه هجي ته ذال يا مڙس مان جيڪو پٺيان رهندو باقي مال به ان کي ملندو. پر جيڪڏهن ذال يا مڙس مان به ڪير نه رهندو، اهڙيءَ حالت ۾ فقيهن رضاعي (ڌيءُ پٽ وغيره) اولاد کي به وارث سمجهڻ جو حڪم ڏنو آهي.[14]

١٤. لاوارث جي مال جو حڪم: لاوارث مال وقت جي قاضيءَ يا مفتيءَ يا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 604

مسلمانن جي عام جماعت جي حوالي ڪجي ته هوان کي رضاءِ عام جي ڪمن ۾ خرچ ڪن.[15]

وارث نه ٿيڻ جا سبب: ڪي اهڙا به سبب آهن جن جي ڪري هڪ مسلمان جيتوڻيڪ ڪنهن مسلمان ميت جو صحيح وارث آهي ته به ورثو وصول نه ٿو ڪري سگهي. مؤلف اهي سبب هن طرح ڄاڻايا آهن.[16]

١. ٻانهپائي: يعني جيڪو شخص خود ٻئي جو ٻانهو آهي يعني ملڪيت آهي نه اهو خود ملڪيت جو ڌڻي ٿي نه ٿو سگهي. ڇاڪاڻ ته ٻانهي جي ملڪيت جو مالڪ به ان جو اصل سڌو سنئون آقا آهي. تنهنڪري هڪ ٻانهو هڪ آزاد ميت جي ترڪي جو وارث ٿي نه ٿو سگهي. بهرحال ٻانهپ اڄ ڪلهه رواج ۾ آيل ناهي.[17]

٢. قاتل: هڪ قاتل مقتول جي ترڪي ۾ وارث هوندي به ورثي کان محروم ڪيو ويندو. بشرطيڪ قتل شرعي شهادت سان ثابت ٿئي. قتل ۽ ان جي شرعي ثبوتن جو تفصيلي احوال مختلف الفرائض ۾ موجود آهي.[18]

٣. ڪافر وارث: هڪ ڪافر جيڪو هڪ مسلمان جو عزيز ۽ رشتيدار به آهي ۽ جيڪڏهن مسلمان هجي ته پنهنجي ان رشتيدار جو جائز شرعي وارث به ٿي سگهي ٿو، پر سندس ڪفر ان ورثي حاصل ڪرڻ کان کيس محروم ڪري ٿو. ساڳئي طرح مسلمان کي به ڪافر جو ورثو نه ملندو.[19]

٤. دارالحرب ۽ دارالاسلام جا رهندڙ: دارالحرب ۽ دارالاسلام ۾ رهندڙ هڪ ٻئي جا وارث ٿي نه سگهندا، ڇاهي ٻئي مسلمان هجن. ساڳئي طرح دارالاسلام ۾ مستقل يا عارضي طرح رهندڙ ذمي به دارالحرب جي رهاڪن جا وارث ٿي نه سگهندا.[20]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 605

۵. مرتد: مرتد مسلمان جو وارث ٿي نه سگهندو ۽ نه مسلمان مرتد جو. هن سلسلي ۾ مزيد تفصيلات به ڏنل آهن جي ڪتاب ۾ موجود آهن.[۲۱]

۶. لاعلمي: جيڪڏهن ڪنهن وارث جي ورثي ۾ حصي اري ۽ بابت صحيح علم نه هجي ته اهڙو وارث ميت جي ترڪي مان حصو وٺي نه سگهندو. مثلاً: اڻ ڄاتل ڌرتيءَ ۾ ٻه ڄڻا گڏ ڊٻي مئا، هاڻي خبر نه ٿي پئجي سگهي ته ڪير ته پهريون مئو ۽ ڪير بعد ۾، ته ٻنهي جو ورثو نه ملندو.[۲۲]

۷. مرڻ جي وقت جي لاعلمي: جيڪڏهن اها خبر پئجي نه سگهي ته ڪن ٻن ماڻهن مان ڪير اڳ گذاري ويو ته اهو شخص جيڪو بعد ۾ مئو، پهرين جي حالت ۾ وارث ٿي سگهي ها، سو هاڻي وارث نه ٿيندو.[۲۳]

حصن وارن جي حقدارن جو بيان: هن باب ۾ ذوي الفروض جي مقرر ڪيل حصن جو بيان آهي ۽ تفصيل سان سمجهايل آهي ته انهن مان ڪنهن کي ڪهڙن حالتن ۾ ڪيترو حصو ملي ٿو ۽ ڪهڙين حالتن ۾ رد ۽ بدل ٿئي ٿو. جيئن ته هت ورثي جي مسائل جو تفصيل ڏيڻ مقصود نه آهي، تنهنڪري مزيد تفصيلات اصل ڪتاب ۾ ڏسي سگهجن ٿيون.[۲۴]

عصبن جو بيان: عصبا انهن رشتيدارن کي چئبو آهي، جن جي ماءُ ميت سان ڪنهن به عورت جي واسطي سان سنواءِ گڏيل هجي. جنهن کي سنڌ جي عام اصطلاح ۾ ڏاڏاڻا چئبو آهي. هن باب ۾ انهن وارثن جي ورثي جون سڀئي حالتون تفصيل سان سمجهايل آهن.[۲۵]

فرضي پتين جي مخرج: هن باب ۾ ڏيکاريل آهي ته جن وارثن جا حصا مقرر آهن، انهن کي ملڪيت مان ورهاڱي ڏيڻ وقت ڪهڙيون ڪهڙيون مونجهارن ۽ مشڪلاتون پيدا ٿين ٿيون ۽ هر هڪ کي ڪيئن حل ڪجي.[۲۶]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 606

عول ڪرڻ: ڪن حالتن ۾ جڏهن وارثن جا مقرر حصا پاڻ ۾ جوڙ ڪبا آهن ته جوڙ هڪ سڄي کان مٿي ٿي ويندو آهي. اهڙي صورت ۾ مقرر حصيدارن جا حصا هڪ ٻئي جي حصي جي تناسب سان گهٽائڻا پوندا آهن. جيئن ڪنهن کي به ڪو نقصان نه ٿئي. ان کي فقهي اصطلاح ۾ 'عول ڪرڻ' چوندا آهن. عول ڪرڻ جو طريقو هن باب ۾ سمجهايو ويو آهي، جو هڪ اسڪولي شاگرد کي هونئن هن لفظن ۾ سمجهائي سگهجي.

مثلاً: ڪنهن ميت پٺيان هيٺيان وارث ڇڏيا.

۱. مڙس. جنهن جو حصو اولاد نه هئڻ جي حالت ۾ $\frac{۱}{۲}$ آهي.
۲. ماءُ. جنهن جو حصو $\frac{۱}{۶}$ آهي.
۳. سڳيون ڀينرون جن جو گڏيل حصو $\frac{۲}{۳}$ آهي.
۴. ماٽيون ڀينرون جن جو گڏيل حصو $\frac{۱}{۳}$ آهي.

هنن حصن کي جوڙ ڪبو ته جواب هڪ سڄي کان زياده ايندو. هن طرح:

$$\frac{۱}{۲}+\frac{۱}{۶}+\frac{۲}{۳}+\frac{۱}{۳}=\frac{۳+۱+۴+۲}{۶}=\frac{۱۰}{۶}$$

حساب جي ٿين صورت موجب ميت جي سڄي ملڪيت جڏهن ڏهن حصن ۾ ورهائجي تڏهن ئي سڀني کي حصو ملي سگهندو. ڇاڪاڻ ته حصن جي انگن جو جوڙ ڏهه آهي. مٿين حساب ۾ تناسب جي صورت هاڻي هن طرح بيهندي.

۱. مڙس. جنهن کي $\frac{۱}{۲}$ حصو مليو هو تنهن کي هاڻي گهٽجي $\frac{۳}{۱۰}$ ملندو.
۲. ماءُ. جنهن کي $\frac{۱}{۶}$ حصو مليو هو تنهن کي هاڻي گهٽجي $\frac{۱}{۱۰}$ ملندو.
۳. سڳين ڀينرن کي $\frac{۲}{۳}$ حصو مليو هو تن کي هاڻي گهٽجي $\frac{۴}{۱۰}$ ملندو.
۴. ماٽي ڀينرن کي $\frac{۱}{۳}$ حصو مليو هو تن کي هاڻي گهٽجي $\frac{۲}{۱۰}$ ملندو.

تفصيلي سمجهاڻيءَ لاءِ مؤلف ڪن جدولن جا چارٽ پڻ ڏنا آهن. ۲۷

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 607

تصحيح يعني اڀورن انگن کي پورن انگن ۾ آڻڻ: تصحيح ورهاڱي جي اهڙي وات آهي جنهن سان ملڪيت کي ورهائڻ سانئيو ڪرڻ ۾ وارثن کي اڀوري ۾ حصو نه ملندو. هن سلسلي ۾ ڪتاب ۾ ڪل ست قاعدا تڪيل آهن. ٢٨

رد: رد عول جو ضد آهي. يعني رد ۾ ٿورن وارثن هئڻ سبب سندن حقدارن جي پوراڻي سمان پوءِ باقي بچيل مال وري به ساڳين وارثن کي صحيح تناسب موجب ورهائي ڏبو. پر زال مڙس کي به مال واپس ڏبو يا نه تنهن ۾ اختلاف آهي. فتوى ان تي آهي ته نه ڏبو. تفصيلات ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهن. ٢٩

مناسخه: اهل فرائض جي اصطلاح ۾ مناسخه ان کي سڏبو آهي ته جن وارثن جو حصو ملڪيت جي ورهاست کان اڳ ئي سندن بين وارثن لاءِ ورثو بنجي وڃي. يعني هڪ وارث ملڪيت جي ورهاڱي کان اڳ ئي گذاري وڃي ته ان جي حصي جي سندس وارثن ۾ ورهاڱي کي مناسخه چئبو آهي.

مناسخه جو سهل ترين طريقو هي آهي ته پهرين ميت جي ملڪيت ورهائڻ سانئيو سندس وارث جي حصي جي ورهاست ڪرڻ وقت ان جي حصي کي به سڀني ملڪيت تصور ڪجي. ٣٠

Gul Hayat Institute

ذوي الارحام: ذوي الارحام جو تفصيل ڪتاب ۾ ذڪر نه آهي. ڇاڪاڻ ته مؤلف جو ارادو ان جي تفصيلن کي ٻئي ڀاڱي ۾ لکڻ جو آهي، جو اڃا منظرعام تي نه آيو آهي. ٣١

پيٽ واري ٻار جو ورثو: جيڪڏهن ميت جو ڪو وارث اڃا ماءُ جي پيٽ ۾ آهي ته ورهاڱي وقت ان جو حصو ڪيئي امانت رکبو. جنهن جي حصي ڪڍڻ وقت هن ڳالهه جو خيال رکبو ته ڪيس پٽ جي حيثيت ۾ فائدو ٿئي ٿو يا ڌيءَ جي حيثيت ۾. جنهن ۾ فائدو هوندو اهو حصو رکيو ويندو. پر جي جنم سانئيو سندس حصو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 608

گهٽ ثابت ٿيو ته سنڌ ۾ جمعو ڏيڻ باٽي ٻين حنفدارن ۾ رواجي ٿي ويو ھو.[۳۲]

گمرٽيل جو حڪم: ٿوري وقت بعد ، جو مال ٿيڻ کي ڏيڻ ته ماڻهن جي
نال بڻجي سان ٻه ٿيو. ٿوري وقت کانپوءِ ان کي ٿي مال شمار ڪري ھو
باقي بچي صورت ۾ گمرٽيل کي حصو نه ملندو.[۳۳]

قيدي ءَ جو حڪم: جيستائين قيدي ءَ جي زندھ ھئڻ جي خبر آهي
تيستائين مسلمان وانگر وارث ٿيندو رهندو. مرڻ جي خبر ملڻ تي بيان جارڻ
ٿيندا.[۳۴]

خنثيٰ جو بيان: خنثيٰ ان شخص کي چئبو آهي جنهن جي جنس جي
تعين ڪرڻ ۾ مشڪل پيدا ٿئي. ان جي احڪامن ۾ جاچ ڪئي ويندي آهي،
ساهي آهي ته هي جنهن به حيثيت ۾ سنڌ ۾ ڄائو هوندو، ان حيثيت ۾ ورثو
ڏنو ويندو.

ڪتاب جي آخر ۾ اسلامي تاريخ ۾ فيصلو ٿيل ورثي جا خاص معاملا
جي ڪن خاص نالن سان مشهور آهن تن جو پڻ ذڪر آيل آهي. جهڙوڪ،
حُسنيه مسئلو، ماموني مسئلو، امتحاني مسئلو، مرواني مسئلو،
مُنبري مسئلو وغيره.[۳۵]

معلم الفرائض جو تجزيو: معلم الفرائض سنڌي ٻوليءَ ۾ فقه جي اهم شاخ علم ميراث
تي هڪ بي نظير تاليف آهي. سنڌيءَ ۾ لکيل ان قسم جي
ٻين رسالن کان زياده مفيد آهي. مخدوم عبدالرحيم صاحب گرهوڙيءَ جو
اساس الفرائض منظوم ۽ پراڻي ٻوليءَ ۾ هئڻ سبب هن وقت مفيد عام نه
رهيو آهي. ٻيا جي به سنڌيءَ ۾ لکيل قديم تن جو هن وقت ناپيد
آهي.[۳۶] ان حالت ۾ معلم الفرائض ئي هڪ اهڙو ڪتاب آهي جو علم ميراث

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 609

تي سنڌي ٻوليءَ ۾ نه فقط دستياب آهي پر گهڻو ڪارائتو پڻ آهي.

ڪتاب جي احاديث متعلق مؤلف جي ذاتي راءِ آڳ تي نقل ڪئي وئي آهي. سندس راءِ موجب جيتوڻيڪ هن کو سنڌي فقهي ڪتاب عنين سنڌي دانن ۾ ايتري قدر علمي استعداد پيدا نه ٿو ڪري جو هو ان جي مطالعي کان پوءِ ان موضوع تي تحرير جي ڪم ۾ دخل ڏيئي سگهي نه اها ڪتاب جي خاص اوڻائي يا نقص آهي. تنهنڪري سندس چوڻ موجب پاڻ معلم الفرائض تي عام فهم ڪرڻ ۽ ان ۾ مسئلن جٽتي ڪرڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي اٿس. مؤلف جي دعويٰ موجب هي ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ پڙهندڙ ۾ تحرير جي ڪم يعني فتوائون لکڻ جيتري اهليت پيدا ٿي سگهندي. جا دعويٰ سندن صحيح ۽ سچي آهي. البت ڪتاب اهڙو ايترو عام فهم نه آهي جو بنا استاد پڙهي ۽ سمجهي سگهجي.

ڪتاب ۾ ڪيترائي نقشا، مثال ۽ تاريخي فيصلا جمع ڪيا ويا آهن جن سندس احاديث ۾ خاص اضافو آندو آهي. ڪتاب جو هڪ حصو يعني ذوي الارحام جا ورثي جا مسائل اڃا جمع نه ڪيا ويا آهن ۽ نه ئي شايع ٿيا آهن. ڪتاب جي هن حصي جي شايع ٿيڻ کان پوءِ سنڌي عوام، طالب العلمن، معلمن، عالمن بلڪ وڪيلن ۽ ججن لاءِ به هي ڪتاب چڱي مدد ۽ رهبريءَ جو سبب ٿيندو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 610

حوالا۽ تعليقات

١.	مولانا محمد قاسم صاحب مشوري: معلم القرآن	ص ٣
٢.	——— ايضاً ———	ص ٥
٣ کان ١٥.	مولانا محمد قاسم صاحب مشوري: معلم القرآن	ص ٦ – ص ١٢
١٦ کان ٢٥.	——— ايضاً ———	ص ١٢ – ص ١٦
٢٦.	——— ايضاً ———	ص ٣٢
٢٧.	——— ايضاً ———	ص ٣٨
٢٨.	——— ايضاً ———	ص ٤٢
٢٩.	——— ايضاً ———	ص ٥٤
٣٠.	——— ايضاً ———	ص ٦٣
٣١.	——— ايضاً ———	ص ٧١
٣٢.	مولانا محمد قاسم صاحب مشوري: معلم القرآن	ص ٧٨
٣٣.	——— ايضاً ———	ص ٧٩
	نزيڪ ورهين جي تشريح لاءِ ڏسو هن مقالي جو	ص ٤٩١ ۽ ص ٤٩٤
٣٤.	مولانا محمد قاسم صاحب مشوري: معلم القرآن	ص ٨٠
٣٥.	——— ايضاً ———	ص ٧٧
٣٦.	ڏسو هن مقالي جو	ص ٢١٤ ۽ ص ٢٨٨

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تحفة الصائمين

مولف: مولانا عبدالرحيم مگسي

مولانا عبدالرحيم صاحب مگسي جو ويهين صدي جي اوائل ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ ۾ فقه جو استاد هو، تنهن فقه جي سلسلي جا ڪجهه ڪتاب لکڻ شروع ڪيا هئا. 'تحفة الصائمين' ان سلسلي جو ٻيو ڪتاب آهي، جنهن کي قاري عبدالرزاق سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جي ان وقت جي عربيءَ جي معلم پارت اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس ڪراچيءَ مان رجب ١٣٤٢ھ / فيبروري ١٩٢٤ع ۾ پنهنجي خرچ سان ڇپائي پڌرو ڪيو.

ڪتاب جو موضوع: تحفة الصائمين جو موضوع سندس نالي مان ئي ظاهر آهي. هي ڪتاب روزن جي فقهي مسائل بابت لکيو ويو آهي. ڪتاب مختصر پر جامع ۽ آسان آهي. ٻچڙين لاءِ نهايت ڪارائتو آهي.

اسلامي احڪام

مولف: مولانا عبدالرحيمؒ مگسي

ڪتاب اسلامي احڪام مولوي عبدالرحيم مگسي جو لکيل ٻيو ڪتاب آهي. هي ڪتاب عزت خان مدد خان اليڪٽرڪ ليٿو پرنٽنگ پريس اولڊ جيل روڊ ڪراچي ۾ ڇپيو. حسن علي حاجي مير محمد بلوچ قومي ڪتب خانه جهونا مارڪيٽ ڪراچي مان شايع ڪرايو. هي ڪتاب بنيادي طرح فقه تي لکيل ڪونهي. هن ۾ حديث شريف جي مختلف ڪتابن مان احڪامي حديثون منتخب ڪري انهن جو ترجمو درج ڪيو ويو آهي. فقط ڪن ٿورين جاين تي ڪن فقهي ڪتابن ڏانهن اشارو ڪيل آهي، پر جيئن ته ڪتاب اسلامي احڪام ۾ جيڪي ارشادات لکيا ويا آهن فقه جي ڪتابن ۾ به اهي مسئلا انهيءَ صورت ۾ ئي لکيل آهن، تنهنڪري هي ڪتاب فقه جي ڪتابن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 612

سان گڏ هن مقالي ۾ شامل ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب جو هڪ نسخو شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب سرڪار موبائي لئبرريءَ ۾ موجود آهي. ڪتاب جو تعارف خود ڪتاب جي ديباچي ۾ ڏنل آهي جو بجنسه هن طرح آهي.

ڪتاب اسلامي احڪام جو ديباچو

”ڪيترن ڏينهن کان هيءَ ضرورت پئي معلوم ٿي ته سنڌي زبان ۾ هڪ اهڙو ڪتاب تيار ڪجي جنهن ۾ نماز روزي ۽ اعتقادي احڪامن سان گڏ بيا دنياوي احڪام جهڙوڪ خوراڪ، پوشاڪ مجلس، ملاقات، سلام، ڪلام، سفر، حضر، قسم، نذر، نڪاح، پردو وغيره جا طريقا ۾ موجود هجن، جن جي پڙهڻ سبب عام مسلمان پنهنجي ديني سنڌاري سان گڏ دنيوي ڪمن کي به سڌريل قومن وانگيان چڱي نموني ۽ بهتري سان ڪن ۽ اسلامي قاعدن تي هلي، پنهنجو ۽ پنهنجي اولاد جو سڀ سنوارو ڪري سگهن ۽ اخلاقي ڳالهين ۾ به مذهب اسلام جي تابعداري اختيار ڪن، جيئن غير مسلم ان ڪمن ۾ اختيار ڪري رهيا آهن. هي ڪتاب ”تعليم الدين“ موافق انهيءَ مطلب جي پوري ترح لاءِ پورو موزون ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي نموني تي هي ڪتاب لکي پڙهندڙن جي پيش ڪريان ٿو ۽ هن ڪتاب جو نالو اسلامي احڪام رکيو ويو. جن آيتن يا حديثن يا معتبر ڪتابن جا حوالا جي قولن تان آهي مسئلا ورتا ويا آهن انهن ڪتابن جا جنسي نالا سنڌ طرح سيڪڙن جي پچاڙيءَ ۾ لکيا ويا آهن ته پڙهندڙن کي تسلي ٿئي ۽ هو عمل ۾ پس وپيش نه ڪن. هن ڪتاب جي پڙهڻ سان نوجوان شاگردن کي به وڏو فائدو رسندو، جي ائين سمجهو ويٺا آهن ته اسلام ۾ فقط نماز روزي وغيره جا احڪام آهن ۽ بس، انهيءَ ڪري هو دنيوي ڪمن ۾ غير مسلمانن جي پيروي ڪري رهيا آهن. . . . .“ ۲

ڪتاب اسلامي احڪام جو مواد

ڪتاب اسلامي احڪام جي مواد بابت جيڪي ڪجھ ديباچي ۾ چيو ويو آهي ان تي هڪ نظر وجهڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 613

سان معلوم ٿيندا ۽ نه اهي سا ايا عنوان فقه جي ٻين ڪتابن ۾ اچي چڪا آهن،
جن جو تعارف هن کان اڳ هن مقالي ۾ پيش ڪيو ويو آهي، تنهنڪري مذڪور
احڪام کي ٻيهر نکڻ موزون سمجهيو نه ٿو وڃي. ساڳي طرح حديث جي ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن
ته جي علحده حڪم سنت ڏيڻ به ضروري جاتي نه ويئي جا ڪاڻ ته اهي فقه جا ڪتاب نه آهن بهرحال بحيثيت لوڻ بزرگن جا احڪام جي

قسم ۽ نذر: خدا پاڪ کانسواءِ ڪنهن ٻئي جو قسم کڻڻ جهڙوڪ ماءُ پيءُ
پٽ يا ڪنهن ٻئي مخلوقات جو، ناجائز آهي. جيڪڏهن اتفاق سان ڪنهن جي
واتان اهڙو قسم نڪري وڃي ته يڪدم ڪلمو شريف طيب پڙهجي. غير الله لاءِ
نذر باسڻ پڻ ناجائز آهي. جنهن کي حقيقت جي خبر آهي، سڀ ٻئي جو
حق ڄاڻي وڃڻ لاءِ سنجها ئي قسم کڻندا ۽ نه گنهگار ٿيندا. ٣

معاملات ۽ سياسيات: ناجي خرچي وٺندڙ ڪوڙي ڏال، تعويذ وغيره ڪندڙ جو ڪاڻ
حرام آهي. شرعي حرام شي ۾ تبديلي ڪري ان کي جائز سمجهڻ
غلط آهي. منت خوري ته کان بهتر آهي ته وڏي همت سان ڪمائجي. ٻين جي
خدمت ڪجي. جن ماڻهن جي ڪمائڻ ۾ مشغول ٿيڻ سبب اجتماعي ديني ڪم ۾
حرج پهچي انهن لاءِ بهتر آهي ته ڪمائي ۾ نه لڳن: انهن جي معاش جو ذمو
عام ماڻهن تي آهي. ڏيڻ ڏيڻ وقت مال ۾ يا پيسن ۾ نقص هجي ته ظاهر ڪرڻ
گهرجي. خراب جنس کي براه راست سٺي جنس سان بدل ڪرڻ بدران ملهه تي
وڪڻي ملهه تي خريد ڪرڻ بهتر آهي. ان ڏني مال جو سود و خريد اردڪري
سگهجي ٿو. اناج خريد ڪري مهانگو وڪڻڻ درست آهي پر جنهن مخلوق کي تڪليف
ٿيڻ لڳي تڏهن مهانگو ڪرڻ لعنت آهي. جنهن عورت سان شادي ڪرڻي آهي ان
جي صورت شادي کان اڳ هڪ دفعو ڏسڻ درست آهي. هڪ هنڌان جيڪڏهن
ڪو هڪ شخص سنگ گهرندڙ آهي ته جيسين ان جو فيصلو نه ٿئي، ٻئي کي سنگ گهرڻ
مناسب ناهي. ٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 614

ڪتاب الحج والزيارة

مترجم: جناب ميان غلام محمد صاحب

مولانا عبدالرحيم صاحب منگسي زيارت حرمين شريفين کان مستفيض ٿيڻ کان پوءِ سنه ۱۳۴۸ھ/۱۹۲۹ع ۾ ڪتاب الحج والزيارة پهرين اردوءَ ۾ لکيو.[۵] هن ڪتاب ۾ مولانا صاحب جي حج جي سفر جو تجربو ۽ حج جا مسائل يڪجا ڪيل آهن. هن ڪتاب کي سٺي نموني سان پوءِ جناب ميان غلام محمد صاحب سابق هيڊ ماستر سنڌي برانچ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ عزت خان سعد خان اليفزئي اينڊ نائيب پرنٽنگ پريس اولڊ جيل روڊ ڪراچيءَ مان ڇپايو ويو ۽ مسنعلي حاجي مير محمد بلوچ دفتر قومي ڪتاب خانه جوڙيا مارڪيٽ ڪراچيءَ مان پڌرو ڪيو. هن ڪتاب جو هڪ نسخو سنڌ يونيورسٽيءَ جي مرڪزي لئبرري جي اورينٽل حصي ۾ رکيل آهي.[٦]

ڪتاب الحج والزيارة سوالن جوابن جي طريقي ۾ لکيل آهي ۽ منجهس ڪيترائي نقشا ۽ چارٽ ڏنل آهن، جن ڪتاب کي مزيد مفيد بنايو آهي. بهرحال هن مقالي جو مقصد فقط سنڌيءَ ۾ لکيل حج جي ڪتابن جو تعارف ڪرائڻ آهي تنهنڪري حج جا مسائل جي ڪتاب ۾ لکيا ويا آهن سي ورجائي لکڻ ضروري سمجهيا نه ويا.

ڪتاب الحج والزيارة جو مختصر تجزيو

هن کان اڳ هن ئي مقالي ۾ حج جي موضوع تي لکيل ٻن ٻين ڪتابن جو ذڪر اچي چڪو آهي جي آهن 'مخدوم عبدالرحمان جو لکيل ڪتاب 'حيات العاشقين' ۽ سيد پناهه علي شاهه جو لکيل ڪتاب 'تحفة مددپناه الزائرين الحج'.[۷] تنهي ڪتابن ۾ حج سان واسطو رکندڙ فقهي مسائل، تاريخي معلومات ۽ حج جي سفر جو بيان تفصيلي انداز ۾ ڏنل آهي پر ٽنهي ڪتابن کان 'ڪتاب الحج والزيارة' هن وقت زياده ڪارائتو آهي، جنهن جي هڪ خصوصيت مذڪور ٻنهي ڪتابن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 615

ڪمان مختار آهي ساهي تہ جن فقهي ڪتابن کي سامهون رکي ڪتاب الحج والزيارة ترتيب ڏنو ويو آهي تن جا حوالا بہ منجهس ڏنل آهن، منهن مان ثابت آهي تہ ڪتاب محض نقل ڪيل ناهي پر مسائل جي فقهي تحقيق ڪري پوءِ لکيو ويو آهي. هيٺ انهن ڪتابن جي فهرست ڏجي ٿي جن جا حوالا ڪتاب الحج والزيارة ۾ ڏنا ويا آهن.

ڪتاب الحج والزيارة ۾ جن ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا.

١. بحرالرائق ص ٦٥، ص ٧٠
٢. بيهقي ص ٦٠
٣. درمختار ص ٦٨ ص ٦٩ ص ٧٤
٤. شرح وقايه ص ٦٣ ص ٦٥ ص ٧٥ ص ٧٧
٥. شرح هدايه ص ٨٣
٦. طبراني ص ٦٠
٧. شرح ڪنز عيني ص ٥٢
٨. فتاوىٰ عالمگيري ص ١٠ ص ١١ ص ١٢ ص ١٤ ص ٢٣ ص ٢٨ ص ٢٩ ص ٥٠ ص ٥١ ص ٥٢ ص ٥٣ ص ٥٥ ص ٥٦ ص ٥٩ ص ٦٠ ڪان ص ٦٦ ص ٦٨ ڪان ص ٧٤ ص ٧٨ ص ٨١ ص ٨٣
٩. فتاوىٰ قاضي خان ص ١٠ ص ٢٨ ص ٧٥
١٠. فتح القدير ص ٤٠ ص ٤٣ ص ٤٩ ص ٥٢ ص ٨٣
١١. ڪتاب الحج والزيارة ص ١٢ ص ١٥ ص ٤٠ ڪان ص ٤٣ ص ٤٥ ص ٤٦ ص ٤٨ ص ٥٠ ڪان ص ٥٣ ص ٥٧ ص ٥٨ ص ٦١ ص ٦٦ ص ٦٨ ص ٧٠ ص ٧١ ص ٧٢ ص ٧٣ ص ٧٥
١٢. ڪفايه ص ١٣ ص ٦٣
١٣. ڪنزالدقائق ص ٦٥
١٤. محيط ص ٦١
١٥. هدايه ص ١٠ ڪان ص ١٤ ص ١٦ ص ١٨ ص ٢٥ ص ٢٧ ص ٢٨ ڪان ص ٥١ ص ٥٣ ص ٥٥ ص ٥٦ ص ٥٩ ڪان ص ٦٦ ص ٦٨ ڪان ص ٧٤ ص ٧٧ ص ٧٨ ص ٨٠ ص ٨٣

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاب الزڪواة
تاليف: مولانا حاجي عبدالرحيم صاحب رح

ڪتاب الزڪواة عرف اسلامي زڪواة ۾ زڪوات، خيرات ۽ صدقات يعني مالي قرباني جي اهميت بابت اسلامي اصول ۽ احڪام جو مختصر بيان ڏنل آهي ۽ اسلام جي رڪن زڪواة بابت فقهي مسائل ڪافي وضاحت سان جمع ڪيل آهن. هي ڪتاب قومي ڪتب خانه جهونا مارڪيٽ ڪراچي مان حسن علي حاجي مير محمد بلوچ شايع ڪرايو ۽ عزت خان مدد خان اليڪٽرڪ ليٿو پرنٽنگ پريس اولڊ جيل روڊ ڪراچي ۾ ڇاپيو. جنهن جو هڪ نسخو راقم الحروف جي سامهون آهي، پر ان تي اشاعت ۽ تاليف جي ڪا به تاريخ لکيل نه آهي. ٨

ڪتاب لکڻ جو مقصد: ڪتاب الزڪواة جي شروعات ۾ چند سٽون بطور ديباچي جي لکيل آهن جن ۾ مؤلف رح ڪتاب لکڻ جو سبب واضح ڪندي ڄاڻايو آهي ته هن ڪتاب لکڻ جو خاص مقصد فقط ان وقت جي متمول سنڌي مسلمانن جو توجه سنڌ جي عام مسلمانن جي معاشي بدحالي سبب بيچارگي ۽ رحم جوڳي حالت طرف ڇڪائڻ هو ۽ انهن تي اهو پڌرو ڪرڻ هو ته شريعت سڳوري جي حڪم موجب سنڌ ملڪين ۾ مستحق مسلمانن جو ڪهڙو حق آهي.

مؤلف رح ان وقت جي غريب سنڌي مسلمانن جي ڏکن ۽ مصيبتن جو تورن لفظن ۾ احوال ڏنو آهي ۽ ساڳئي وقت هي پڻ ذڪر ڪيو آهي ته ان وقت سنڌي مسلمانن ۾ جو آڱرين تي ڳڻڻ جيترو تعداد دولتمندن جو هو تن پاڻ کي بنهن جي مفلس ڀائرن کان ٻي تعلق رکيو ۽ بنهن جي مال جو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 617

غلط استعمال ڪري، بيجا اسراف جي سٽ عيءِ ڏوهه جا مرتڪب ٿيندا رهيا تنهنڪري مؤلف هن بنهي طبقن جي اصلاح ۽ استفادي لاءِ هي ڪتاب ترتيب ڏنو ته جيئن ان جي پڙهڻ سان اميرن کي الله تعالیٰ پنهنجا ديني فرض ادا ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي ۽ انهن جي مالي امداد جو فائدو وٺي پڙهين ڪان مفلسي جي جنبي ۾ گرفتار ٿيل عام سنڌي مسلمان پڻ عذاب جهنم ۽ زندگيءَ کان نجات حاصل ڪري سگهن[9]. ڪتاب ۾ ذيل فقهي مسائل مان خاص منتخب ڪري هيٺ لکجن ٿا.

زڪواة جي لغوي معنى ۽ ان جي توجيهه

زڪواة لفظ جون ٻه معنائون آهن. هڪ پاڪائي ۽ ٻي زيادتي. زڪواة ڏيڻ سبب مال پاڪ ٿئي ٿو ۽ منجهس برڪت جي زيادتي ٿئي ٿي. ساڳئي وقت زڪواة ادا ڪندڙ جو ثواب وڌي ٿو. ان سبب اسلام جي هن رڪن جو نالو زڪواة تجويز ڪيو ويو آهي. مال جي زڪواة ادا نه ڪئي ڏجي ته نڪي مال پاڪ ٿئي ٿو ۽ نڪي حلال. جا هي حلال ذريعن سان حاصل ڪيل هجي.[10]

زڪواة جي فرضيت جي تاريخ

زڪواة ادا ڪرڻ جو عام حڪم مڪي سورتن ۾ ڏني جاري ٿي چڪو هو. پر هجرت کانپوءِ سنه ٢ هجريءَ ۾ زڪواة باضابطي فرض ٿي ۽ ان لاءِ قاعدا ۽ قانون مقرر ٿيا.[11]

زڪواة ادا ڪرڻ جو تاڪيد

زڪواة فرض آهي ان جو منڪر ڪافر ۽ ادا نه ڪندڙ سخت گنهگار آهي. نماز سان گڏ ان جو قرآن شريف ۾ ٻياسي دفعا ذڪر ڪيل آهي. ۽ نماز کان ڌار به زڪواة بابت احڪام قرآن شريف ۾ موجود آهن. حضرت ابوبڪر صديق رضه زڪواة نه ڏيندڙن سان اهڙيءَ طرح لڙائي ڪئي جهڙيءَ طرح ڪافرن سان -

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ان کان پوءِ ڪتاب ۾ زڪواة ۽ خيرات جي اهميت بابت قرآن شريف مان ڪيترين ئي آيتن سڳورين ۽ احاديث شريف ترجمي سميت ڏنيون ويون آهن.[12]

زڪواة واجب ٿيڻ جا شرط زڪواة واجب ٿيڻ جا شرط هي آهن. عاقل، بالغ، آزاد، صاحب نصاب، مسلمان، ڪامل مال جو ڌڻي، مال جو قرض ۽ اصلي ضرورت کان زيادهه هجڻ ۽ سڄو سال موجود رهڻ.[13]

جن ماڻهن تي زڪواة فرض ناهي جن ماڻهن تي زڪواة فرض ناهي سي هي آهن. چريو، نابالغ، غلام، مفلس، ۽ حضرات انبياءِ عليهم السّلام. ڇاڪاڻ ته ٻين جو سڀ مال سندن ملڪيت ناهي بلڪه وقف في سبيل الله آهي.[14]

ڪهڙي مال تي زڪواة واجب آهي جنهن مال تي زڪواة فرض آهي، ان ۾ وڌڻ جي صلاحيت هجڻ ضروري آهي. جيئن ته ڪي ان کي فقط محفوظ رکي ڇڏيو ويو هجي ۽ سڄهس اماڻي پيدا ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو هجي. جهڙوڪ تجارت جو مال، ٻيو ٻاهو مال، سون، چاندي وغيره.[15]

حاجت اصلي: حاجت اصلي يعني ان ضرورت جيترو مال جنهن تي زڪواة واجب نه ٿي ٿئي. تنهن ۾ جو مال شامل ڪري سگهجي ٿو سو هي آهي. ڪاڌي لاءِ رکيل ان، پائڻ جا ڪپڙا، گهر جي استعمال جو سامان، سواري جا جانور، پيشي جا اوزار، پڙهڻ لاءِ ڪتاب، رهڻ جي جاءِ. هنن سڀني جنس مان جيڪڏهن ڪا ضرورت کان زيادهه آهي ۽ ان ۾ واپار جي نيت آهي ته ان تي زڪواة لڳندي. پر جي اهڙي نيت ناهي ته زڪواة فرض نه ٿيندي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 619

سون ۽ چانديءَ ڪمريءَ به شڪل ۾ هجن ۽ ان ۾ واپار جي نيت هجي يا
نه هجي ته به انهن تي زڪواة فرض ٿيندي.[16]

نصاب: ملڪيت جو اهو مقدار جنهن تي زڪواة فرض ٿئي ٿي، ان کي نصاب چئبو آهي. ڪن جنسن ۾ نصاب مقرر آهي. جهڙوڪ سون يا چانديءَ ۽ ڪن ۾ نه. جن ۾ نصاب مقرر ناهي ان جي نصاب لهڻ لاءِ ان جي قيمت سون يا چانديءَ جي نصاب جي قيمتن مان جيڪا گهٽ هوندي ان جي برابر نصاب ۾ شمار ڪبي. زڪواة جا سبب شرط پورا ٿيڻ کانپوءِ جيڪڏهن زڪواة جي ادائيگيءَ ۾ دير ٿئي ۽ مال نصاب کان گهٽجي وڃي ته به زڪواة معاف نه ٿيندي. جيڪڏهن مال فقط سون ۽ چاندي هجي نه پر سون جي قيمت چانديءَ ۾ ڪٿجي ۽ ان کي ئي نصاب چئبو آهي.[17]

ملڪيت ڪامل: ملڪيت ڪامل ان مال کي چئبو آهي. جنهن جا مالڪانا حق چاهي خرچ ڪرڻ جا حق مالڪ کي مليل هجن.[18]

قرضدار: قرضدار ان شخص کي چئبو آهي جنهن تي ايترو قرض هجي جو جيڪڏهن قرض ادا ڪري ته مال زڪواة جي نصاب کان گهٽجي وڃي پر جيڪڏهن مال پوءِ به نصاب کان نه گهٽبو ته ان شخص کي مقروض هوندي به قرضدار نه چئبو. قرض اهڙو هجي جنهن جي شريعت موجب طلب ٿي سگهي. نذر، ڪفارون، صدقا وغيره قرض ۾ داخل نه آهن.[19]

تجارتي مال: تجارتي مال ان مال کي چئبو آهي. جنهن کي خريد ڪرڻ وقت ئي ان سان واپار ڪرڻ جي نيت دل ۾ موجود هجي. خريد ڪرڻ کان پوءِ واپار جي نيت مال کي تجارتي مال نه ٿي بڻائي.[20]

مال ظمار: مال ظمار اهڙي مال کي چئبو آهي جو مالڪ جي دسترس

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سمان ياھر ھجي. جيئن ڪ چوري ٿي ويل مال، گم ٿي ويل مال، يا ڪنھن طرح ڦٻايل يعني غصب ڪيل مال. اھڙو مال جيڪڏھن واپس ھٿ اچي وڃي ته گذريل وقت جي زڪواة مٿس واجب ناھي. پر گھر ۾ ٿي پوريل مال جي زڪواة گذريل وقت سان ٿي ڏبي. ساڳئي طرح ثابت ٿيل قرض ٿي پر اگوڻي عرصي جي زڪواة ڏبي. قرض ٿي ورتل تجارتي اشياء جي قيمت مان وصول ٿيل قرض جيڪڏھن نصاب جو پنجون حصو ھوندو ته ان تي زڪواة ڏبي. ٻئي مال جو عيوضو جيڪڏھن نصاب برابر ملندو تڏھن ٿي زڪواة ڏبي. جيڪڏھن ڪا رقم ڪنھن اھڙي شيء جي عيوض ملي ھجي جا مال نه آھي ته پوءِ اھا رقم جيڪڏھن نصاب جي برابر آھي ته مٿس جيسين ھڪ سال نه ٿي وڃي تيسين ان مال زڪواة نه ڏبي.[٢١]

زڪواة جو نرخ: زڪواة جو عام نرخ چوپائي مال کانسواءِ نصاب جو چاليھون حصو آھي. ملڪيت جيڪڏھن نصاب کان وڌيڪ ھوندي ۽ واڌ نصاب جي پنجين حصي کان زياده نه ھوندي ته ان جي زڪواة معاف آھي.[٢٢]

چوپائي مال ۾ زڪواة جا شرط ۽ نصاب: ڪتاب ۾ چوپائي مال جي ھر ھڪ جنس جا ٧٢ قسمن جا نصاب ۽ مٿس واجب ٿيندڙ زڪواة جا تفصيل ڏنل آھن. پر جيئن ته ھي مسائل ھر ڪنھن فقھي ڪتاب ۾ موجود آھن تنھنڪري ھت ورجائي لکڻ ضروري ناھن.[٢٣]

زڪواة جي ادائيگي: جن شخص کي زڪواة ادا ڪري سگھجي ٿي انھن جي فھرست ڪتاب ۾ فراھم ڪيل آھي. جن ۾ زڪواة وصول ڪندڙ عامل به شامل آھي. پر بني ھاشم کي ھن پيشي اختيار ڪرڻ جي ممانعت آھي مسافر، مجاھد يا حاجي، جيڪڏھن سفر ۾ حاجتمند ٿي پوي ته زڪواة ڏني سگھبي، چاھي وطن ۾ سندس ڪافي مال موجود ھجي. اصول ۽ فروع کانسواءِ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

باقي لسيني عزيزن کي زڪواة ڏيڻ درست بلڪ مستحب آهي. ڪافر
حربي هجي يا ذمي، ان کي زڪواة ڏيڻ جائز نه آهي پر نفلي خيرات
غيرمسلم کي ڏيڻ به جائز آهي. ميت جي ڪفن دفن يا ان جي قرض ادا
ڪرڻ يا مسجد جي ڪفن به ڪم ۾ زڪواة جو پيسو خرچڻ جائز ناهي.
جيڪڏهن ڪنهن شخص کي زڪواة وٺڻ جو مستحق سمجهي زڪواة ڏني
وڃي. پوءِ معلوم ٿيو ته هو مستحق نه هو ته ٻيو ڀيرو زڪواة ڏيڻ ضروري
ناهي. زڪواة ادا ڪرڻ لاءِ نيت شرط آهي. بنا نيت زڪواة ادا نه ٿيندي ۲۴

ڪتاب الزڪواة جو سرسري تجزيو

ڪتاب الزڪواة جي مطالعي مان هر ڪو سنڌي
دان زڪواة بابت مڪمل معلومات آساني سان
حاصل ڪري سگهي ٿو. هن ڪتاب جي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته زڪواة
عشر ۽ خراج بابت مسائل ڪتاب "حسن الاحوال" تان ورتل آهن جن
جو ذڪر هن مقالي ۾ اڳ ئي ڪيل آهي. جا ڪاڻ ته ٻنهي ڪتابن جي عنوان
جي ترتيب ۽ سهڻين بيان ڪيل مسائل گهڻو ڪري هڪ جهڙا آهن. پر
ڪتاب الزڪواة نثر ۾ سوال جواب ۾ هئڻ سبب وڌيڪ آسان ۽ ڪارائتو
آهي. ڪتاب ۾ فقه جي اصل ڪتابن جا حوالا ڏنل ناهن. پر عوام جي
فائدي لاءِ هئڻ سبب انهن حوالن جي نه ضرورت هئي ۽ نه ان سبب ڪتاب
جي افاديت ۾ ڪا ڪمي آيل آهي.

هن ڪتاب ۾ فقط فقهي مسائل جمع ڪيا نه ويا آهن پر خيرات
۽ صدقات جي اسلامي تعليم بابت قرآن شريف مان ڪن خاص آيتن کي ڪتاب
۾ نقل ڪري انهن جو ترجمو پڻ لکيو ويو آهي. هنن آيتن سڀني ۾ خيرات جي
ڀلائي، خيرات ڪندڙ جي درجي ۽ ثواب ۽ نه ڪندڙ متعلق جو وعيد آيل آهي. تنهن

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 622

جوڙ ڪري ڪيو ويو آهي، جنهن ڪتاب کي گهڻو بااثر بڻايو آهي. قرآن شريف جي آيتن سان گڏ، هن مقصد جون حديثون به ڪتاب ۾ جا بجا ڏنيون ويون آهن. ڪتاب جو ٻيو اهم پهلو هي آهي ته خيرات ۽ صدقات بابت اسلامي اخلاقي ضوابط به تفصيل سان سمجهايا ويا آهن. مثلاً: ڪهڙين حالتن ۾ ڪنهن شخص کي خيرات قبول ڪرڻ گهرجي ۽ ڪهڙين ۾ نه. خيرات ڏيندڙ خيرات فقط حلال ڪمائيءَ مان ڏئي ۽ خيرات ۾ چڱي شيءِ ڏئي. خيرات وٺندڙ جي دل ڪڏهن به نه ڏکوئي ۽ نڪي ان تي ڪو احسان رکي. خيرات وٺندڙ کي به سمجهايو ويو آهي ته ڪهڙين مجبورين سبب هن کي خيرات قبول ڪرڻ جائز ٿيندو. بي خيرات قبول ڪرڻ کان محنت ڪري رزق حاصل ڪرڻ بهتر آهي. هنن سڀني امورن جي ثبوت لاءِ قرآن شريف ۽ حديث سڳورين جا حوالا ڏنا ويا آهن.

مطلب ته انهن شرطن جا لکيل ڪتاب کي بيشڪ بي انتها اثرائتو ۽ ڪارائتو بڻايو آهي ۽ پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هي ڪتاب هڪ ڪامياب ڪوشش آهي. ڏٺو وڃي ته هن وقت به سنڌ جي مسلمانن جي مذڪور پنهنجي طبقن جو ڪم و بيش اهوئي حال آهي جو مؤلف بيان ڪيو آهي. عام طور سنڌي مسلمانن جي مالي مسئلن جو حل ۽ امراء طبقي جي اخلاقي اصلاح انهيءَ ۾ ئي آهي ته ديني احڪام موجب پنهنجا فرض ۽ پنهنجي ڀائرن جا حق ياد ڪن ۽ انهن جي شريعت موجب ادائگيءَ ۾ هر وقت مستعد رهن. ان لاءِ اڄ به سنڌي ٻوليءَ ۾ فقهي احڪام جي اشاعت ۽ مطالعو عام ڪرڻ سان خاطر خواه نتيجا حاصل ڪرڻ جي وڏي اميد آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 623

حوالا

١. ڏسو عڪس هن مقالي جو — ص ٨٠٨

٢. مولوي عبدالرحيم مگسي: اسلامي احڪام جو ديباچو

٣. مولوي عبدالرحيم مگسي: اسلامي احڪام — ص ٢٨

٤. ——— ايضا ——— ص ٢٦-٣٩

٥. ڏسو عڪس هن مقالي جو — ص ٨٠٧

٦. ——— ايضا ——— ص ٨٠٧

٧. ڏسو هن مقالي جو — ص ٢٣٨ ۽ ص ٥٢٩

٨. ڏسو عڪس هن مقالي جو — ص ٨١٠

٩. مولوي عبدالرحيم مگسي: ديباچو ڪتاب زڪوات — ص ١٠

١٠. ——— ايضا ڪتاب الزڪوات — ص ١

١١. ——— ايضا ——— ص ١ ۽ ص ٢

١٢. ——— ايضا ——— ص ٢ - ص ١٥

١٣. ——— ايضا ——— ص ٢١ ۽ ص ٢٢

مزيد ڏسو هن مقالي جو — ص ٢١٨

١٤. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب زڪواة ص ٢٢ ۽ ص ٢٣ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢١٠ ۽ ٢٩١

١٥. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب الزڪواة ص ٢٣ ۽ ص ٢٥ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢١٨

١٦. ——— ايضا ———

١٧. ——— ايضا ———

١٨. ——— ايضا ———

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 624

١٩. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب الزڪواة ص ٢٥ کان ص ٢٦

٢٠. ———— ايضاً ———— ص ٢٧ کان ص ٢٨

٢١. ———— ايضاً ———— ص ٢٨ — ص ٣٠

٢٢. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب الزڪواة ص ٢٣

٢٣. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب الزڪواة ص ٣٠ — ص ٣٤
مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢١٨ کان ٢١٦

٢٤. مولوي عبدالرحيم مگسي: ڪتاب الزڪواة ص ٤١ کان ص ٤٥
مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢٢٦ کان ٢٢٧

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تحفة الفقيه

تاليف: جناب مولوي عبدالحميد صاحب

اشاعت جو ور: ١٣٢٩ھ/١٩١١ع کان ١٣٨٢ھ/١٩٦٣ع

ڪتاب تحفة الفقيه سنڌي ٻوليءَ ۾ فقه جي موضوع تي هڪ مفصل ڪتاب آهي. هي ڪتاب سنڌي جملن ۾ ورهايل آهي. ۽ سندس اشاعت سنه ١٣٨٢ھ/١٩٦٣ع ۾ ڪئي وئي. هي ڪتاب اسٽينڊرڊ پريس مزيز روڊ سکر مان ڇپيو ويو هو. سندس ڪاتب جو نالو عبدالله سومرو جيب لوليس تعلقو گهوٽڪي لکيل آهي. ڪتاب جو مؤلف مولوي حافظ عبدالحميد صاحب مدرسه دار الهدیٰ ٺيڙهي خيرپور ميرس جو سندياڦتو عالم آهي. ان صاحب هي ڪتاب پنهنجي استاد مولانا حبيب الله صاحب مرحوم مهتمم مدرسه دار الهدیٰ ٺيڙهي جي زيرنگراني تيار ڪيو. ڪتاب حافظ شمس الدين ابن برادرس مالڪان مڪتبه شمسيه براج روڊ سکر جي طرفان شايع ڪيو ويو. هن ڪتاب جو هڪ مڪمل نسخو سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبهٔ اسلامي ثقافت ۽ تقابل اديان جي سيمينار لئبريريءَ ۾ رکيل آهي.

تحفة الفقيه جي تاليف ۽ اشاعت جو مقصد

تحفة الفقيه جو ديباچو مولانا حبيب الله مهتمم مدرسه دار الهدیٰ طرفان لکيو ويو آهي. ديباچي ۾ نه فقط ڪتاب جي تاليف ۽ اشاعت جي ضرورت جو ذڪر ڪيو ويو آهي پر ان جو مختصر تجزيو به ڏنو ويو آهي. تنهنڪري ديباچو بعينه هت نقل ڪجي ٿو.

"جاڻ گهرجي ته انسان جي زندگي ان لاءِ فائدي مند تڏهن ٿيندي، جڏهن سڀوري ڪار و بار نشست و برخواست، ماند بود کي پنهنجي مالڪ جي مرضي موافق رکي. مالڪ جي مرضيءَ موافق هجڻ جي معنیٰ هيءَ نه آهي ته هميشه عبادات يعني نماز روزي ۾ گذاري. بلڪ هر ڪم کي خواه عبادات مان هجي يا معاملات مان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 626

يا معاشرت مان، خدا تعالیٰ جي حڪم موافق رکي يعني حق جل شانهٗ انسان جي هرهڪ حالت لاءِ يوءِ پنهنجي معاش لاءِ ڪوڙ ندو ڪري، يا برادري رشتو قائم ڪري يا شادي غني ڪيس پيش اچي، يا عبادت ڪري. يا جيڪي جسماني ضرورتون پوريون ڪري، سڀني لاءِ احڪام ثابت فرمايا آهن، حتيٰ ڪ آدمي بول وبراز جي حاجت پوري ڪري ته، پنهنجي گهروارن سان، يا ٻئن سان، دوستن سان حتيٰ ڪ دشمنن سان معاملات رکيتو تنهن سڀ لاءِ جائز ناجائز مفيد ۽ مضر بيان فرمائي ڇڏيو آهي. انهن سڀني حالتن کي جيڪڏهن جائز نموني ۾ طئي ڪريتو ته اهو ماڻهو پنهنجي سموري زندگي حق جل شانهٗ جي مرضي موافق گذاري رهيو آهي ۽ ان جي عمر جي هرگهڙي موجب ثواب جي آهي ۽ جو ماڻهو پنهنجي زندگيءَ جي حالات کي ناجائز نموني ۾ هلائي ٿو ته ان جي لاءِ ان جي زندگي وبال جان آهي. انهيءَ جائز ناجائز معلوم ڪرڻ لاءِ جيڪو علم تفصيلي طور ذميوار آهي تنهنکي فقه سڏيندا آهن.

امام ابوحنيفه فرمايو آهي ته "الفقه معرفت النفس مالها وماعليها" يعني فقه جي معنيٰ آهي نفس جي نفعا ۽ نقصان کي سڃاڻڻ. الغرض ته فقه جي علم حاصل ڪرڻ جي هرڪنهن مسلمان کي سخت ضرورت آهي. ازانبعد عربي ۽ پارسي ۽ اردو زبان ۾ فقه جا ڪتاب نه ڳڻڻ انداز ۾ تصنيف ٿيل آهن پر سنڌي ۾ ڪنهن جامع ڪتاب فقه جي تصنيف جي گهڻي ضرورت هئي. جو ته هن کان اڳ جيڪي فقه جا ڪتاب سنڌي ۾ ٺهيل آهن، سي فقه جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ ڪافي نه آهن؛ ڇو ته انهن مان هڪڙا ته عام فهم نموني ۾ تڪيل نه آهن ۽ انهن کي سڀئي سنڌ جا مسلمان سمجهي نه ٿا سگهن. جن ۾ عام محاورات کي نه ورتو ويو آهي ۽ ٻي ڪي وري جامع نه آهن جو انهن ۾ فقط عبادات يعني روزي نماز جا احڪام بيان ڪيل آهن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 627

۽ معاملات وغيره لاءِ انهن جهڙي ذڪر آهي ۽ ڪي ڪجهه فقه جا جامع آهن مگر تحقيق مسائل جو سڀني خيال رکيل نه آهي.

انهي ڪري مون پنهنجي محترم ڀاءُ مولوي حافظ عبدالحميد کي ماموريو ته فقه حنفي جو جامع ڪتاب عام فهم طرز ۾ تمام معتبر ۽ وڏن فقه جي ڪتابن مان مسائل چونڊي تيار ڪري. جنهن تي صاحب موصوف هڪڙو ڪتاب بهمه صفت موصوف تڪي تيار ڪيو آهي جنهن جو نالو تحفة الفقيه رکيو ويو آهي. ڪتاب ۾ انهن سڀني ڳالهين جو لحاظ رکيو ويو آهي جن جي ضرورت هئي .... دعا ٿو ڪريان ته الله تعاليٰ حافظ صاحب کي آئينده لاءِ به اهڙن ڪمن جي توفيق فرمائيندو رهي. مثال - آمين." ¹

تحفة الفقيه جو مواد: مٿي تڪيل ديباچي ۾ واضح ڪيل آهي ته تحفة الفقيه فقه تي هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جنهن کي سنڌي ٻولي ۾ فقه تي تڪيل هڪ مفصل ڪتاب چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو. ان سبب هن ڪتاب جي بيشمار مسائل جو انتخاب ڪرڻ، جيڪو هن مشڪل نه آهي ته به طويل ضرور ٿيندو. تنهن ڪري ڪتاب جي تعارف لاءِ هن مقالي جا فقط عنوان لکڻ تي اڪتفا ڪجي ٿي، جنهن مان ڪتاب جي مواد جي بيروني خاڪي جو اندازو ٿي سگهندو.

حصو پهريون: عقيدن جو بيان، وضوءَ جو بيان، وضوءَ جا ٿيندڙ ۽ غسل جو بيان، غسل جي وجوب جا سبب، وضوءَ غسل لاءِ درست پاڻي، کوهه جو بيان، جانور جي ادبر جو بيان، تيمم جو بيان، موزن تي مسح ڪرڻ جو بيان، حيض استحاضه جو بيان، حيض جا احڪام، استحاضه جا احڪام، نفاس جو بيان، نفاس ۽ حيض وغيره جا احڪام، نجاست جي پاڪ ڪرڻ جو بيان، استنجا جو بيان، نماز جو بيان، جوان ٿيڻ جو بيان، نماز جي وقتن جو بيان، نماز جا مڪروه وقت، نماز جا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 628

شرط، نيت ڪرڻ، قبلي جي طرف منهن ڪرڻ، فرض نماز پڙهڻ، قرآن پڙهڻ، اذان جو بيان، اذان ۽ اقامت جا احڪام، جماعت جو بيان، جماعت جي فضيلت ۽ تاڪيد، جماعت واجب ٿيڻ جا شرط، جماعت صحيح هجڻ جا شرط، جماعت جا احڪام، مقتدي ۽ امام متعلق مسائل، نماز کي ڀڃڻ جا سبب، نماز ۾ مڪروه ۽ ممنوع شيون، جن سببن ڪري نماز ڀڃڻ درست آهي تن جو بيان، نماز ۾ حدث ٿيڻ، وتر نماز، تراويح نماز، سنت ۽ نفل نمازون، نماز استخاره، نماز توبه، قضا نماز، سجدهٔ سهو، سجدهٔ تلاوت، بيمار جي نماز، مسافر جي نماز، جمعي نماز، جمعي نماز واجب ٿيڻ جا شرط، جمعي نماز جي صحيح ٿيڻ جا شرط، جمعي جي خطبي جا مسئلا، جمعي نماز جا مسئلا، نماز عيدين جو بيان، نماز ڪسوف ۽ خسوف جو بيان، نماز استسقا جو بيان ۽ نماز خوف جو بيان.

ڪتاب الجنائز:

گهر ۾ موت ٿيڻ جو بيان، وهنجارڻ جو بيان، ڪفن ڏيڻ جو بيان، جنازي نماز جا مسئلا، دفن جا مسئلا، شهيد جا احڪام، ڪعبة الله ۾ نماز پڙهڻ جو بيان.

حصو ٻيو:

روزن جو بيان، رمضان شريف جي روزن جو بيان، چنڊ ڏسڻ جو بيان، قضا روزن جو بيان، باس (نذر) جي روزن جو بيان، نفلي روزن جو بيان، جن شين سان روزو نه ٽٽي تن جو بيان، روزي رکڻ ۽ ڇوڙڻ جو بيان، ڪفاره جو بيان، روزي کي ڀڃڻ جي شيون، روزي نه رکڻ جي اجازت جا سبب، فديه جو بيان، اعتڪاف جو بيان، حج جو بيان، زڪوات جو بيان، چرندڙ جانورن جي زڪوات ان جو نصاب، مينهن ۽ ڳئون جو نصاب، ٻڪري ۽ رڍ جو نصاب، مال جي زڪوات جو بيان، پيداوار جي زڪوات جو بيان، جن ماڻهن کي زڪوات ڏيڻ درست آهي، مسائل متفرق، صدقه فطر، حج ڪرڻ جا مختلف طريقا ۽ عمره، حج ڪنهن تي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 629

فرض آهي، تنهن لاءِ، قران، تمتع، حج ڪيئن ادا ڪجي، احرام جو بيان، احرام ٻڌڻ جي تياري، احرام ٻڌڻ جو طريقو، حرم جو ادب، مڪي شريف ۾ داخلا، مسجد حرام ۾ داخلا، حجر اسود، طواف، مقام ابراهيم، آب زمزم، ملتزم، صفا مروه، مڪي ۾ قيام، ستين، اٺين، نائين ذوالحج، خطبه، ظهر ۽ عصر نمازون ملائي پڙهڻ، عرفات ۾ وقوف، مزدلفه جو وقوف، منیٰ، طواف زيارت طواف صدر، طواف الوداع، حج بدل، زالن متعلق حج جا احڪام، ٻارن متعلق حج جا احڪام، ٻارن متعلق حج جا احڪام، احصار، هدي يعني جانور جي قرباني، جنايات وڪفارات، ممنوعات احرام، لباس ڍڪڻ، خوشبوءِ ۽ تيل جو استعمال، جماع، شڪار ڪرڻ ۽ جانورکي ايذاءِ ڏيڻ، جوئن مارڻ، حرم مان وڻ وڍڻ يا سٽي ۽ ٻئي ڪنهن وڻ، ممنوعات افعال حج ۽ انهن جي جزا، طواف عمره، طواف قدوم، طواف زيارت، طواف صدر، وقوف عرفات ۽ وقوف مزدلفه، رمي جمار، قرباني، منو ڪرائڻ يا وار ڪترائڻ، احرام بر احرام، زيارت مزار مقدس نبويه صلى الله عليه وسلم، زيارت ڪيئن ڪجي، شهر ۾ داخلا، مسجد نبوي ۾ داخلا، تحية المسجد، روضة مطهره، مديني ۾ رهائش ۽ واپسي وغيره.

مضمون: نڪاح جو بيان، نڪاح جا لفظ، نڪاح جا شاهد، محرمات جو بيان، ولي جو بيان، ڪفو جو بيان، مهر جو بيان، مهر مثل جو بيان، مملوڪ جي نڪاح جو بيان، ڪافر جي نڪاح جو بيان، زالن ۾ برابري ڪرڻ جو بيان، ٻارن کير پيارڻ جو بيان، طلاق جو بيان، طلاق ڏيڻ جو بيان، موڪلائڻ کان اڳ طلاق جو بيان، ٽن طلاقن جو بيان، ڪنهن شرط تي طلاق جو بيان، بيمار جي طلاق ڏيڻ جو بيان، باب الرجعت، ايلاء، ايلاء جو بيان، خلع جو بيان، ظهار جو بيان، ڪفاره جو بيان، لعان جو بيان، عنين وغيره جو بيان، عدت جو بيان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

موت جي عدت جو بيان، سوڳ ڪرڻ جو بيان، ڄوڪر جي حلالي هجڻ جو بيان، اولاد جي پرورش جو بيان، باب النفقه ۾ رهڻ لاءِ گهر ملڻ جو بيان. ٥

ڪتاب العتاق: آزاد ڪرڻ جو بيان - استيلاد - مڪاتب - ٦

ضميمه: ايجاب قبول - نڪاح ڍجهڻ جو طريقو - خطبة النڪاح - دعاء النڪاح - ٧

حصو چوٿون ڪتاب الايمان: قسمن جو بيان، انهن صورتن جو بيان جي قسم ٿين ٿيون ۽ جي نه ٿيون ٿين، قسم جي ڪفارة جو بيان، گهر ۾ داخل ٿيڻ بابت قسم کڻڻ جو بيان، نڪرڻ ۽ اچڻ بابت قسم کڻڻ جو بيان، کائڻ پيئڻ جي قسم کڻڻ جو بيان، نه ڳالهائڻ جي قسم کڻڻ جو بيان، طلاق ۽ عتاق جي قسم کڻڻ جو بيان، ڳنهڻ ۽ ڏڪڻ ۽ پرڻي جي قسم کڻڻ جو بيان، حج، نماز ۽ روزي جي قسم کڻڻ جو بيان، ڪپڙي وغيره جي قسم کڻڻ جو بيان، مار ڏيڻ ۽ قتل ڪرڻ جي قسم کڻڻ جو بيان. ٨

ڪتاب الحدود: حدن جو بيان، حد جاري ڪرڻ جو بيان، دڙي جي حد جو بيان، شراب جي حد جو بيان، قذف جي حد جو بيان ۽ تعزير جو بيان ٩

ڪتاب السرقة: چوري ۽ جو بيان، جن شين چورائڻ سبب قطع واجب ٿئي ٿو ۽ جن جي چورائڻ سان قطع واجب ناهي ٿئي جو بيان، قطع جو طريقو، چوري جي ملڪيت کي قبرائڻ ۽ ڌاڙي جو بيان. ١٠

ڪتاب الجهاد: جهاد جو بيان، لڙائي جي ڪيفيت، صلح جو بيان، امان ڏيڻ جو بيان، غنيمت ورهائڻ جو بيان، ڪافرن جي غلبي جو بيان، ان مسلمان جو بيان جو دار الحرب ۾ امان ڏئي، ان حربي جو بيان جو دار الاسلام ۾ امان ڏئي، عشر ۽ خراج، جزيه، مرتد جا احڪام ۽ باغين جو بيان. ١١

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 631

كتاب اللقيط: لڌل ٻار جو بيان، لڌل شيءِ جو بيان، [12]

كتاب المفقود: گم ٿيل آدميءَ جو بيان، [13]

كتاب الشركة: ڀائيواريءَ جو بيان، شركت وجوه، ڀائيواري فاسد ٿيڻ جو بيان. [14]

كتاب الوقف: وقف جو بيان. **كتاب الكفر** [15]

حصو پنجون: كتاب البيوع، گهڻ ۽ وڪڻڻ جو بيان، قيمت جي معلوم ٿيڻ جو بيان، سودي معلوم ٿيڻ جو بيان، ادڌر جو بيان، مڪياريءَ جو بيان، ان ڏٺل شيءِ جو سودو، سوديءَ ۾ عيب نڪرڻ جو بيان، بيع باطل ۽ فاسد، نفعي سان يا ساڳي قيمت تي وڪڻڻ جو بيان، وياج تي ڏيڻ ليڻ، سون ۽ چانديءَ جو ڏڪرو، تور تي وڪامندڙ شين جو بيان، بيع سلم ۽ قرض جو بيان. [16]

كتاب الكفالت: ضامن ڏيڻ جو بيان. [17]

كتاب الحوالت: ٻين جو قرض لاهي ٻئي تي رکڻ جو بيان، وكيل جو بيان ۽ وكيل كي برطرف كرڻ جو بيان. [18]

كتاب القضاء: قاضيءَ جا آداب ۽ اختيار، مدعا عليه کي جيل ۾ بند رکڻ ۽ كيس ڏيوالي ٺهرائڻ جو بيان ۽ امين وارث. [19]

كتاب الشهادت: شاهدي ڏيڻ جو بيان، شهادت ۾ اختلاف، شهادت على الشهادت ۽ شاهديءَ کان ڦري وڃڻ. [20]

حصو ڇهون كتاب الدعوىٰ } دعوىٰ جو بيان ۽ قسم جي كيفيت [21]

كتاب الاقرار: اقرار كرڻ جو بيان. [22]

كتاب الصلح: ٺاهه كرڻ. [23]

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 632

ڪتاب المضاربت: نفعي ۾ ڳنڍجي ڌنڌو ڪرڻ.٢٤ **ڪتاب الامانة**٢٥

ڪتاب العارية: اوڌر جو بيان.٢٦

ڪتاب الهبه: بخشش جو بيان، هبه واپس ڏيڻ جو بيان.٢٧

ڪتاب الاجارة: اجاره جو بيان، اجاره ۾ جائز ۽ ناجائز ڪم. داڻي تي اجاري جو بيان، اجاره فاسد، اجير مزور جي ضمان تاوان جو بيان، ٻن شرطن مان هڪ تي اجاره، خدمت لاءِ اجاره ۾ نابالغ کي نوڪر رکڻ، موجر ۽ مستاجر جا اختلاف ۽ اجاره فسخ ڪرڻ.٢٨

حصو ستون: حجر جو بيان، بلوغ جو بيان، ماذون جو بيان، غصب جو بيان، غصب ڪيل شي ۾ ڦيرڦار، نقصان جو تاوان، شفعه جو بيان، شفعه جا مراتب، شفعه گهرڻ جو بيان، شفعه ڪنهن ۾ ثابت ٿيندو آهي ڪنهن ۾ نه ٿيندو آهي، شفعه باطل، تقسيم جو بيان. ڪهڙي شي تقسيم ڪئي ويندي ۽ ڪهڙي نه، طريقه تقسيم، پوک ڪرڻ جو بيان، ذبح جو بيان، حلال ۽ حرام جانورن جو بيان، اضحيه جو بيان، قرباني جي جانور جو بيان، قرباني جو طريقو، عقيقي جو بيان، شڪار جو بيان، جانورن جي شڪار جو بيان، تيرسان شڪار ڪرڻ، گروي رکڻ، جنايات، قصاص ڪڏهن واجب ٿئي ٿو ۽ عضون ۾ قصاص.٢٩

ڪتاب تحفة الفقيه جو مختصر تجزيو: تحفة الفقيه سنڌي ٻوليءَ ۾ علم فقه تي هڪ نهايت ڪارائتو ڪتاب آهي. جاڪان نه صرف عبادات سان گڏ معاملات جا به فقهي احڪام جمع ڪيا ويا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ هي پنهنجي نوعيت جو هڪڙو ئي ڪتاب آهي. جاڪان ته ترجمن ۽ فتاوىٰ جي ڪتابن کي ڇڏي ٻئي ڪنهن به سنڌي ڪتاب ۾ معاملات تي ايترو تفصيلي مواد جمع ڪيل نه آهي. جيڪڏهن آهي ته فقط ڪنهن هڪ شاخ تي. مثلاً: علم ميراث بابت سنڌي ۾ ڪي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 633

ڪتاب تڪيل آهن. جيئن ته ”تحفة الفقيه“ عبادات ۽ معاملات تي سنڌي ٻوليءَ ۾ فقه جو هڪ مڪمل ڪتاب ناهي، جنهن ان جي ديباچي ۾ دعويٰ ڪئي وئي آهي، ڇاڪاڻ ته ورثي ۽ ترڪي جي اهم فقهي مسائل جو منجهس ڪوبه ذڪر آيل نه آهي، ان هوندي به ڪتاب جي تفصيلي، تشريحي ۽ تحقيقي پهلوءَ کان انڪار ڪرڻ جي ڪابه گنجائش ڪانهي. ڪتاب ۾ غير ضروري ۽ مبهم عبارتن کان گهڻو ڪيو ويو آهي ۽ ان جي تقريباً هر ست ۾ هڪ نئون مسئلو تڪيل آهي. ٻئي تڪيل عنوانن مان ڪتاب جي مواد جو صحيح اندازو لڳائي سگهجي ٿو جن فقهي ڪتابن مان ڪتاب تيار ڪرڻ وقت استفادو ڪيو ويو آهي. انهن جي فهرست علحده ڏجي ٿي. جنهن مان ڪتاب جي تحقيقي پهلوءَ تي به روشني پوندي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 634

كتاب تحفة الفقيه ۾ جن ڪتابن مان حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا

۰۱ ابوداؤد جلد ١ ص ٧٧
۰۲ احياء العلوم جلد ١ ص ٨٠
۰۳ اشعة اللمعات جلد ١ ص ٧٩
۰۴ بحرالرائق جلد ١ ص ٧٣
۰۵ بدايه جلد ٣ ص ٧
۰۶ بهشتي زيور جلد ٣ ص ٢٥
۰۷ ترمذي جلد ١ ص ٧٧
۰۸ تنوير جلد ٦ ص ١١
۰۹ جلالين (تفسير) جلد ١ ص ٧٦
۱۰ جوهرة النيرة جلد ٢ ص ٣٨
۱۱ خزانة المفتين جلد ١ ص ١٣١
۱۲ درمختار جلد ١ ص ٧٣
۱۳ ذخيرة جلد ٣ ص ٦
۱۴ ردالمحتار جلد ٢ ص ٨٢
۱۵ زيلعي جلد ٧ ص ٧٣
۱۶ سراج الوهاج جلد ٣ ص ٧
۱۷ شامي جلد ١ ص ٧٤
۱۸ شرح طحاوي جلد ٢ ص ٣٨

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 635

۱۹۔ شرح منیۃ حصہ ۱ ص ۹۳
۲۰۔ شرح وقایہ حصہ ۲ ص ۳۹
۲۱۔ صحیح بخاری حصہ ۱ ص ۷۶
۲۲۔ صحیح مسلم حصہ ۱ ص ۷۷
۲۳۔ صغیری حصہ ۱ ص ۱۰۳
۲۴۔ طحطاوی حصہ ۱ ص ۷۳
۲۵۔ عینی حصہ ۲ ص ۳۸
۲۶۔ غایۃ الاوطار حصہ ۲ ص ۲۵
۲۷۔ فتاویٰ بزازیہ حصہ ۱ ص ۱۲۹
۲۸۔ فتاویٰ عالمگیری حصہ ۲ ص ۲۵
۲۹۔ فتاویٰ ظاہری حصہ ۲ ص ۴۲
۳۰۔ فتاویٰ قاضی خان حصہ ۱ ص ۱۲۹
۳۱۔ فتح القدیر حصہ ۱ ص ۷۵
۳۲۔ کفایہ حصہ ۲ ص ۳۹
۳۳۔ کنز الدقائق حصہ ۳ ص ۱۷
۳۴۔ قدوری حصہ ۳ ص ۵۷
۳۵۔ مراقی الفلاح حصہ ۱ ص ۷۳
۳۶۔ معالم التنزیل حصہ ۱ ص ۷۶
۳۷۔ منیۃ حصہ ۱ ص ۸۰
۳۸۔ مؤطا امام مالک حصہ ۱ ص ۷۸
۳۹۔ مبسوط حصہ ۲ ص ۵۱
۴۰۔ محیط سرخسی حصہ ۲ ص ۳۷
۴۱۔ مجالس الابرار حصہ ۱ ص ۱۳۳
۴۲۔ نسائی حصہ ۱ ص ۷۸
۴۳۔ نور الانوار حصہ ۳ ص ۲۲
۴۴۔ نہایہ حصہ ۲ ص ۱۹
۴۵۔ نہر الفائق حصہ ۱ ص ۹۴
۴۶۔ ہدایہ حصہ ۲ ص ۳۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا

۱. مولوي حبيب الله: تحفة الفقيه حصو اول ص ۲، ص ۳
۲. مولوي عبدالحميد صاحب: تحفة الفقيه حصو اول ص ۴ — ص ۱۳۸
۳. ———— ايضاً ———— ص ۱۳۸ — ص ۱۵۰
۴. ———— ايضاً ———— ۲ ص ۳ — ص ۲۸
۵. ———— ايضاً ———— حصو ۳ ص ۵۶
۶. ———— ايضاً ———— ص ۵۲ — ص ۵۹
۷. ———— ايضاً ———— ص ۵۹ — ص ۶۲
۸. ———— ايضاً ———— حصو ۴ ص ۳ — ص ۱۰
۹. ———— ايضاً ———— ص ۱۱ — ص ۱۶
۱۰. ———— ايضاً ———— ص ۱۶ — ص ۲۰
۱۱. ———— ايضاً ———— ص ۲۱ — ص ۳۰
۱۲. ———— ايضاً ———— ص ۳۰ — ص ۳۲
۱۳. ———— ايضاً ———— ص ۳۲
۱۴. ———— ايضاً ———— ص ۳۳، ص ۱۳۴
۱۵. ———— ايضاً ———— ص ۳۴ — ص ۳۶
۱۶. ———— ايضاً ———— حصو ۵ ص ۲ — ص ۲۷
۱۷. ———— ايضاً ———— ص ۲۷، ص ۲۸
۱۸. ———— ايضاً ———— ص ۲۹ — ص ۳۳
۱۹. ———— ايضاً ———— ص ۳۳ — ص ۳۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 637

٢٠. مولوي عبد الحميد صاحب: تحفة الفقيه ———— ص ٣٦ – ص ٤٠

٢١. ———— ايضاً ———— حصو ٦ ص ٩٣/٢ ص ٤

٢٢. ———— ايضاً ———— ص ٤ ص ١١/٤ ص ٥

٢٣. ———— ايضاً ———— ص ٦

٢٤. ———— ايضاً ———— ص ١١٦/٤ ص ٧

٢٥. ———— ايضاً ———— ص ٧

٢٦. ———— ايضاً ———— ص ٧٥/٤ ص ٨

٢٧. ———— ايضاً ———— ص ٨ – ص ٢٦

٢٨. ———— ايضاً ———— ص ٢٦ – ص ٥٦

٢٩. ———— ايضاً ———— حصو ٧ ص ٣ – ص ٩٦

٣٠. تدسو هن مقالي جو ———— ص ٧٩ ه

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مخزن العلوم يعني علم فقه جو مجموعو

مولف: جناب شاهه آغا پير عبدالله جان سرهندي مجددي.

تاليف جو سال:- ١٣٩١ھ/ ١٩٧١ع.

ڪتاب مخزن العلوم فقه جي ضروري مسائل جو هڪ مفيد رسالو آهي، جو سنڌ جي عوام جي مفاد لاءِ جناب شاهه آغا پير عبدالله جان سرهندي، سجاده نشين درگاهه شريف ٽنڊو سائينداد ضلعو حيدرآباد سنڌ، تحرير ڪري شايع ڪرايو آهي. هن ڪتاب جو نسخو هن عاجز کي جناب پروفيسر مولانا غلام مصطفى صاحب قاسمي وٽان مطالعي لاءِ عاريتاً مليو. ڪتاب جي مواد مان انتخاب بطور تعارف جي هت پيش ڪجي ٿو.

رڪوع ۾ شامل ٿيڻ: جي ماڻهو جماعت کي رڪوع ۾ ڏسي، ڊوڙي اچي رڪوع ۾ شامل ٿيندا آهن ۽ سمجهندا آهن ته سندن اها رڪعت درست ٿي. پر قيام ڪرڻ جو نماز جو فرض آهي تنهن ۾ هڪ دفعو تسبيح پڙهڻ جيترو بيهڻ ضروري آهي. جيڪڏهن ائين نه ٿيو ته مقتدي جڻ رڪوع ۾ نه رسيو. تنهن ڪري ان جي اها رڪعت سلام کان پوءِ پوري پڙهڻ گهرجي. ان کانسواءِ نماز ۾ ڊوڙي پهچڻ ادب جي خلاف آهي.

مٿي جو مسح: مسح ڪرڻ وقت هٿ پسائي پوءِ پٽڪو لاهڻ نه گهرجي، بلڪ پهرين پٽڪو لاهي رکجي پوءِ مسح لاءِ هٿ پسائي مسح ڪرڻ گهرجي. هٿ پسائڻ کان پوءِ پٽڪو لاهڻ سبب مسح سڄي جي بدران جڻ پنجي ٿي ويندو.

وضوءَ کان پوءِ حجامت: وضوءَ کان پوءِ حجامت ڪرڻ يعني مٿي جا وار ڪرڙائڻ يا ننهن لهرائڻ سان نئين مسح پڇي نه ٿو نئين وضو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 639

تڪبير تحريمه کانپوءِ هٿ ٻڌڻ } تڪبير تحريمه کانپوءِ يڪدم هٿ ڍُن تي ٻڌڻ گهرجن. ڪن ماڻهن جي عادت آهي ته تڪبير تحريمه کانپوءِ هٿ يا
سڌا لٽڪائي ڇڏيندا آهن ڇلوءِ ٻڌندا آهن يا پهرين ڊٿ آڱرين جي
سامهون جهلي پوءِ ٻڌندا آهن. اهڙي طرح ڪرڻ نه گهرجي.[4]

نماز پڙهڻ وقت ٻانهن تي توجه } ڪي ماڻهو نماز پڙهڻ وقت ٻه ٽنهي پانهن وارو پهراڻ يا قميص پائيندا آهن جن جون ٻانهون ٺونٺين کان ٿي
هوندڙيون آهن. بعضي ڍڪيون ٻانهون ٺونٺين کان ٿي ويڙهي ڇڏيندا
آهن. اهي ٻئي ڪم مڪروه آهن.[5]

نماز ۾ کنگهڻ } نماز ۾ لاچاري حالت کانسواءِ کنگهڻ سان نماز فاسد ٿئي ٿي. لاچاريءَ حالت ۾ کنگهڻ معاف آهي. پر ٿي سگهي ته پاڻ
کي ائين ڪرڻ کان روڪجي.[6]

استنجا:- استنجا جي معنيٰ آهي حاجت ضروري کان فارغ ٿيڻ
کانپوءِ پاڻ کي پٿرن سان يا پاڻي سان ڌوئي پاڪ ڪرڻ. پاڪائي
ايتري ته ڪرڻ گهرجي جيئن غليظ رطوبت زائل ٿي وڃي ۽ هٿ مان
بدبوءِ به لهي وڃي.[7]

استبرا:- استبرا جي معنيٰ آهي پيشاب کانپوءِ زور ڇنڊڻ يعني پٿرن
سان پيشاب جا ڦڙا سڪائڻ پوءِ وٽ ڌوئڻ واجب آهي. پيشاب سڪائڻ
کانسواءِ وٽ ڌوئڻ نه گهرجي.[8]

استمنا:- استمنا جي معنيٰ آهي جلق يا مشت زني. هي فعل شهوت موجب
ناروا ۽ ناجائز آهي.[9]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

عقيقي ۽ طهر جا ڪي مسئلا } عقيقو ڪرڻ سنت آهي ۽ شريعت ۾ فقط ٻڪري ڪهڻ ۽ عقيقي گوشت ورهائڻ جو حڪم آهي باقي ٻوڙ پلاءُ ڪرڻ جو ضرور ڪونه آهي. عقيقي جو گوشت ماءُ، پيءُ، ڏاڏو، ڏاڏي، ناني ناني کائين ته درست آهي. اهو مسئلو ته ماءُ پيءُ وغيره کي اهو گوشت نه کائڻ گهرجي مائٽن جو پنهنجو ناهيل آهي. ٻيو به مسئلو مائٽن جو ناهيل آهي ته ٻڪري جو ڪهڻ ۽ ٻار جو ننڍو ڪرڻ هڪ ئي گهڙي ۾ ٿين.

طهر جو مسئلو ته سڀ کان اڳ ۾ بابل آهي. هنجو اصل فقط اهو آهي ته اها سنت ابراهيمي آهي. تنهنڪري مسلمانن کي ضرور ڪرڻ گهرجي. باقي دعوتون ڏيڻ ۽ شادمانا ڪرڻ جو ته ڪو اصل ۽ بنياد آهي ئي ڪونه.

چنڊ ڏسڻ جو مسئلو } شريعت ۾ شاهدي اها معتبر آهي جا شاهد قاضيءَ جي روبرو اچي ڏئي. جيستائين قاضيءَ شاهد جي ڏجهه فقط پرده نشين هجي ته اها شاهدي معتبر نه آهي.

چنڊ ڏسڻ جي شاهدي بابت به ساڳيو قانون لاڳو آهي.

هي به ڄاڻڻ گهرجي ته هر ملڪ ۽ ولايت جو مطلع ۽ وقت جدا جدا آهن. تنهنڪري اسين فقط پنهنجي ملڪ جي مطلع تي هلنداسين. مطلع جي اختلاف لاءِ ڪن عالمن فقط ايترو ڏنو آهي جنهن سان ٻئي نمازن قصر ڪرڻ جائز ٿئي معتبر ڪيو آهي ۽ ڪن سڀني هنن جو پنڌ معتبر ڪيو آهي.

روزي ۾ انجيڪشن:- جنهن دوا جي انجيڪشن ڏيڻ سان دوا پيٽ ۾ نه ٿي رسي انسان روزو به نه ٿو ٽٽي. جيئن ته تڏهن پاڻي سان غسل ڪرڻ، روغن بادام سان مالش ڪرڻ، زخم ۾ دوا وجهڻ، ڏينهن ۾

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 641

وچون ڪِي ڏنگ ٻڪڙ سبب روزو نه ٿو ٽٽي. ڇاڪاڻ ته اهي سبب ٿيون
پيٽ تائين نه ٿيون پهچن بلڪ انهن جو فقط اثر ٻئي جسم تائين پهچي ٿو. ١٢

قيمتن يا ٻين جنسن بدلي جو مسئلو

جنس جو اڳواٽ وڪرو يعني ٻول ڪرڻ کي فقه
۾ بيع سلم چئبو آهي. اهڙي قسم جو وڪرو
ڪرڻ جائز آهي. بشرطيڪ ٻول جا سڀ شرط واضح هوندا. مثلاً جنس
وقت، جاءِ وغيره جي مڪمل صفائي ۽ وضاحت موجود هجي. ان کان سواءِ
ٻيو وڏو شرط هي آهي ته وڪڻندڙ کي شئي جي قيمت يڪدم ادا ڪئي وڃي.
جيڪڏهن هنن شرطن جي پابندي نه ڪئي ويئي ۽ وڪري وقت نه جنس موجود
آهي ۽ نه وڪري جا پيسا ادا ڪيا ويا آهن ته اهڙي قسم جو وڪرو ناجائز آهي. ١٣

خوراڪ جي پاڻي جو مسئلو

جي ماڻهو ولايتن مان ڊبن ۾ بند ٿيل خوراڪ جهڙوڪ
کير، بسڪوٽ ۽ ٻين شين کي شڪ جي نظر سان
ڏسندا آهن ته متان ڪا حرام شئي ساڻن ملائي ويئي هجي. پر مؤلف جي ذاتي
تحقيق آهي ته اهڙيون شيون ناپاڪ ملاوٽ کان آزاد هونديون آهن. تنهنڪري
انهن جي استعمال ۾ ڪا به خرابي ڪا نهي. ساڳيءَ طرح هندن جي هٽ جي مٺائي
يا النيشن جي ماني کائڻ به درست آهي. طعام ۾ مک پئجي وڃي ته اها مک
ڪڍي اڇلائي ڇڏجي ۽ طعام واپرائي ڇڏجي، ڇا هي اهو ٻوڙ هجي، کير هجي
يا چانهه هجي. اسان کي خدا تعاليٰ ۽ سندس رسول ﷺ جي حڪم ۽ هدايت جي
پيروي ڪرڻ گهرجي نه ڪنهن ڊاڪٽر يا فلاسفر جي قول جي.

مذڪوره شيون کائڻ ۾ فتويٰ اهائي آهي، باقي تقويٰ سبب ڪو
شخص انهن شين مان ڪجهه نه واپرائي ته اهو سندس ذاتي رجحان آهي. ١٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سوٽي جو مسئلو

عام رواج آهي ته ڪنهن سودي طئي ٿيڻ وقت سودي جي
پڪائي لاءِ خريدار وڪڻندڙ کي ڪجهه رقم اڳواٽ ڏيندو
آهي جنهن کي سوٽي چيو ويندو آهي. رواج موجب جيڪڏهن سودو پڪو
نه ٿيو ته سوٽي وڪڻندڙ کي قبضي ويندي آهي ۽ خريدار کي ان تان دستبردار
ٿيڻو پوندو آهي. پر شريعت ۾ اهو غلط آهي. شريعت موجب جيڪڏهن سودو
قائم نه ٿيو ته اها رقم موٽي خريدار کي ملندي[15].

قرآن شريف جو احترام

قرآن شريف جون آيتون ۽ پيا پاڪ نالا جي اخبارن وغيره ۾
ڇپيا پيا رهندا. سي عام طرح گهٽين ۽ ناپاڪ جاين تي لتاڙيا
ڏسبا آهن. اها ڳالهه قرآن مقدس جي بي حرمتي جو باعث آهي ۽ اهڙي فعل
جو مرتڪب نه فقط سخت گنهگار آهي پر انجي ڪفر جو به خوف آهي.
الهي ڪري بهتر آهي ته اخبارن وغيره ۾ قرآن شريف جي آيتن جو فقط ترجمو
يا آيه جو نمبر ۽ سورة ۽ سيپاري جو حوالو لکيو وڃي.

Gul Hayat Institute

الله تعاليٰ جو نالو ڪنهن مصلي تي لکيل هجي، رومال يا دسترخوان
تي لکيل هجي يا ڪنهن جي چادر تي لکيل هجي ته انهن سڀني شين جو استعمال
ڪرڻ منع آهي. جنهن پٿر تي قرآن شريف لکيل هجي ته اهو پٿر قبر تي رکڻ
منع آهي. اڄ ڪلهه هي به رواج ٿيو آهي ته بسم الله يا ڪلمو شريف وغيره لکي
اکرن سان چٽيل ڪاغذ تي ابتا سبتا آهن، ڪي زينت جي واسطي ٽنگيا
ويندا آهن. اها به بي ادبي آهي[16].

تصوير ٽنگڻ جي منع

جاندارن جون تصويرون ٽنگڻ منع آهي. باقي بي جان
تصويرن ۽ نقشا مثلاً باغن جا، دريائن جا، شهرن جا نقشا ٽنگڻ جائز آهن
[17]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 643

احسن الوسائل في تحقيق المسائل .

مولف: جناب شاهه آغا پير عبيدالله جان سرهندي مجددي .

ڪتاب احسن الوسائل في تحقيق المسائل فقه جي منتخب مسائل جو هڪ مختصر رسالو آهي جنهن ۾ سنڌ جي عام ماڻهن جي روزمره جي زندگي جي ساز ۽ واسطو رکندڙ ڪجهه ضروري مسائل ۽ ڪجهه اهم اختلافي ديني ڳالهين بابت معلومات ۽ فقهي حل جمع ڪيا ويا آهن، جنهن جو بنياد مؤلف جي علم سان گڏ سندس ذاتي تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل آهي. هي رسالو سنه ۱۳۹۱ھ/۱۹۷۱ع ۾ اداره مجددية ناظم آباد ڪراچي طرفان شايع ڪيو ويو. هن عاجز کي اهو هڪ نسخو جناب پروفيسر مولانا غلام مصطفيٰ صاحب قاسمي وٽان مطالعي لاءِ عاريتاً مليو. هن ڪتاب ۾ جو مواد موجود آهي ان جو مختصر تعارف هيٺ ڏجي ٿو.

ٻيعت ڇا کي چئجي } مؤلف جناب شاهه آغا جو هڪ دفعو لاڙ ڪاڻي ۾ جناب ماستر عالم خان انڙ سان تبادله خيال ٿيو. جناب ماستر صاحب هن راءِ جو هو ته اصحاب طريقت ۽ صوفياءِ ڪرام جيڪي پيري مريدي ڪن ٿا ۽ مراقبا ڪرائين ٿا ۽ ذڪر ڏسين ٿا. اهو رواج رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي وقت ۾ نه هو ۽ نڪي اصحابن سڳورن ائين ڪيو آهي. تنهنڪري اهي طريقا بدعت آهن مؤلف انهي جو جواب هن ريت ڏنو ته طريقت جا چار ئي سلسلا اصحابن سڳورن تائين پهچن ٿا ۽ پاڻ نقشبندي طريقي جو سلسلو نه ٻاهي بيان ڪري ٻڌايو جو حضرت ابوبڪر صديق رض تائين پهچي ٿو. ان کان پوءِ بدعت جي معنيٰ جي وضاحت هن طرح ڪئي: بدعت جي لغوي معنيٰ آهي ڪا نئين ڳالهه پيدا ڪرڻ. ان جي شرعي معنيٰ آهي اهڙي نئين ڳالهه جا آنحضرت عليه صلوٰة والسلام جي زماني

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۾ ڪانه هئي. انهيءَ معنيٰ موجب بدعت هڪ عام لفظ آهي جنهن ۾ ٻارن سڳورن جي زماني کان پوءِ پيدا ٿيل سڀ شيون بدعت آهن. پر جيڪا بدعت شريعت جي مخالف هوندي، تنهنکي ”بدعت سيئه“ ۽ جيڪا بدعت شريعت جي موافق هوندي انکي ”بدعت حسنه“ چئبو آهي. جيئن ته جيڪي نيون پيدا ٿيل شيون شرعي طرح ممنوع ڪمن ۾ مدد ڏيندڙ هونديون، ته اهي بدعت سيئه ۾ داخل آهن. مثلاً فحاشي ۽ بي ستري شرعي طرح ممنوع آهن ۽ سينمائون، تصوير ڪشي، ناچ گانا، لباس عرياني وغيره. انهن ڪمن ۾ مدد ڏيندڙ آهن. تنهنڪري بدعت سيئه ۾ داخل آهن. پر اهي سڀ نيون ڳالهيون جي شرعي امر ۾ مددگار ثابت ٿين ٿيون سي نسبتاً فرض، واجب، سنت، مباح وغيره به آهن ۽ انهن سڀني کي شرعي اصطلاح ۾ بدعت حسنه چئبو. مثلاً: قرآن شريف پڙهڻ فرض آهي ته ان جي پڙهائي عام ڪرڻ لاءِ پريس ۽ ڇاپخانن جو استعمال به فرض آهي. جيتوڻيڪ پريسون بدعت ۾ داخل آهن[18] وغيره.

اهل قبور کان مدد طلبي

عبادت ڪرڻ يا مدد وٺڻ مان هر هڪ جا ٻه پهلو آهن هڪ حقيقي ٻيو مجازي. حقيقي طرح هڪ مسلمان صرف الله جو ٻانهو آهي پر مجازي طرح حڪومت يا ڪنهن ٻئي فرد جو نوڪر به ٿي سگهي ٿو. ساڳي طرح حقيقي مدد ڪندڙ فقط الله تعاليٰ جي ذات آهي، پر مجازي طرح انسان هڪ ٻئي جي مدد ڪري سگهي ٿو. حضرت امير عمر رضي الله تعاليٰ کان حضرت عباس رضه جي توسل سان بارش جي دعا گهري هئي، حضرت عباس رضه ان وقت حيات هو. مٿين جيئرن جي مدد يا انهن جي توسل

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سان دعا گهرڻ شرڪ ناهي نه ساڳيءَ طرح اهل قبور لاءِ شرڪ جو ثبوت سمجهي ڏيڻ. اهل قبور کين ثابت ٿين ۽ اعانت ڪين ٿا ڪن. اهو بحث علحده آهي.[19]

ڪسب حلال ۽ بدگماني: سڀ پيشه ورڻ آباڻي ملڪيت جا مالڪ حلال روزي ڪمائين ٿا. انهن جي ظاهري حالت ڏسي بدگماني ڪرڻ، نه هو حرام ڪمائيندڙ هوندا جائز نه آهي. بلڪ اهو هڪ عظيم گناهه آهي. ٻين جي عمل جو تجسس ڪرڻ اسان لاءِ جائز نه آهي.[20]

آخر ظهر جو مسئلو: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالواحد سيوستاني، علماءِ هالاڪنڊي، علماءِ ٽنڊياري ۽ علامه عبدالغفور همايوني جي سڀ حنفي مذهب جا وڏا عالم ۽ پيشوا هئا، سي سڀ آخر ظهر جا قائل هئا. آنحضور صلي الله عليه وسلم حجة الوداع ۾ عرفات جي ميدان تي جمعي نماز نه پر فقط ظهر نماز پڙهي هئي. جا ڪاڻ ته عرفات تي جمعي جا شرط موجود نه هئا. جنهن مان ثابت ٿيو ته جتي جمعي جي شرطن مان ڪو شرط موجود نه هجي ته اتي جمعو درست نه ٿيندو. سنڌ جي ملڪ ۾ جمعي نماز لاءِ جي شرط موجود آهن ته ڪي نه آهن. تنهنڪري جمعي جي نماز فرض جي نيت سان پڙهي ۽ احتياطًا آخر ظهر به پڙهبي ته يقينًا فرض ادائي ٿي ويندي.[21]

آخر ظهر پڙهڻ جو طريقو: آخر ظهر جي نيت هن لفظن ۾ ڪجي ته "پوئين فرض نماز ظهر جو جو مون تي واجب آهي سو ادا ڪريان ٿو". پهرين ٻن رڪعتن ۾ سورة ضم ڪجي ۽ پوين ۾ نه، مسافر قصر ڪندو.[22]

آخر ظهر ۽ پاڪستان:- ڪي ماڻهو سمجهن ٿا ته انگريزن جي حڪومت ختم ٿيڻ کان

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 646

پوءِ آخر ظهر پڙهڻ جو ڪوبہ جواز ڪونهي. جيڪا ڳالهہ تہ پاڪستان ۾ مسلمان حڪومت آهي. پر هي ڳالهہ خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ جمعي جائز ٿيڻ لاءِ مسلمان حڪومت فقط شرط نہ آهي. سنڌي عالمن، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت ۾ بہ آخر ظهر جي پڙهڻ جي فتويٰ ڏني هئي. علامہ شامي صاحب رد المحتار ۾ شام ملڪ ۾ عثمانيہ ترڪ سلاطين جي دور ۾ آخر ظهر پڙهڻ جو قائل هو.[23]

ٻن فرضن کي گڏ ڪرڻ جو مسئلو

آخر ظهر پڙهڻ سان بہ فرض گڏ نہ ٿا ٿين. پر درحقيقت اها صورت بدل ۽ مبدل جي گڏ ٿيڻ جي آهي. جهڙي طرح مشڪوڪ پاڻي سان وضو ڪبو ۽ تيمم بہ ڪبو.[24]

شرعي حدون ۽ ڏوهہ

اسان جي ملڪ پاڪستان ۾ ڏوهن جو تعداد انڪري وڌيل آهي جو هتي ڏوهن لاءِ شرعي حدون جاري نہ ٿيون ڪيون وڃن. شرعي حدون جو قانون ظالمانہ يا وحشيانہ قانون ناهي، بلڪ امن جو ضامن آهي. سعودي عرب جهڙي ملڪ ۾ جتي هي قانون جاري آهي، اتي ڏوهہ بلڪل ٿورا ٿين ٿا. لکها ماڻهن جي تعداد ۾ ڪو هڪ بہ هٿ وڍيل ڪڏهن نظر نہ ٿو اچي.

جڏهن ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جي زندگي بچائڻ لاءِ ڊاڪٽر جي مشوري تي ان جي جسم جو ڪو عضوو وڍڻ ۾ ڪير حرج نہ ٿو سمجهي، تہ پوءِ گهڻي تعداد جي معاشري جي بچاءَ لاءِ ڪنهن هڪ مجرم جي هٿ وڍڻ کي ظلم ۽ وحشانيت ڇو سمجهيو وڃي؟[25]

پاڻيءَ جا مسئلا: اسلامي احڪام موجب مستعمل پاڻيءَ سان غسل يا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

دفن ڪرڻ جائز نه آهي. هن مسئلي جي روشنيءَ ۾ هڪ وڏي ٽب ۾ پاڻي
وجهي پوءِ ان ۾ ديهي وضو ڪرڻ جائز نه آهي ڇاڪاڻ ته هڪ دفعو ان پاڻيءَ ۾
بيهڻ سان سمورو پاڻي مستعمل ٿي ويو .[26]

شڪاري جانورن تي رحم جو پهلو

پنهنجي کائڻ لاءِ، علاج معالج لاءِ يا ان جي وڪري مان
اهل عيال جو گذران ڪرڻ لاءِ شڪار جائز ۽ مباح آهي
فقط تفريح، روشني يا نشانبازي سکڻ لاءِ گناهه آهي .

بي ضرر جيتن کي باهه ۾ گرم ڪري، انهن مان دوائون ٺاهڻ،
بيس حصي ۾ نه جائز آهي جيئن رڳو سپن وسانڊن کي شيشي ۾ بند ڪري
گرم اس تي رکي مارڻ ۽ انهن مان دوائون ٺاهڻ .[27]

مخزن العلوم ۽ احسن الوسائل جو تجزيو

ڪتاب مخزن العلوم ۽ احسن الوسائل ديني تبليغي اشاعت جي
سلسلي جون ٻه ڪڙيون آهن . هي سلسلو جناب
شاهه آغا فاروقي سرهنديءَ عام ماڻهن کي ديني معلومات
فراهم ڪرڻ ۽ جديد معاشري جي تقاضائن سبب پيش ايندڙ نون فقهي مشڪلن جي
حل پيش ڪرڻ جي مقصد سان جاري ڪيو هو . جيتوڻيڪ هي ٻه عليحده ڪتاب آهن
پر دراصل پنهنجي مقصد ۽ مواد جي لحاظ کان هڪ ئي ڪتاب جا ٻه حصا يا ڀاڱا آهن .
هن ٻنهي ڪتابن جي فقهي اهميت هن ڪري گهڻي آهي جو منجهن جديد دور جي
پيدا ڪيل ڪيترن ئي نون مسئلن جا حل سمجهايا ويا آهن . جن جي سکڻ جي عام
ماڻهن کي تمام گهڻي گهرج هئي . خصوصًا جن جو حل فقه جي قديم وڏن ڪتابن ۾
انهن مشڪلن جو حل ملي نه ٿو سگهي . هن ٻنهي ڪتابن جي ٻي خوبي هيءَ آهي ته هر
ڪنهن نئين فقهي اشڪال جو حل آسان طريقي سان سمجهايو ويو آهي ۽ استدلال
قابل فهم ۽ قائل ڪندڙ آهي .

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 648

حوالا

۱.	جناب شاہ آغا عبداللہ سرھندي (جان ان) : مخزن العلوم	ص ۳
۲.	——— ايضاً ———	ص ۳ ۽ ص ۴
۳.	——— ايضاً ———	ص ۴
۴.	——— ايضاً ———	ص ۴
۵.	——— ايضاً ———	ص ۵
۶.	——— ايضاً ———	ص ۵ ۽ ص ۶
۷.	——— ايضاً ———	ص ۶
۸.	——— ايضاً ———	ص ۷
۹.	——— ايضاً ———	ص ۷
۱۰.	——— ايضاً ———	ص ۹ ۽ ص ۱۰
۱۱.	——— ايضاً ———	ص ۱۰ ۽ ص ۱۱ (مزيد: ڏسو ھن مقالي جو ص ۱۶۹ ۽ ص ۴۲۷ ۽ ص ۴۹۲)
۱۲.	——— ايضاً ———	ص ۱۱ ۽ ص ۱۲ (مزيد: ڏسو ھن مقالي جو ص ۱۴۱ ۽ ص ۴۹۶)
۱۳.	——— ايضاً ———	ص ۱۲ ۽ ص ۱۳
۱۴.	——— ايضاً ———	ص ۲۵ – ص ۲۷
۱۵.	——— ايضاً ———	ص ۲۷
۱۶.	——— ايضاً ———	ص ۲۸ – ص ۳۰
۱۷.	——— ايضاً ———	ص ۳۱
۱۸.	——— ايضاً احسن الوسائل	ص ۷ – ص ۱۲
۱۹.	——— ايضاً ———	ص ۱۰ ۽ ص ۱۱

مزيد: ڏسو ھن مقالي جو ص ۶۴۳

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 649

٢٠. جناب شاه آغا عبدالله جان سرهندي: احسن الوسائل — ص ١٢ – ص ١٤

٢١. ______ ايضًا ______ ص ٢١ – ص ٢٤

٢٢. ______ ايضًا ______ ص ٢٢
مزيد: دستور ص مقالي جو ص ٦٤١

٢٣. ______ ايضًا ______ ص ٢٣

٢٤. ______ ايضًا ______ ص ٢٤

٢٥. ______ ايضًا ______ ص ٢٤ – ص ٢٧

٢٦. ______ ايضًا ______ ص ٢٧ – ص ٣٠

٢٧. ______ ايضًا ______ ص ٣٠ – ص ٣٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

باب ستون
فتاويٰ

چوڏهين صديءَ جي هڪ خصوصيت هيءَ به آهي ته هن دور ۾ سنڌيءَ ۾ فتاويٰ نويسيءَ جو ڪم جاري ٿيو، جا نفعي ارتقا جي آخري ڪڙي آهي. تنهن ڪري فتاويٰ جو باب علحده رکيو ويو. هن باب ۾ سنڌي عالمن طرفان سنڌيءَ ۾ جاري ڪيل فتوائن جو بيان آهي. هن دور ۾ فتاويٰ جا جيڪي ڪتاب لکيا ويا، تن مان هيٺيان خاص آهن.

١. هدايت الانشاء ۾ استفتاءِ فتويٰ جو مثال: مولوي هدايت الله مشتاق ٽياروي. من ١٢٣١هه – من ١٣١٣هه

٢. فتاويٰ همايوني جو سنڌي ترجمو: مولانا عبدالغفور همايوني. من ١٢٣٦هه - من ١٣٢٩هه

٣. فتاويٰ احمدي: مولانا الحاج محمد هالائي. من ١٢٨٠هه - من ١٣٨١هه

٤. تميز الحلال عن الحرام: مولانا حافظ محمد ابراهيم. من ١٢٨٣هه - من ١٣٨٩هه
ڪنڊي ياسيني.

٥. فتاويٰ فقه: شاهه آغا عبدالله جان سرهندي: من ١٢٩٠هه - من ١٣٧٩هه

٦. فتاويٰ قاضي لعل محمد: قاضي حاجي لعل محمد ٽياروي. من ١٣٠٢هه - من ١٣٤٤هه

٧. ال آيات البينات سنڌي ترجمو: مفتي محمد ابراهيم ڪنڊي ياسيني. من ١٣٢٥هه - من ١٣٩٦هه
البينات الواضحات
مترجم: سيد علي اصغر شاهه.

٨. تحفة الاخوان في اباحة التنباڪ: مولانا نادر محمد صاحب خاڪ. من ١٣٥٢هه - من ١٤٠٥هه
وشرب الدخان.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

هدايت الانشاءِ استفتاءِ فتوىٰ.

مفتي: مولوي هدايت الله مشتاق مٽياروي.

تاريخ تصنيف: ذوالحج ١٣١٢ھ / مئي ١٨٩٥ع.

مولانا هدايت الله مشتاق مٽياروي نه فقط هڪ مستند فقيه هو پر ادبي ميدان جو شهسوارِ انشا جي بحر جو پڻ غواص هو. سنڌي ۾ سنڌ جي تڪيل ڪتاب هدايت الانشا عالم آشڪار ِ انشا جي فن ۾ يگانه روزگار آهي. هدايت الانشا ڪتاب جو پهريون ڇاپو مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي ضلعي دادو مان لٿوگرافي ۾ ١٣١٢ھ/١٨٩٥ع ۾ مخدوم محمد عبيدالله جي فرمائش تي ڇپايو ويو. هن ئي ڇاپي جو هڪ نسخو راقم الحروف عاجز جي سامهون آهي!

هدايت الانشا فقه تي تڪيل ڪو ڪتاب نه آهي پر فن انشا جي مظاهري ۽ هدايت لاءِ منجهس هر نموني جا تڪيل خط موجود آهن. جن مان هڪ ادائو آهي جو ڪنهن مفتيءَ کان ڪن مخصوص مسئلن ۾ فتوىٰ طلب ڪرڻ جي ارادي سان تڪيو ويو آهي ۽ ان جو جواب به فقهي تحقيق سان ڏنو ويو آهي. ظاهر آهي ته انهن ٻنهي خطن جي نمونن پيش ڪرڻ سان گڏ مصنف جو اصل مقصد انهن مخصوص فقهي مسئلن ۾ پنهنجي راءِ ۽ فتوىٰ جو اظهار ڪرڻ هو. تنهنڪري ان فتوىٰ ۾ جن مسئلن جو ذڪر ڪيل آهي تن جو اختصار هيٺ تڪجي ٿو. استفتائي خط ۾ ڪل پنجويهن فقهي نڪتن جي وضاحت طلب ڪئي وئي آهي. تنهن ڪري اهي پنجويهه ئي نڪتا سوالن ۽ جوابن جي صورت ۾ هيٺ تڪيا وڃن ٿا.

سوال ١. زڪواة جي ادائگيءَ کان بچڻ لاءِ سمورو مال سال ختم ٿيڻ کان اڳ نابالغ اولاد کي بخشي ڇڏڻ جو شرعيت موجب ڪهڙو حڪم آهي؟.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جواب: اصول جو قاعدو آهي ته حيلو فقط اهو جائز آهي جنهن سان حرام کان ڇوٽڪارو حاصل ٿئي ۽ حلال نصيب ٿئي، پر سو به مستحب آهي فرض يا واجب نه آهي، پر جنهن حيلي ڪرڻ سان ٿئي جو حق باطل ٿئي سو مڪروه تحريمي آهي. هن صورت ۾ مسڪين جو حق باطل ڪجي ٿو. تنهنڪري اهو حيلو ڪرڻ ڪراهت تحريمي آهي ۽ فتوىٰ به انهيءَ تي آهي ته زڪواة کان بچڻ لاءِ حيلو ڪرڻ ناجائز آهي. ٢

سوال ٢. قبضي ۽ قبوليت کانسواءِ اڻ بالغ اولاد کي ڏنل بخشش صحيح ٿيندي يا نه؟

جواب: جيڪا ملڪيت پيءُ پنهنجي نابالغ اولاد کي بخشي، ان بخشش جي قبوليت اولاد طرفان ملي يا نه، يا اولاد کي ان جو قبضو ڏجي يا نه ته به بخشش صحيح ٿيندي. ٣

سوال ٣. اڻ بالغ اولاد کي بخشش ڪيل مال مان پنهنجي ذاتي يا ٻئي گهرجن تي خرچ ڪرڻ شرعيت موجب جائز آهي يا نه؟

جواب: اڻ بالغ اولاد کي بخشش ڪيل مال مان ماءُ پيءُ کي ڪجهه پنهنجي مصرف ۾ آڻڻ، بلڪ کائڻ پيئڻ به حلال ناهي. سواءِ ڪنهن سخت لاچاريءَ ٤

سوال ٤. اڻ بالغ اولاد جي مال مان پيءُ ۽ ماءُ ٻين کي ڪجهه بخشي سگهن ٿا يا نه؟

جواب: جنهن ماءُ پيءُ نابالغ اولاد جي مال مان ڪجهه خود پاڻ لاءِ به خرچي نه ٿا سگهن ڇا ڪاڻ ته شريعت موجب اهو حرام آهي، تنهن ٻين کي ان مال مان ڏيڻ بطريق اولىٰ حرام آهي. جي ننڍي ڇوڪريءَ ڇوڪري لاءِ ڪپڙا ورتا ويا ته سي به وڏي ڀيڻ کي ڏيئي نه سگهبا. ٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سوال ٥. ان بالغ اولاد کي ڪجھ بخشي پوءِ بنا عذر ۽ ضرورت ان کان رجوع ڪرڻ شريعت موجب ڪيئن آهي ؟

جواب: نسب جي مائٽ کي ڪجھ بخشڻ کانپوءِ ڪنهن به صورت ۾ بخشش کان رجوع ڪرڻ حرام آهي. چاهي اهو مائٽ ذمي هجي.[6]

سوال ٦. زڪواة جي مال ڏيڻ وقت فقير کي آگاهه ڪرڻ جي ضرورت آهي يا نه ؟

جواب: سيئي فرضي ڪم ظاهر بجا آڻڻ ۾ پلائي آهي جيا ڪاڻ ته ان طرح نفست کان بچي سگهبو. تنهنڪري زڪواة به جا ڻائي ادا ڪرڻ بهتر آهي.[7]

سوال ٧. ڪنهن شخص زڪواة جو مال ڪنهن فقير کي ڏيئي ان کي چيو ته اهو مال مسجد يا سيد کي ڏيجي ڏي ته ان کان زڪواة جو حق لٿو يا نه ؟

جواب: زڪوات ادا ڪرڻ لاءِ فقير کي ان جو مالڪ بنائڻ شرط آهي. مٿين مثال ۾ جيا ڪاڻ ته فقير کي نهي اطلاع ڏنو ويو آهي ۽ نهي زڪواة جي مال جو مالڪ بنايو ويو آهي، تنهنڪري جيئن ته ان کي مال مسجد ۾ ۽ سيد کي ڏيڻ لاءِ فقط وڪيل بنايو ويو آهي. مسجد ۾ يا سيد کي زڪواة ڏيڻ جائز نه آهي. تنهنڪري هيءَ زڪواة ادا نه ٿيندي.[8]

سوال ٨. مٿين صورت ۾ جيڪڏهن فقير زڪواة جو سڀ مال سيد يا فقير کي پهچائي ڏئي ته جيئن سگهبو يا نه ته زڪواة جي نيت سان معين ڪيل مال مسجد يا سيد کي پهچايو ويو ؟

جواب: جيئن ته مسجد يا سيد زڪوات خرچڻ جا جائز مقام نه آهن تنهنڪري انهن کي پهتل مال جنهنجو ذڪر مٿين مثال ۾ ڪيو ويو آهي. زڪواة جو مال نه سمجهبو ۽ زڪواة ادا ڪندڙ جي ذمي رهي.[9]

سوال ٩. مسجد جي مرمت ۾ زڪوات جو پيسو خرچڻ شريعت موجب ڪيئن آهي ؟

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 654

جيڪا مسجد زڪوات جي پيسي مان ٺهي ان جو ڪهڙو حڪم آهي ؟

جواب : مسجد جي مرمت يا تعمير ۾ زڪوات جو مال خرچ ڪرڻ ناجائز آهي. ان جو سبب هي آهي ته زڪوات جي ادائگيءَ لاءِ زڪوات وٺندڙ کي زڪوات جي مال جو مالڪ بڻائڻ شرط آهي جا ڳالهه مسجد جي حالت ۾ حاصل ٿي نه سگهندي پر جي زڪوات جي مال مان مسجد جي اڏاوت يا مرمت ڪرائي ويئي ته ان صورت ۾ ائين نه چئبو ته زڪوات جي مال مان مسجد ٺهرائي ويئي. بلڪ زڪوات ادا نه ٿي، باقي مسجد جي تعمير يا مرمت صحيح ٿي ويئي ان کي ٻين مسجدن جهڙو حڪم آهي. ١٠

سوال ١٠ • فقط زڪوات جي مال مان يا حيلو ڪري زڪوات ادا ڪيل مال مان جا مسجد ٺهرائي ويئي يا مرمت ٿيس ان ۾ نماز پڙهڻ جائز آهي يا نه ؟

جواب : زڪوات لاهڻ جي حيلي جو شڪل جيڪو مٿي لکيو ويو آهي ان مال مان ٺهيل مسجد جو حڪم بنا شڪ ۽ تردد ٻين عام مسجدن جهڙو ئي آهي. جنهن ۾ زڪوات ڏيندڙ ۽ فقير ٻنهي کي ثواب ٿيندو. زڪوات ڏيندڙ کي خير جي آڄ ڪرڻ سبب ۽ خيرات ڏيڻ سبب ۽ فقير کي خير جي ڪم ۾ مدد ڏيڻ سبب. ١١

سوال ١١ • هڪ مالدار شخص پاڙي جي مسجد ۾ حيلو ڪري فقط زڪوات جو مال ڏئي ٿو ۽ ٻيو خيرات نه ٿو ڏئي. ان کي ثواب ٿيندو يا گناه ؟

جواب : اهڙي شخص تان زڪوات ادا نه ٿي ٿئي تنهنڪري زڪوات ادا نه ڪرڻ جو گناه لازمن مٿس رهيو. ١٢

سوال ١٢ • سيدن کي حيلو ڪري زڪوات جو مال ڏيڻ شريعت موجب ڪيئن آهي؟ سيدن کي زڪوات ڏيڻ جي منع "اوساخ الناس" سبب آهي يا "خمس" ملڻ سبب؟ خمس بند ٿي وڃڻ سبب هاڻي زڪوات وٺڻ جي منع سيدن لاءِ ويندي رهي يا نه ؟

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جواب: سيدن يعني بني هاشمين کي زڪوات جو پئسو مال ڏيڻ ناجائز آهي. باقي جائز شرعي حيلي سان جائز ۽ ناجائز حيلي سان ڏيڻ ناجائز آهي. بني هاشمين کي زڪوات ڏيڻ جي منع اوساخ الناس سبب آهي ۽ نه خمس ملڻ سبب. تنهنڪري جيتوڻيڪ هاڻي خمس ملڻ بند ٿي وڃڻ ته به زڪوات ڏيڻ جي منع ختم نه ٿي آهي. ١٣

سوال ١٣: سيدن کي ٻين نفلي خيرن ۽ صدقن ڏيڻ جو ڪو تاڪيد آهي يا رڳو زڪوات حيلا ڪري ڏجن؟

جواب: جنهن کي الله تعاليٰ نصاب وارو ڪيو تنهنکي جڳائي ته اهلبيت کي جائز حيلي سان به خدا ۽ رسول جو حرام ڪيل مال ڪين ڏئي. اهلبيت جي مدد ڪرڻ جو تاڪيد گهڻن حديثن ۾ آيو آهي ۽ ان جي وڏي فضيلت ۽ ثواب آهي. پر اهلبيت کي نفلي خيرن ۽ صدقن مان به ڪجهه آڇڻ نه گهرجي. پر ٻئي خالص مال مان هديي طور ڏجي. ١٤

سوال ١٤: ٿي ذڪر ڪيل حيلي جي مثال ۾ جيڪڏهن فقير کي اطلاع ڪجي ۽ شرط بار رکجي ته فلاڻي مسجد يا مدرسي يا فلاڻي سيد کي ڏج. تنهن صورت ۾ فقير کي ان جو چيو مڃڻ لازم آهي يا نه؟

جواب: جنهن صورت ۾ فقير کي زڪوات جو اطلاع ڏنو اٿس ۽ مسجد يا سيد کي ڏيڻ جو شرط به رکيو اٿس ته اهو شرط فاسد آهي ۽ زڪوات يا صدقات فاسد شرط سبب فاسد نه ٿا ٿين ۽ فقير تي فاسد شرط جي پابندي ڪرڻ لازم نه آهي. ١٥

سوال ١٥: فقير جي چوڻ نه ڪرڻ سبب زڪوات ڏيندڙ رنج ٿئي ته ان صورت ۾ جيئن سمجهو ڇا ته زڪوات ڏيندڙ فقير کي زڪوات جي مال جو. الخ نه ٻڌايو هو؟

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 656

جواب : شرعي حڪم ظاهر تي آهي تنهنڪري ظاهري طرح جنهن فقير کي زڪوات جي ادائيگي ڪئي ويئي، ته جڻ ان کي زڪوات جو مال جو مالڪ بڻايو ويو.[16]

سوال ١٦ : مسجد ۾ يا سيد کي خيرات ڏيڻ جي ذميداري مٿين مثال ۾ فقير تي عائد ٿئي ٿي يا نه ؟

جواب : فقير جيڪو به احتياج سان آهي ته ان تي حق آهي ته پهريائين پنهنجو ضروريتون پوريون ڪري. اهو ئي سندس صدقو آهي.[17]

سوال ١٧ : دنيا دار تي ڪيتري قدر خيرات جو حق آهي ۽ فقير تي ڪيترو ؟

جواب : دنيا دار تي زڪوات، صدقو، امني، ذوي الارحام جو نفقو، نذر بعين واجب آهن ۽ سيدن ۽ عالمن جي خدمت، مسجدون ٺهرائڻ، کوهه کوٽائڻ ۽ بيا اهڙا ڪم مستحب. بشرطيڪ انهن جي توفيق هوندس. فقير لاءِ عيال جو خرچ ڪرڻ به وڏو خير آهي.[18]

سوال ١٨ : زڪوات جو مال انهيءَ لاءِ ڪاٺي ڏيڻ سان زڪوات ادا ٿيندي يا نه ؟

جواب : سوال جي ظاهري صورت موجب زڪوات ادا ٿي ويندي.[19]

سوال ١٩ : ڪاٺي خيرات ڏيئي وري ساڳي قيمت تي واپس وٺڻ شرعيت موجب ڪيئن آهي ؟

جواب ڪفن کي ڪاٺي خيرات ڏيئي وري ساڳي قيمت تي واپس وٺڻ مڪروه تحريمي آهي.[20]

سوال ٢٠ : دڪيل سامان ۾ جيڪو من ڪاٺي گڏ جي اچي ته ان جو ڪهڙو حڪم آهي ؟

جواب : اهڙو سامان وڪڻندڙ کي واپس ڪبو. پر جي اهو به ان جي مالڪ کان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

انڪار ڪري ته ان کي لقطي جو حڪم آهي. عرض ته وٺندڙ جي ملڪيت نه ٿيندي. ٢١

سوال ٢١: اهڙي طرح حاصل ڪيل شي واپس نه ڪرڻ کي غصب چئبو يا نه؟

جواب: مذڪور مثال ۾ سامان واپس نه ڪرڻ سبب غصب جو ارتڪاب ٿيندو. ٢٢

سوال ٢٣: جو امر ظاهر شرع ۾ ناجائز آهي تنهن ۾ حيلو ڪري پوءِ سمجهڻ ته جيئن ڪيم الله تعالیٰ وٽ حق ۾ ٺيڪ آهي، سا ڳالهه بجاءِ آهي يا نه؟

جواب: ظاهر شرع سان مخالف ٻنهن جي ناهيل حيلي کي الاهي حڪم جهڙو سمجهڻ ۽ ان جي ڪرڻ ۾ ٻي خوف ٿيڻ ۽ ثواب جو اعتقاد رکڻ، ڪفر جي ديجو آهي ۽ حرام کي حلال ڪرڻ جي مترادف آهي. حرام ۽ حلال الله تعالیٰ جي حڪم سان ثابت ٿيندو ۽ نه زباني ڳالهين ۽ ورن سرن سان. ٢٣

سوال ٢٤: ڪي ماڻهو حضرت ايوب عليه السلام جي قصي مان حيلي ڪرڻ جو جواز ڪيندا آهن. حضرت ايوبؑ جي بيبيءَ کي شيطان لعين انساني صورت ڏئي برغلايو ۽ کيس چيو ته جي حضرت ايوبؑ ماڻس مدد گهري ته هو ان کي بيماريءَ مان نجات ڏياريندو. جنهن بيبي صاحبه هيءَ حقيقت حضرت ايوبؑ سان ڪئي ته هو سخت ناراض ٿيو ۽ قسم کنيائين ته تندرست ٿيڻ تي بيبي سڳوريءَ کي سو لڪڻ هڻندو. جنهن تندرست ٿيو تنهن وحي آيس ته سو سنگن جي مٺڙي ٻڌي هڪ ڀيرو جهلي بيبيءَ کي هڻ ته قسم پورو ٿئي، انهيءَ متعلق ڪهڙو حڪم آهي؟

جواب: اهو حيلو بيبي صاحبه لاءِ الله جي خاص رحمت ۽ خاص ان لاءِ رخصت هئي جا الله جي حڪم سان عنايت ٿي. ان مان شرعي حڪمن جي مخالفت ڪرڻ لاءِ انساني عقل سان حيلو هلائڻ جو جواز نه ٿو ملي. ٢٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 658

سوال ٢٥: ڇيني جو جواز اصحاب السبت جي قصي سان مطابقت نه ٿو رکي؟

جواب: حضرت دائود عليه السلام کان اڳ يهودين الله جي حڪم جي برخلاف 'سبت' جي ڏينهن يعني ڇنڇر جي ڏينهن به هڪ حوض کوٽي مڇي مارڻ لاءِ حيلو ڪيو هو. حضرت دائود عليه السلام جي هوشيار ڪرڻ تي به جڏهن ان ڪم کان باز نه آيا، تڏهن الله جو غضب نازل ٿيو ۽ انهن جون شڪليون مڇي باندرن جهڙيون ٿي پيون. دور حاضر ۾ ڇيلي جوءِ مسلمان به درحقيقت يهودين جي هن عمل جي پيروي ڪندڙ آهن. ٢٥

تجزيو: هن فتويٰ ۾ فقط هڪ ئي مسئلي تي فقهي بحث ڪيو ويو آهي پر مسئلي تي آسان ڪري پيش ڪرڻ لاءِ ان جي مختلف شقن ۽ پهلوئن کي جدا جدا سوالن ذريعي بيان ڪري انهن جا نهايت مدلل جواب ڏنا ويا آهن جن جي پڙهڻ سان پڙهندڙ جي ڪيتري تشفي ٿئي ٿي. مسئلو زير بحث وڏي اهميت وارو آهي جاڪان سنڌ ۾ هي مسئلو ڪافي اختلاف جو باعث بڻيو رهيو آهي. جناب مولوي هن مسئلي جو حل فقهي دليلن سان ڪما حقهٗ واضح ڪيو آهي. هن مسئلي سان گڏ ضمناً حيلي ڪرڻ جي فقهي حيثيت تي به ڪافي روشني وڌي ويئي آهي جنهن جي پڙهڻ سنڌ وارن کي سخت ضرورت هئي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاب هداية الانشا ۾ استفتائي سوالن جي جواب ۾ ڏنل فتوىٰ جي ماخذن جا نالا

۱. اشباه — ص ۴۴، ص ۶۰

۲. بحرالرائق — ص ۴۶، ص ۴۸

۳. بحرالمورد: امام شعراني ص ۵۳، ص ۵۴

۴. تاج الشريعت — ص ۴۹

۵. تحرير مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ ص ۶۰

۶. تفسير احمديه — ص ۴۶، ص ۵۰

۷. تفسير ڪشاف — ص ۵۰

۸. تفسير مدارڪ — ص ۵۰

۹. تنوير الابصار — ص ۴۷

۱۰. جامع الصغير: امام سيوطي ص ۴۹

۱۱. در مختار — ص ۴۸، ص ۵۵

۱۲. ردالمحتار — ص ۵۵

۱۳. سيرة حلبي — ص ۵۲

۱۴. سيرة نبوي — ص ۵۲

۱۵. شامي — ص ۱۵

۱۶. شرح جامع صغير — ص ۵۴

۱۷. شرف المؤبد: شيخ يوسف بيروتي ص ۵۷

۱۸. صحيح بخاري — ص ۵۹

۱۹. طحطاوي — ص ۴۸، ص ۵۵

۲۰. فتاوىٰ تاتارخاني — ص ۴۴، ص ۴۵، ۴۶

۲۱. قنيه — ص ۲۱

۲۲. ڪتاب الترغيب والترهيب — ص ۵۹

۲۳. ڪشف الغمه — ص ۵۴

۲۴. مالابد منه — ص ۵۷

۲۵. مجمع الانهر — ص ۴۸

۲۶. مدارج النبوة — ص ۵۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا

۱. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ۲۹۷ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۴۲۵ ۽ ص ۴۲۶

۲. مولوي هدايت الله 'مشتاق': هدايت الانشاء ص ۴۱ ۽ ص ۴۳

۳. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۵

۴. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۵

۵. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۵

۶. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۵

۷. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۶

۸. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۷ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۵۵

۹. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۷

۱۰. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۷

۱۱. ________ ايضاً ________ ص ۴۱ ۽ ص ۴۸

۱۲. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۲

۱۳. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۲ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۲۴۸

۱۴. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۶ مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ۵۱۷

۱۵. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۸

۱۶. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۹

۱۷. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۹

۱۸. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۹

۱۹. ________ ايضاً ________ ص ۴۲ ۽ ص ۵۹

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۲۰.	مولوي هدايت الله مشتاق: هدايت الانشاء	ص ۴۲، ص ۵۹
۲۱.	———— ايضاً ————	ص ۴۲ ۽ ص ۶۰ من بعد: دستور متعالي ص ۴۹۱
۲۲.	———— ايضاً ————	ص ۴۳ ۽ ص ۶۰
۲۳.	———— ايضاً ————	ص ۴۳، ص ۶۰ ۽ ص ۶۱
۲۴.	———— ايضاً ————	ص ۴۳ ۽ ص ۶۱
۲۵.	———— ايضاً ————	ص ۴۳ ۽ ص ۶۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مولانا عبدالغفور همايوني رح

۱۲۶۱ھ/۱۸۴۵ع کان ۱۳۳۶ھ/۱۸-۱۹۱۷ع

مولانا عبدالغفور صاحب رح جن جي ولادت ۱۲۶۱ھ/۱۸۴۵ع ۾ ڳوٺ همايون تعلقي شڪارپور سنڌ ۾ ٿي.

مولوي عبدالغفور رح همايوني جا وڏا

مولانا عبدالغفور رح جا وڏا پاڳ ناڙي نالي بلوچستاني علائقي جي چِتَ ڳوٺ جا رهاڪو هئا. هي ابڙن جي لِڇ مان هئڻ سبب ذات جا پيچوها سڏ اسڏبا هئا. سنڌن گذران باراني فصلن تي هوندو هو. برسات جي موسم ۾ اڪثر ڪري اتر سنڌ جي بيگاري واهه جي پروارن ڳوٺن ۾ زراعت لاءِ لڏي ايندا هئا.

مولانا عبدالغفور رح جي ڏاڏي جو نالو محمد مبارڪ هو. مولانا جو والد بزرگوار مولانا محمد يعقوب صاحب رح همايون جي رئيس ارنو ديري غازي خان سومري پيسر خان جي اسٿنا موجب همايون جي ڳوٺ ۾ اچي ديني مدرسو کوليو جنهن مان ڪيترائي طالب العلم پڙهي فيضياب ٿيا.

مولانا عبدالغفور رح جي تعليم

مولانا عبدالغفور صاحب رح ابتدائي علم پنهنجي والد صاحب وٽ پڙهيو. سال ۱۲۷۳ھ/۱۸۵۷ع ۾ سندس والد مولانا محمد يعقوب صاحب وفات ڪئي جنهن کري باقي علم مولانا صاحب، مولوي سلطان محمد صاحب سيتپوري پنجابي کان حاصل ڪيو. مولوي سيتپوري رح، مولانا محمد يعقوب صاحب رح جي شاگردن مان هو. تعليم مان فارغ ٿيڻ کانپوءِ مولانا عبدالغفور رح همايون ۾ پنهنجي پيءُ جي مسند تي ويهي مدرسو پڙهائڻ شروع ڪيائين.

مولانا عبدالغفور رح جي شخصيت

مولانا عبدالغفور همايوني رح علم جي ميدان ۾ يڪتاءِ روزگار

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 663

هو. خصوصًا علم فقه ۾ سندس نظير سنڌ، هند، بلوچستان ۽ خراسان ۾ به نه هو. پنهنجي وقت ۾ بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جو مرجع فتوىٰ ۽ مرجع علماء هو. ڪا به فتوىٰ يا تحرير ايستائين قبوليت جي نظر سان ڏٺي نه ويندي هئي، جيستائين مٿن بزرگ جا مٿس دستخط نه هوندا هئا.[٢] بلوچستان جا حاڪم شرعي فيصلن لاءِ شاهي جرگن جي موقعن تي ڪيس گهرائي ڪانئس وڏا وڏا محاملا فيصل ڪرائيندا هئا.

مولانا جو مستجاب الدعوات هجڻ اهڙي قدر مشهور هو جو هر طبقي ۽ هر قسم جا ماڻهو عالم، پير، مشائخ، زميندار، ڪامورا، امير، وزير، هندو، مسلمان پارسي، جوڳي، عوام ۽ خواص دعا طلبيءَ لاءِ وٽن ايندا هئا، تنهن کانسواءِ علم جي طلب ۽ فتوائن لاءِ پنجاب، هندستان جي ٻين پرڳڻن، ايران ۽ افغانستان مان به گهڻا ماڻهو ڪشالا ڪري وٽن ايندا هئا.

مولانا عبدالغفورؒ جو روزمره جو دستور

مولانا عبدالغفور همايونيؒ جي دروازي تي خلوت خدا جو ميڙ هر وقت لڳو پيو هوندو هو. در تي دربان بيٺل هوندو هو واري سان اجازت موجب ماڻهو زيارت يا ملاقات لاءِ ويندا هئا. ٻاهر ڪڏهن به ڪنهن کي هٿ نه ڏيندا هئا. شام تائين گهٽ ٿا ڳالهائيندا هئا سواءِ پڇڻ جي ڪنهن به شي جو جواب نه ڏيندا هئا.

صبح جي نماز کانپوءِ درس تدريس جنهن ۾ ديني تعليم سان گڏ طبي تعليم به شامل هوندي هئي، جاري رهندي هئي. منجهند جو عام خاص ماڻهن سان ملاقاتون، جن مان ڪي پيري مريديءَ جي سلسلي ۾ وٽن ايندا هئا ته ڪي شرعي فتوائن لاءِ ته ڪي انهن رجوع ڪندا هئا ۽ ڪي وري دعا ڳالهائي ۽ طلب

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 664

واسطي سندن خدمت ۾ اچي حاضر ٿيندا هئا. هنن مان فتويٰ طلب ماڻهن کان سواءِ باقي سمورن ماڻهن کي ٿنهي وقتن جي ماني ننگر مان ملندي هئي. فتويٰ طلب ماڻهو پنهنجي کاڌي پيتي جو پاڻ بندوبست ڪندا هئا. چاچاڻ ۾ عام رواداريءَ موجب الفن جي کاڌ خوراڪ جي رسيد اڙيءَ کان ننگر کي الڳ رکيو ويندو هو. شام جو وقت گهڻو ڪري مولانا جي ٻين مصروفيتن جي ٻاجي هوندو هو يا ورديءَ اهو وقت حويليءَ ۾ آيل پردي پوش عورتن جي دعاءِ دستگيريءَ لاءِ وقف رهندو هو. سمهڻي جي نماز کانپوءِ گهڻي وقت تائين مولانا ورد وظيفي ۾ مشغول رهندا هئا. اذان جو تهجد جي ادائگيءَ کان فارغ ٿي شعر وشاعريءَ جو شغل جاري رکندا هئا.

شاعريءَ سان الفت: مولانا عبدالغفور مرحوم شعر ۾ وڏي دسترس رکندا هئا. سندن تخلص 'مفتون' هوندو هو. غزلن ۽ ڪافين جو سندن ۾ هڪ مجموعو 'ديوان مفتون' ڇاپجي چڪو آهي، پاڻ پارسي ۾ به شعر چيو اٿن.

سياست سان بيتعلقي: مولانا عبدالغفور همايوني ڪنهن به سياسي تحريڪ ۾ حصو ورتو بلڪ سياست کان پري رهڻ سبب ڪيترن ناعاقبت انديش ملن ۽ پيرن هن جي سادگيءَ مان ناجائز فائدو وٺي کانئس عن فتوائن تي ڪيئي پيرا صحيحون ڪرايون مثلاً ان وقت انگريزن طرفان حجاز جي نام نهاد حڪمران ابن سعود جي تقرر ۽ تائيدواري تحريڪ هلائي وئي، جنهن ۾ سنڌ جي گهڻن عالمن ۽ مرشدن بهرو ورتو هو.

لعبه حال مولانا انگريزي حڪومت جو حاشيه بردار يا وظيفه خوار نه هو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ننگر جي آمد ني سندس مريدن ۽ معتقدن جي نذر نياز مان ٿيندي هئي.

حليو، پوشاڪ ۽ خوراڪ: مولانا عبدالغفور صاحب همايوني ؒ ڊگهو، دريانو، ڪڻڪ رنگو ۽ سفيد ڏاڙهي وارو بزرگ هو. کاڌو هميشه (٢٤) پرهيز جو هڪ سنوني ني جو ويهن ڪلاڪن ۾ فقط هڪ دفعو کائيندو هو. يعني نه ٻن پهرن جو حلوان جو گوشت ۽ خشڪ ماني ۽ رات جو ڳاڙهو لير ۽ جوار جي ماني، باقي ميون ۽ مٺاين کي ڪڏهن چکي به نه ڏٺو هئائين. ماس ڏيڻ جو عادي هو. سندس رهڻي ڪهڻي يڪسوئي ۽ خلوت نشيني جي رنگ ۾ هئي.

خاص عقيدا: مولانا همايوني ؒ سماع موتيٰ ۽ قبرن وارن کان امداد وٺڻ جو قائل هو ۽ ان سلسلي ۾ عربي زبان جو هڪ رسالو الدر المنثور في استمداد من اهل القبور به لکيو هو جنهن ۾ ڏاڍي محنت سان پنهنجي طرف ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس.

تصنيفون: فتاويٰ همايوني، ديوان مفتون، الدر المنثور کان سواءِ طبي لڏت ۾ مولانا مرحوم فرهنگ همايوني نالي هڪ ڪتاب لکيو جي سڀ ڇپجي چڪا آهن. سندس قلمي نسخن ۾ خراج بابت رسالو ۽ ٻين رسالن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن مان ڪي ضايع يا چوري ٿي ويل به آهن.

وفات: مولانا عبدالغفور همايوني ؒ ١١ رمضان ١٣٣٦هه / ٢١ جون ١٩١٨ع تي وفات ڪئي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 666

فتاوىٰ همايوني (فارسي) جو سنڌي ترجمو

مفتي مولانا عبدالغفور همايوني ۱۲۶۱هه/۱۸۴۵ع کان ۱۳۳۶هه/۱۹۱۸ع.

مترجم: ميان محمد ابراهيم خلف مولوي محمد هاشم گڙهي ياسين.

تاريخ طباعت ۽ اشاعت اصل فارسي ڪتاب ۱۳۳۱هه/ ۱۹۱۳ع

تاريخ طباعت ۽ اشاعت سنڌي ترجمو دفعو ٻيون ۱۳۴۶هه/۱۹۲۸ع

مفتي مولانا عبدالغفور همايوني پنهنجي وقت ۾ بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جو مرجع علماء ۽ مرجع فتاوىٰ هو. ڪا به فتوىٰ يا تحرير تيستائين قبوليت جي نظر سان نه ڏٺي وئيندي هئي جيستائين هن بزرگ جا مٿس دستخط نه هوندا هئا.

مفتي مولانا عبدالغفور همايوني جيڪي به فتوائون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏنيون هيون تن جو مجموعو 'فتاوىٰ همايوني' جي نالي سان سنڌ ۾ مشهور آهي، جو اصل پارسي زبان ۾ لکيو ويو هو ۽ ان بوليءَ ۾ ئي مطبع رفاهِ عام لاهور مان سنه ۱۳۳۱هه/۱۹۱۳ع ۾ طباعت هيٺ اچي شايع ٿيو.

معلوم ٿئي ٿو ته ان وقت مسئلن جي شرعي حل لاءِ مولانا عبدالغفور وٽ جيڪي تحريري عرضيون ارسال ٿينديون هيون، سي سڀ فارسيءَ ۾ هونديون هيون. مسائل جي وضاحت جي طلب اڪثر علماء حضرات طرفان ٿيندي آهي، جيڪي يا ته ڪن ٻين ديني عالمن جي وچ ۾ اختلاف راءِ سبب ڪنهن هڪ راءِ جي حق ۾ فيصلي جا آرزومند هوندا آهن يا خود پنهنجي شبهه کي رفع ڪرڻ لاءِ ڪنهن مسلم مفتيءَ جي راءِ حاصل ڪرڻ چاهيندا آهن. يا پنهنجي ڪيل فيصلي کي وزندار بنائڻ لاءِ به ڪين ڪنهن ٻئي جيد عالم جي فتوىٰ يا تصديق جي ضرورت محسوس ٿيندي آهي.

عامي ماڻهو شرعي مسئلن کي مقامي علماء جي صلاح سان نبيريندا آهن

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 667

۽ ڪرڻ ٻنهي مفتيءَ وٽ عام ماڻهن جي مقصدن ۽ خيالن جي ترجماني ٿي
مقامي علماء جي معرفت ئي ٿيندي آهي. تنهنڪري يقيناً اهي سوالات جي
مفتي صاحب کان خط و ڪتابت جي ذريعي پڇيا ويا هوندا. سي پارسيءَ ۾
هوندا. تنهنڪري فتوائون به پارسيءَ ٻوليءَ ۾ تحرير ڪيون ويون. جلد ئي ٻوءِ
سنڌي ٻوليءَ جي نئين موڙ تحفيءَ ۾ به ڪتاب عام طرح ڇپجڻ لڳا. تنهنڪري هن
ڪتاب کي به سنڌي ديس ڀر جي عوام جي فائدي لاءِ سنڌيءَ ۾ ڇپايو ويو.
راقم الحروف جي سامهون ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو ليٿو ۾ شايع ٿيل موجود آهي.
۽ ٻيو ڀاڱو جو نقل راقم جيتن راقم دهتر اگهر ونائڪ پريس شڪارپور مان ١٣٤٦هه/
١٩٢٨ع ۾ ڇپايو هو تنهن مان استفادو ڪيو ويو آهي.

ڪتاب جي ترتيب: ڪتاب ۾ جمع ڪيل فتوائن کي فقه جي علم تي لکيل ڪتابن
جي عام بابن موجب تقسيم ڪري مرتب ڪيو ويو آهي. ٻه سنجهس فتوائون فقط اهي آهن،
جن بابت ڪوبه ڪو سوال پڇيو ويو آهي. مذڪور فتوائن مان ڪجهه ڪتاب جي تعارف
۽ معلومات جي اضافي لاءِ هيٺ لکجن ٿيون.

ڪتاب الاعتقاد ومسائل رسم المفتي: هن ڪتاب ۾ هڪ حنفي مذهب جي پابندي ڪرڻ لازم آهي.
چاڪاڻ ته اهڙي طرح هڪ مسلمان پاڻ تي ڪن دائمي
فرض ۽ حقن جي پابندي لازم ڪري ٿو ڇڏي ۽ هن جي زندگي جو لائحه عمل
متعين ٿئي ٿو. ٻه چئني امامن جي پيروي ڪرڻ، جڏهن هر وقت پنهنجي آساني
جي تلاش ۾ مشغول رهڻ جي برابر ٿيندو. مثلاً: حقن وصول ڪرڻ وقت هڪ
مذهب ۽ فرض ادا ڪرڻ وقت ٻيو مذهب اختيار ڪرڻ. پنهنجي نفس جي
پيروي ۽ ڇڙواڳيءَ جي برابر آهي. ۽ اهڙيءَ طرح دين سان تمسخر ڪرڻ جو
پهلو به نڪري ٿو، جنهن جو وڏو گناهه آهي. اجتهاد جو ٽين صدي هجريءَ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 668

کان لوءِ بند ٿي جيڪو چاڪاڻ ته هاڻي ڪو به اهڙو ماڻهو وجود نٿو رکي. جنهن ۾ مجتهد مطلق جون صلاحيتون موجود هجن.

قرآن شريف مان ايترو قدر پڙهڻ جيترو نماز جي قرأة لاءِ ضروري آهي، فرض آهي. پر سڄو قرآن شريف پڙهڻ سنت آهي. ٻئي طرف ضرورت آهر فقه جا مسئلا سکڻ فرض آهن، تنهنڪري اهي مسئلا سکڻ، باقي قرآن شريف پڙهڻ کان افضل آهن. ساڳئي طرح قرآن شريف حفظ ڪرڻ فرض ڪفايه آهي، پر ضروري فقهي مسائل سکڻ فرض عين آهي. تنهنڪري انهن فقهي مسائل سکڻ جي اهميت قرآن شريف جي حفظ ڪرڻ کان وڌيڪ آهي. فقه سکڻ کان منع ڪندڙ گنهگار آهي.

فقهي مسائل ۾ فقط امام محمدؒ جي جن ڪتابن تي عمل ڪرڻ کي موقوف نه رکجي، بلڪ مفتي به قول جي تلاش ۾ رهجي ۽ انهيءَ تي عمل ڪجي. جاچي ڪتب ۽ هر ڪتاب ۾ ملي.

ڪو به غير مجتهد جيڪڏهن ايتري علمي استطاعت رکي جو ڪنهن معتبر ڪتاب مان ڪنهن مجتهد جو قول نقل ڪري، ان جو حوالو ڏيئي سگهي، ته ان کي فتوى ڏيڻ جو حق آهي. فتوى ڏيڻ جي وراثت هيءَ آهي ته مفتي کي اهڙي اسناد مليل هجي. پر هن ملڪ جا عالم، جن کي اسناد مليل ناهي، سي ڪنهن معتبر ڪتاب مان مسئلو پڙهي، ان جي آڌار تي فتوى ڏيئي سگهن ٿا ۽ فقه جو علم به پڙهائي سگهن ٿا.

جيڪڏهن ڪا اهڙي حديث ظاهر ٿئي، جا فقهي حڪم جي برخلاف هجي ته ان تي عمل ڪرڻ لاءِ ڏسڻ گهرجي ته اها حديث فقه وارن کي پهتي آهي يا نه. جيڪڏهن فقه وارن کي اها حديث پهتي آهي ۽ انهن ان جي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪا به تاويل يا شرح ڪئي آهي ته پوءِ ان تاويل يا شرح تي عمل ڪرڻ گهرجي. ٻيو جيڪڏهن فقه وارن کي اها حديث نه پهتي آهي ۽ حديث صحيح آهي ته پوءِ عمل حديث تي لازمي آهي، پر هن وقت اهڙي حديث ملڻ ناممڪن آهي، تنهن ڪري فقه تي ئي عمل ڪجي، ڇو ته فقه وارن جو دليل به حديث شريف يا قرآن شريف مان ئي نڪتل آهي. بعض حال ڪا اهڙي صحيح حديث فقه جي عالمن کي نه ملي، پر هن وقت موجود آهي ته به ڇا ڪاڻ ته هن وقت ان جي صحيح تاويل ۽ تشريح ڪرڻ وارو ڪو مجتهد موجود نه آهي، تنهنڪري عمل فقه تي بهتر آهي.[٥]

تفسير حسيني جو مصنف رافضي نه هو. ڇاڪاڻ ته سندس تفسير ۾ اصحابن جي تعريف ڪيل آهي ۽ ٿن صلوات سڳوري به پڙهيل آهي. ساڳيءَ طرح تفسير ابن ڪثير جو مصنف به معتبر ۽ مقبول آهي.[٦]

رجال الغيب اوليائن سڳورن جو ٽولو آهي. جمع رڪ: قطب، غوث، ابدال اوتاد، نجبا، نقباء وغيره. هي بزرگ ماڻهن جي اکين کان ڏٺل رهن ٿا. پر جهان جي ڪمن جو مدار انهن جي وجود مسعود تي آهي. علامه ابن حجر مڪي[٧] جي قول جي ثبوت ۾ ڪيترين حديثون پيش ڪيون آهن. ان حالت ۾ انهن کان مدد طلب ڪرڻ جائز آهي.

انهن بزرگن لاءِ ٻيون شرڪ جون ڳالهيون مڙط جمع رڪ: ڪن خاص ڏينهن تي انهن جو انهن طرفن مان ڪنهن هڪ طرف هجڻ ۽ ان تاريخ تي انهن کي سامهون ٿي، انهن کان دعا گهرڻ، يا انهن جي ڪنهن طرف هئڻ سبب ڪو ڪم ڪرڻ يا نه ڪرڻ يا ٻيا اهڙا توهمات غير صحيح ۽ غير معتبر آهن.

قرآن شريف، حديث شريف ۽ فقهي احڪام تي عمل سندن لفظي معنيٰ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

موجب نه پر تفسير ۽ تشريح موجب ڪرڻ گھرجي.[7]

ڪي فقهي مسئلا اهڙا آهن جن ۾ اڳين عالمن جي راءِ هڪ طرح آهي، پر پوين عالمن زماني جي تغير موجب مصلحت ڏسي ٻئي طرح فتوىٰ ڏني آهي. جهڙوڪ: هاريءَ تي زمين پوکائڻ جو مسئلو، پگهار تي امامت ڪرڻ، بانگ ڏيڻ يا ديني علم پڙهائڻ جو مسئلو ۽ مسجد ۾ نقش ونگار ڪرڻ جو مسئلو. هي سڀ ڳالهيون اڳين عالمن جي حڪم موجب ناجائز آهن، پر پوين عالمن انهن کي جائز ڪيو آهي. تنهنڪري هاڻي پوين حڪمن تي عمل ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته زماني جي تغير موجب مصلحت ڏسي حڪم ڪيا اٿن.[8]

كتاب الطهارت: هن عنوان هيٺ وضوءَ ۽ پاڪائيءَ جا مسئلا بيان ڪيل آهن، جن مان هڪ خاص اهميت جو حامل آهي. يعني اهڙيون جنسون جن جو ڌوئڻ آسان ناهي، انهن جي تقسيم تي انهن جي پاڪائيءَ جو سبب ٿئي ٿي. مثلاً: لوڙ يا اهوان جنهن تي ڳاهه وقت ڍورن پيشاب ڪيو هجي. تقسيم ڪهڙي به طرح ٿي سگهي ٿي. حصيدارن کي حصو ورهائي ڏيڻ سان يا ڪو خيرات ڪري ڇڏڻ سان.[9]

كتاب الصلوٰة: جيڪڏهن مقتديءَ کي امام پٺيان ڪا سهو پوي ته سهو جو سجدو امام جي مطابعت سبب ڏيئي نه سگهندو. تنهنڪري سلام ورائڻ بعد پنهنجي نماز علحده پڙهندو.[10] هن مسئلي ۾ گهڻو اختلاف آهي. ڪيترن عالمن جي راءِ آهي ته امام جي پٺيان مقتديءَ کي پيل سهو معاف آهي. جنهن جو ذڪر هن مقالي ۾ ٻين هنڌن تي به ڪيل آهي.[11]

فجر يا ظهر جي سنت پڙهڻ کان پوءِ جيڪڏهن ڪنهن شخص ڳالهايو ته ان ۾ ثواب گهٽجي ويندو، پر سنت بحال رهندي.[12] هن مسئلي ۾ ٻين عالمن جي راءِ

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 671

جو ذڪر هن مقالي ۾ موجود آهي.[13]

آخر ظهر پڙهڻ وقت جيڪڏهن ڪا نماز مٿس رهيل آهي ته پوءِ پوين رڪعتن ۾ ڪا بي سورت ضم نه ڪجي. جيڪڏهن اهڙي ڪا به نماز رهيل نه آهي ته پوءِ جيئن رڪعتن ۾ سورة ضم ڪرڻ بهتر آهي. جمعي ڏينهن آخر ظهر پڙهڻ واجب آهي. هن ڪري ته مصر جا شرط ڪنهن جاءِ تي پوراٿين تا ڪين ٿين نه. تنهنڪري مصر جي وجود ۾ شڪ رهيو ۽ شڪ واري جاهين متبادل شرعي حڪم تي به عمل ڪجي. جهڙي طرح گڏهه ۽ خچر جي اوبر واري پاڻيءَ سان وضو ڪرڻ وقت تيمم به ڪرڻ جڳائي.[14]

التحيات ۾ آڱر سان اشارو ڪرڻ فقط مستحب آهي. جتي سنت چيل آهي اتي به مقصد فقط سنت غير مؤڪده آهي. تنهنڪري جيڪو اشارو نه ڪندو نه ثواب ملندس پر نه ڪندڙ گنهگار نه ٿيندو.[15] ڄڃين تعدي ۾ جيڪڏهن ڪنهن مقتديءَ کان التحيات پڙهڻ وسري ويو ته ان کي امام جي مطابعت ڇڏي پرتي ويهي التحيات پڙهي پوري ڪرڻ گهرجي.[16]

نمازين جون دعائون ... به راتعون ڪري پڙهڻ جي باوجود حڪ سنت سان پڙهڻ جائز آهن، پر ڪراهت لازم ٿيندي.[17]

سرڪاري نوڪر جنهنکي پنهنجي نوڪريءَ واري هنڌان ڪنهن به وقت بدلي جو انديشو رهيتو، ان کي جيڪڏهن غالب گمان موجب پندرهن ڏينهن جي اندر بدلي جو انديشو آهي ته هو اهڙي هنڌ مسافر آهي. روزي نماز جي سلسلي ۾ مٿس سفر جي احڪام جو اطلاق ٿيندو.[18] شريعت موجب بيماري سفر ۾ پيادي شخص جي رفتار، بري سفر ۾ لاڏو اٺ جي رفتار ۽ بحري سفر ۾ وچولي هوا جي زور تي هلندڙ ٻيڙي جي رفتار کي سفر جي حد جو ماڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 672

سفر ڪيو ويو آهي. يعني انهن ٽن مختلف جاين تي جيترو پنڌ پيادو يا
لاڏو اٺ يا وچولي هوا تي هلندڙ ٻيڙي ٽن ڏينهن جي اندر ڪري سگهندا
اوترو ئي پنڌ يا ان کان زياده مفاصلو طئي ڪرڻ کانپوءِ ڪنهن شخص کي
مسافر ليکبو. جديد خواه قديم تيز رفتار سوارين جي طئي ڪيل پنڌ کي به
ٽنهي پيمانن سان ماپي شرعي سفر جي حد جو شمار قائم ڪري سگهجي ٿو.[١٨]

جيڪڏهن نماز پڙهائيندڙ امام مري وڃي ته جماعتي اها نماز
ٻيو دفعو پڙهندا. بانگ بدران محمل مٿو ڏيڪرڻ لازم ناهي.[١٩]

مسجد ۾ عيد نماز پڙهڻ مڪروه تنزيهي آهي. ڇاڪاڻ ته سنت
جي خلاف آهي. جيستوڻيڪ جامع مسجد سڀني جماعتين لاءِ پوري ٿي سگهي.[٢٠]

آخر ظهر پڙهندڙ کي ثواب ۽ نه پڙهندڙ کي گناهه ٿيندو. جيڪو
آخر ظهر پڙهڻ کان منع ڪندو سو گنهگار ٿيندو.[٢١]

جيڪي ڳوٺ لشهر کان فقط ايترو پري آهن جيترو ان شهر جا قبرستان
يا عيدگاهه. ته انهن جمعو پڙهڻ جائز آهي. پر جيڪي ڳوٺ ان کان به پري
آهن انهن جمعو پڙهڻ جائز ناهي بلڪ فقط ظهر نماز بانگ ۽ اقامت
سان پڙهڻ گهرجي. جمعي جي ڏينهن سنت پڙهڻ لاءِ الصلوٰة سنت رسول الله چوڻ بدعت محض آهي پر ٻڌن لاءِ
ان طرح سڏڻ جائز آهي.

خطبو عربيءَ کانسواءِ ٻي ٻوليءَ ۾ پڙهڻ مڪروه تحريمي آهي. جن
ان کي جائز لکيو آهي تن جو مطلب به فقط ايترو آهي ته نماز جو شرط ادا
ٿيو ۽ نماز ٿي ويندي، پر ڪراهت تحريميءَ سان. ڇاڪاڻ ته سنت جي
برخلاف آهي.[٢٢]

ٻيڙيءَ ۾ نماز پڙهندڙ کي گهرجي ته ڪعبي شريف طرف منهن ڪري
نماز نيتي ۽ پوءِ جيئن جيئن ٻيڙي ڦرندي رهي، تيئن تيئن پنهنجو رخ به

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سبب لائيند ورهي. ٢٣

ڪتاب الجنائز: هن عنوان هيٺ ميتن متعلق ڪي اهم مسائل اخرا آهن جن بابت فتوائون ڪتاب ۾ شامل آهن. جن مان خاص هي آهن.

سماع موتيٰ - سماڻي ۽ وارا جيئرن جا سڏ ٻڌن ٿا. انهن کان دعا جي طلب ڪرڻ يا انهن جو وسيلو ڏيڻ جائز آهي. ٢٤

ميت تي چادر وجهڻ: ميت تي چادرون وجهڻ جائز نه آهن بلڪ بدعت بڇڙي آهي. پر جيڪڏهن ڏنيون وڃن ته اهي ميت جي وارث جي ملڪيت ٿيون. ٢٥

قبرستان جا وڻ وڍائڻ: قبرستان جا وڻ وڍائڻ جائز نه آهن چاڪاڻ ته سماڻي ۽ وارا انهن جي تسبيح جو سبب درود ٻڌن ٿا. باقي جيڪڏهن ڪراهت ورڻ آهي. جن سبب قبرن جي بيحرمتي ٿئي ٿي، جهڙي طرح ٻير جو وڻ، جنهن ۾ ٻي اسڄهه ٻار پترهن تا ۽ قبرون لتاڙين ٿا، ته ان کي وڍڻ جائز آهي. ان وڻ جي ڪاٺي ۽ جي استعمال لاءِ هي حڪم آهي ته جيڪڏهن اهو وڻ ان زمين ۾ مقام ٿيڻ کان اڳ جو بيٺل هوندو ۽ اهاڻ ٿين ٻهرين ڪنهن جي ملڪيت هئي، جا هن مقام لاءِ وقف ڪئي هئي ته وڻ ان جي ملڪيت ٿيندو. پر جيڪڏهن وڻ مقام ٿيڻ کانپوءِ ٿيو آهي ۽ ڪنهن هٿ سان رکيو آهي ته ان جي ملڪيت ٿيو. پر جيڪڏهن وڻ پاڻهي ٿيو آهي ته پوءِ قاضي ۽ جي فتويٰ موجب ان کي استعمال ڪجي. پر جي قاضي موجود نه هجي ته عام مسلمانن جي راءِ موجب ان جو استعمال ڪجي. پر مقام جو حق سڀ کان زياده رکي. ٢٦

ميت کي ثواب رسائڻ جي نيت سان کاڌو ڪارائڻ: ميت جي گهر وارن جيڪڏهن پهرين ٽن ڏينهن تائين ديگ ڏيڻ جي نيت سان ڪجهه تيار ڪيو آهي ته اهو کائڻ ناجائز آهي. باقي جيڪڏهن غريبن ۽ فقيرن کي خيرات جي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ميت سان ڪجھ ڪارائين تا نه اهو ڪاٺ جاڻ آهي. ٢٧

ميت لاءِ قبر جي جاءِ: جيڪڏهن قبرستان ۾ جاءِ سوڙهي آهي ۽ ان هنڌ ڪنهن ميت لاءِ ڪوٺيل قبر مان اڳين ميت جا هڏا ڪڍيا ويا نه آهي هڏا الڳ قبر ۾ هڪ پاسي ڪري سٽي ۽ جو پردو ڪجي ته بيو ميت اتي دفن ڪري جاءِ آهي. پر جيڪڏهن قبرستان ۾ جڳهه ڪشادي آهي ته پوءِ اها قبر پوري بي ڪونه گهرجي. ٢٨

قبرن جي پڪي اڏاوت: ڪنهن ديندار بزرگ جي قبر پڪين سرن سان بڌائڻ جاڻ آهي ۽ ناڻي جي مس لڳائڻ نه جاڻ آهي. پر اندر خود پڪيون سرون ۽ ڪاٺ استعمال ڪرڻ جاڻ آهن، ۽ نه پڪيون سرون. ٢٩

جهل قدمي: ميت کي پهرين سيراندي کان ساڄي طرف کان ڪلهو ڏيئي، ڏهه قدم هلڻ، پوءِ پيراندي کان ساڄي طرف ڪلهو ڏيئي ڏهه قدم هلڻ وري سيراندي کان کابي طرف ڪلهو ڏيئي ڏهه قدم هلڻ، پوءِ پيراندي کان کابي طرف ڪلهو ڏيئي ڏهه قدم هلڻ واري طريقي کي جهل قدمي سڏبو آهي. ان طرح ميت کي ڪلهو ڏيڻ ۾ وڏو ثواب آهي. ٣٠

جنازي نماز: صحيح قول موجب جنازي نماز ۾ چوٿين تڪبير کان پوءِ ۽ سلام ورائڻ کان اڳ هٿ ڇوڙڻ کپن. ٣١

قبر جي زيارت: قبرن جي زيارت زالن لاءِ جائز آهي يا حرام. ان ۾ عالمن جو اختلاف ضرور آهي، پر صحيح قول موجب اجازت ثابت آهي. ٣٢

ميت جي اسقاط جو طريقو: ميت جي عمر مان صغير سني جا ٻارهن سال ڪڍي باقي عمر مان هر هڪ سال لاءِ فديي جا ڏيڍ خراسي سير

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

کبا. مثلاً: ڪو ميت ٻاھتر سالن جو مري ويو ته ان جي عمر جي سٺ

سالن جو ٿيندو چار سو ٽيهه ڪٽڪ ٿي. پوءِ ميت جو وارث ملا کي قرآن

ڏيئي چوي ته هي قرآن شريف چار سو ٽيهن جي عيوض تو ڏنو ويو.

۽ ملا چوي ته اهو قرآن شريف ايتري بها سان ورتم. پوءِ اهو قرآن

شريف ملا جو ٿيو ۽ ملا تي چار سو ٽيهه ڪٽڪ جا لازم ٿيا. تنهن کان

پوءِ وارث ملا کي چوي ته جيڪا ڪٽڪ تو تي لازم آهي اها نماز، روزي،

زڪواة، نذر، قسم ۽ ٻين خدائي حقن جي فديي ڏيڻ جي عيوض تو کي

بخش ۽ تصدق ڪيم ۽ ملا چوي ته مون قبول ڪيا. ٣٣

شهيد بابت احڪام جمعي جي ڏينهن ۽ جمعي جي رات فوت ٿيل شخص شهيد

آهي ۽ ان نماز قبر جو پڇاڻو معاف آهي. پيٽ يا چيت جي مرض

سبب فوت ٿيل شخص به شهيد ٿيل سمجهيو ويندو. ۽ جيڪڏهن ڪنهن مرد

پنهنجي عورت سان ڪنهن غير مرد کي بڇڙائي واري حالت ۾ ڏٺو ۽ ان فعل

جا شاهد به موجود آهن، جنهن سبب ان مرد اهڙي فعل ڪندڙن ۽ پنهنجي

زال کي ماري ڇڏيو ته اهي ٻئي شهيد نه ٿيا. پر جي شاهد موجود نه آهن ته

ٻئي شهيد ٿيا. ٣٤

ڪتاب الزڪواة: زڪواة جي ادائيگي لاءِ جنهن شخص کي زڪواة ڏني ڏجي،

ان کي ان مال جو مالڪ بنائڻ شرط آهي. تنهنڪري زڪواة جو مال مسجد ۾ ڏيڻ

جائز نه آهي. جيڪڏهن هڪ شخص وٽ ڏاندن جو جوڙو ۽ ٻيو ڪيريئڻ لاءِ ٻوڙ

آهي ۽ انهن جي قيمت سبب سنڌس ملڪيت نصاب کي پهچي ٿي ته ڏاندن جي

جوڙي واري کي زڪواة، اضحيٰ ۽ فطرو لازم نه آهي پر ٻوڙن واري تي لازم آهي. ٣٥

ڪتاب الصوم: تارن جي ڏرليءَ ڇڪجڻ جي خبر، عيدن جي چنڊ ڏسڻ جي سلسلي

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۾ معتبر ناهي. مطلع جي اختلاف سبب ٻن حالتن ۾ ٻنهي شهرن جي رهاڪن تي روزو رکڻ فرض ٿيندو. هڪ خبر موجب جي حالت ۾ ٻيو خبر مستفيض جي صورت ۾.[٣٦]

خبر موجب جو مثال: جيڪڏهن ڪي ٻه ماڻهو ڪنهن شهر ۾ قاضيءَ وٽ اچي شاهدي ڏين ته فلاڻي ٻئي شهر ۾ فلاڻن ٻن شاهدن اچي فلاڻي قاضيءَ وٽ شاهدي ڏني ته اسان پاڻ چنڊ ڏٺو آهي ۽ انهن جي شاهدي قبول ڪري قاضيءَ روزي جو حڪم ڪيو هو، يا شاهدي ڏين ته انهيءَ شهر ۾ فلاڻن ٻن شاهدن چنڊ ڏٺو هو ۽ ڪن ان تي شاهد ڪيو هئائون.[٣٧]

خبر مستفيض: خبر مستفيض اهڙي خبر آهي جنهن بابت تمام گهڻا ماڻهو اچي شاهدي ڏين ته فلاڻي شهر ۾ چنڊ ڏٺو ويو ۽ اها خبر ايتري عام مشهور ٿي وڃي جو ان کان ڪير به انڪار ڪري نه سگهي. پر فقط افواهن کي خبر مستفيض چئي نه سگهبو. خبر مستفيض جو درجو خبر موجب کان مٿاهون آهي.[٣٨]

ڪتاب الحج: حج شريف فرض آهي ۽ ان وقت آنحضور صلي الله عليه وسلم جي روضي مبارڪ جي زيارت لاءِ وڃڻ واجب يا واجب جي ويجهو آهي. تنهن ڪري اهو چوڻ غلط آهي ته حج وقت حضورﷺ جي روضي مبارڪ لاءِ وڃڻ ضروري ناهي.[٣٩]

حج جي ڏينهن ۾ ڪنهن هنڌ گڏ ٿي، مٿو اگهاڙو ڪري دعا گهرڻ ۽ حاجين جي مشابهت ڪرڻ ۽ ان ۾ ثواب سمجهڻ بدعت آهي. حج سان متعلق سڀ احڪام فقط انهن خاص جاين سان وابسته آهن جن بابت اهي واجب ٿين ٿا. انهن جاين کانسواءِ ٻين هنڌن ائين ڪرڻ ۾ ڪو به ثواب ڪونهي بلڪه مڪروه ۽ بدعت آهي.[٤٠]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 677

ڪتاب النڪاح: حق مهر کان سواءِ نڪاح جي عوض ٻيو ڪجهه به گهرڻ
کان وٺڻ رشوت ۾ داخل آهي ۽ وٺڻ ناجائز آهي. پر جيڪڏهن ڪنهن شخص
کي زنا ڪرڻ جو ڏپ آهي ۽ پئسن ڏيڻ کان سواءِ ٻي طرح شادي ڪري نه
ٿو سگهي ته ان کي پئسا ڏيڻ جائز آهن. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن رشوت نه
ڏيڻ سبب دين جي ڪنهن ڪم ۾ رخنو پوي ته رشوت ڏيڻ جائز آهي. ٻيو
حال اهڙا اڌل پئسا شادي کان پوءِ گهوٽ شريعت موجب دعويٰ ڪري
واپس وصول ڪري سگهي ٿو. شريعت موجب سڱ حق مان ٿي نه ٿو سگهي ۽
اڌل سڱ جو ڪوبه معاوضو وصول نه ٿو ڪري سگهجي.[41]

عاقل بالغ زال جو نڪاح وارث جي اجازت کان سواءِ پنهنجي ڪفو ۾ جائز
آهي پر نه ٻئي ڪفو ۾. حامله عورت جا زنا مان حامله ٿي آهي تنهن سان
نڪاح جائز آهي پر ويم تائين ان کي ويجهو وڃڻ حرام آهي. پر جي اهو
نڪاح ان زانيءَ سان ڪيو اٿس جنهن مان حمل اٿس ته ان لاءِ ويجهو وڃڻ
به جائز آهي. نڪاح مان حامله عورت سان ويم تائين نڪاح ڪرڻ جائز نه
آهي. حق مهر جي گهٽ ۾ گهٽ حد ڏهه درهم ليکيا ائين روپيا سڪه آهي.
پر وڌ ۾ وڌ حد مقرر نه آهي.[42]

زنا مان ٿيل اولاد سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي. ڪنهن عورت جو نڪاح
جيڪڏهن ننڍي وڏي ڏيو آهي ته جائز نه آهي ۽ انهيءَ سان جماع ڪرڻ زنا جي برابر
آهي. جيڪڏهن هڪ شخص ڪنهن عورت کي شهوت سان هٿ لائڻ جو اقراري ٿيو
۽ ان اقرار تي مفتي فتويٰ موجب ان عورت جي ڌيءُ حرام ڪئي ويئي پر پوءِ هو ان
اقرار کان ڦري ويو ۽ اهو اقرار ڪيائين جنهن ۾ هٿ لائڻ جو انڪار آهي ۽
ان جي آڌار تي ٻي فتويٰ ۾ مفتي ان عورت جي ڌيءُ جائز ڪئي ويئي ته پوئين فتويٰ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 678

مجال آهي. نڪاح جي وعدي کي جبرًا يا رضامندًا پورو نه ڪرائي سگهجي. جيئن ته اهو فقط وعدو هوندو نه نڪاح. وعدو پورو ڪرڻ چڱي ڳالهه آهي. پر ڪنهن کي وعدي پوري ڪرڻ لاءِ شرعًا مجبور نه ڪري سگهجي.[۴۲]

پشن ۾ وڪائل عورت بحيثيت ڪنيز يا سريت جي

مفتي عبدالغفورؒ جي زماني ۾ هزاره ضلعي مان آندل عورتون سنڌ ۾ پٺاڻن جي مالڪيءَ ۾ وڪامنديون هيون. انهن عورتن سان نڪاح وغيره جي احڪام ۾ مفتي صاحبؒ جي فتوىٰ آهي ته جيڪڏهن انهن جو مڙس جيئرو آهي يا صغير آهن ته نڪاح جائز نه آهي. جنهن جو مڙس مري ويو آهي يا ان طلاق ڏني آهي ته ان سان نڪاح جائز آهي. صغير جي بالغ ٿيڻ کان اڳ ان سان نڪاح جائز نه آهي. هزاره ضلعي جي ماڻهن جو ڪافر هجڻ ثابت نه آهي تنهنڪري انهن کي سريت (ڪنيز) ڪري رکڻ به جائز نه آهي.[۴۳]

ڪتاب الرضاع: جيڪڏهن ٻار جي ڳچيءَ ۾ کير وڃڻ جو يقين نه هجي ته رضاع ثابت نه شود.

هڪ ڪنواري عورت ڪنهن شخص وٽان نڪاح کان سواءِ ويل هئي، جنهن مان هڪ ڌي ڄڻيائين ۽ هڪ ٻي ڇوڪريءَ کي ٿڃ پياريائين. اهي ٻئي ڇوڪريون زانيءَ تي نڪاح لاءِ حرام، پر ان جي پاءُ يا چاچي تي حلال آهن. زانيءَ جي ناڻان ٿيل ڌيءُ سندس پيءُ، ڏاڏي، پٽ ۽ پوٽي کي حرام آهي. پر جنهن فقط مٿس ٿڃ جو کير پيتو آهي ان سان نڪاح ڪرڻ جائز آهي.[۴۵]

ڪتاب الطلاق: ٽن طلاقن چوڻ سان طلاق پوي ٿي. طلاق رجعي فقط هڪ طلاق آهي جنهن کانپوءِ عدت جي اندر ڏانهس رجوع ڪرڻ جائز آهي. ساڳي طرح ٻي طلاق جو به حال آهي. پر ٽين طلاق ڏيڻ کانپوءِ مڙس رجوع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 679

ڪري نه سگهندو، ڇاڪاڻ ته رجوع ڪرڻ سان طلاق ختم نه ٿي ويندي بلڪ ٽئين طلاق ٿيڻ باوجود رجوع جي طلاق مغلظ ٿيندي. جيڪڏهن نڪاح کان پوءِ خلوت حقيقي نه ٿي آهي ۽ ان عورت کي ڌار ڌار ٽي طلاقون ڏنل آهن، ته به پهرين نڪاح ڪرڻ سان اها عورت ان مرد لاءِ جائز ٿيندي. پر جيڪڏهن ٽئي طلاقون هڪ ئي وقت ڏنائين ته پوءِ نڪاح حلالي کانسواءِ جائز ناهي. جيڪڏهن ڪنهن ڪم ڪرڻ سان طلاق جي پوڻ کي مشروط ڪيو ويو ته ان ڪم ڪرڻ سان طلاق پئجي ويندي.

جيڪڏهن ڪنهن شخص کي ياد ناهي ته هن پنهنجي زال کي گهڻا دفعا طلاق ڏني آهي ته ديندار جي تقاضا آهي ته ان کي ٽي طلاقون سمجهڻ گهرجن پر جيڪڏهن قاضيءَ وٽ هي فيصلو آيو ته هو فقط هڪ طلاق شمار ڪندو.

ڪنهن عورت اقرار ڪيو ته آئين مرس مان ڪيس پار آهي پوءِ ٻئي مرس سان نڪاح ڪيائين ۽ اقرار ڪيائين ته پهرئين مرس مان ڪيس ٻيٽيم پار آهي، پر سندس اهڙو اقرار ٻئي نڪاح ڪرڻ سبب باطل ۽ رد آهي ۽ نڪاح جائز آهي.

ڪافره عورت جي مسلمان ٿيڻ کانپوءِ اگر جي ته پنهنجي ڪافر مرد کي مسلمان ٿيڻ جي دعوت ڏني. پر جي هو قبول نه ڪري ته پوءِ قاضيءَ جي مدد سان ڪافر مرد کان آزاد ٿي عدت ديهي. پوءِ ڪنهن ٻئي مسلمان مرد سان سندس نڪاح جائز ٿيندو.[٣٦]

ڪتاب الحدود و تعزير: ڪنهن شخص پر ائي مينهن سان ڏطي ڪئي ۽ ان جو اقراري آهي ۽ فقط هڪ چوڪرو شاهد آهي. اهڙي حالت ۾ چوڪري جي شاهدي ۾ جي ته ڪا اهميت ناهي البت ان شخص جي اقرار تي قاضي ان کي تعزير ڏياريندو. جنهن جو اندازو يا ڪيفيت قاضيءَ جي مرضي تي ڇڏيل آهي. سيفن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 680

جي مالڪ کي جيڪڏهن انهن جي اقرار تي اعتبار هجي، ته مينهن کي ذبح ڪري، سائي جي چئي سگهندو. پر جيڪڏهن اعتبار نه هجي ته پوءِ انهن مينهن جو کير پيئڻ يا گوشت کائڻ جائز آهي. پر جيڪڏهن ڪي شاهد موجود آهن ته پوءِ مينهن جو ذبح ڪرڻ ۽ ساڙڻ لازم ٿئي ٿو. ڪن ڪي گناهه تي مليل تعزير سبب گناهه لهي نه ويندو ڇو ته انهن جي معافي نه ملندي، سواءِ سچي دل سان توبه ڪرڻ جي. تعزير ۾ ڏنڊ ڏيڻ شريعت موجب ثابت ناهي.

ڪن غريب، شريف، پرهيزگار، راڄ جي پيش امام ملا کي انهيءَ راڄ جي وڏيري ناحق مارڪٽ ڪرائي، انهي وڏيري تي تعزير جاري ٿيندو. پر ان شريف ماڻهوءَ بدران ٻيو ڪو به هجي ها ته به ناحق مارڻ سبب تعزير جاري ٿئي ها. جنهن جو طريقو ۽ اندازو قاضيءَ جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي.

شريعت جي قاضيءَ ۽ مسلمانن جي حاڪم تي لازم آهي ته انهن هندن کي سخت تعزير ڏيارين، جن سندن قبضي ۾ آيل ڪن پراڻين مسجدن تي ڏورن جو واڙو بنايو آهي يا انهي پنڊ پوکائي آهي. تعزير ۾ ٽن کان انتاليهن دُرن تائين هڻائي سگهجي ٿو. يا انهن کي قيد به ڪري سگهجي ٿو. ٤٠

ڪتاب السير: ملڪي بيلي جا ڌاڙيل، ڇاڪاڻ ته چور ۽ رهزن آهن ۽ عام رعيت کي به آزار ٿا ڏين، تنهنڪري انگريزي سرڪار جي مسلم ملازمن کي انهن سان وڙهڻ جائز آهي. هن لڙائيءَ ۾ جيڪو مسلمان ملازم مري ويو ته شهيد سڏبو. پر ڌاڙيلن مان ڪو به شهيد نه چئبو. جيڪي مسلمان انگريزن طرفان ڪن ڪافرن سان وڙهندا رهيا به گنهگار نه ٿيندا. ٤١

ڪتاب العشر والخراج: خراجي ملڪ اهي آهن جي جنگ سان فتح ٿيا آهن. يا انهي جي ماڻهن خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو آهي. پر انهي جون زمينون

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 681

مسلمان حاڪم اسلام جي غازين کي وڌهائي ڏنيون آهن. اهڙن هندن زمين جي پيداوار جو ڏهون حصو ڏيو آهي ۽ انهن کي عشري ملڪ چئبو آهي. ٻيو جيڪي ملڪ جنگ کان پوءِ يا بنا جنگ جي ڪنهن صلح موجب ڪي ملڪ مسلمانن جي نگهداني ۾ آيا، جن جو زمينون اصل مالڪن وٽ ئي رهڻ ڏنيون ويون ته اهڙا ملڪ خراجي آهن. معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ، ناڙي، ڪڇي ۽ خراسان جا علائقا خراجي آهن. خراجي ملڪن ۾ جيڪا ڊل اسلامي حڪومت پنهنجي نسبت ڪئي هوندي اها ئي وصول ڪئي ويندي. مذڪور علائقن ۾ راجا ويڙ جي زماني کان، جو حضرت عيسي ٤١ کان اڳ هئي جو حاڪم هو پيداوار جو پنجون حصو ڊل طور وصول ڪيو ويندو رهيو. مسلمان حاڪمن به اهو ئي اڳوڻو خراج جو مقرر ڪيو. تنهنڪري سنڌ، ناڙي، ڪڇي ۽ خراسان ۾ خراج پنجون حصو زمين جي پيداوار جو خداوند حق آهي. جاڪان ته اها سنڌ جي اصل حد آهي. جيڪڏهن خراسان جو مسلمان حاڪم ڪنهن کي خراج معاف ڪري ۽ هو خود خراج جي فائدي وٺڻ جو مستحق هجي ته خراج ان تان ادا ٿيندي. جيڪڏهن نه ته پنهنجي حقدارن کي ڏيڻي پوندي. مسلمان حاڪمن کي جا خراج ڀرڻي جي صورت ۾ ڏني آهي تنهنجي ادا ڪرڻ کان پوءِ مهيلو خراج ڏيڻ جو ضرورت نه آهي. ٤٩

ڪتاب الوقف واحڪام المسجد

آڳين عالمن جي راءِ موجب مسجد شريف جي پٽين تي چنسائي ڪرڻ جائز نه آهي. پر پوئين وقت جي عالمن سڳورن مسجد جي محراب واري پٽ کان سواءِ ٻيون پٽيون چتڻ جائز ڪيو آهي. قرآن شريف جون آيتون يا ڪلمو شريف مسجد جي ڀت تي لکڻ جائز نه آهي. جاڪاڻ ته ڪري پوڻ ۽ بيحرمتي ٿيڻ جو ڊپ آهي. ڪافر جي خالص مال مان مسجد ٺهرائڻ جائز نه آهي. مسجد شريف جون پٽيون به مسجد شريف ۾ داخل آهن. مسجد شريف ۾ سمهڻ کائڻ وحيض

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 682

٥٠ اعتڪاف واري يا غير اعتڪاف واري، ٻنهي کي مباح آهي.

ڪتاب البيوع: بيع سلم يعني ٻول ڪرڻ ڪن شرطن سان جائز آهي:
مثلاً: جنس، قسم ۽ انداز واضح ۽ متعين هجي. مدت مقرر هجي ۽ پيسا بروقت ڏنا ويا هجن ۽ ٻيا شرط به. جيڪي فقه جي ڪتابن ۾ تفصيلوار لکيل آهن سي سڀ پورا هجن. پر جي اهي شرط پورا نه هوندا ته بيع سلم جائز نه آهي.

جيڪڏهن جنسون مختلف هجن ته عام نرخ کان مهانگو وڪڻڻ به جائز آهي. ورنه ان جو وڪرو جائز آهي سواءِ سود جي. ڪتو يا شينهن وڪڻي ان جي عيوض ٻيو ڪو جانور وٺڻ جائز آهي.

هڪ جنس اڌاري ڏيڻ ۽ ڪجهه وقت کانپوءِ اوتري ئي جنس ان جي عوض واپس وٺڻ جائز نه آهي بلڪ رواج ۾ داخل آهي. پر ساڳي جنس اوتري جي اوتري ڪجهه وقت کانپوءِ واپس وٺڻ جائز آهي. مختلف جنس جو تبادلو جي تور ۽ ماپ ۾ به مختلف آهن. بنا مدت ڏيڻ بيع آهي ۽ جائز آهي.

پوک ۾ بيٺل ان، ٿوم جي عوض وڪڻڻ جائز آهي. بشرطيڪ پوک جو ان ٿوم جي ان کان يا ان جي قيمت کان گهٽ هوندو. البت برابر يا زياده هوندو ته اهو جائز نه آهي. جيڪڏهن پوک ۾ ٻئي جو حصو به هوندو، ته وڪڻندڙ جي حصي جو وڪرو جائز ٿيندو ۽ سودو ٺهندو. جڏهن ان پڪل هوندو ۽ پوک لاباري لاءِ تيار هوندي.

ڪنهن به زمين مالڪ ماڻ ماپ جي اندازي زمين جو ٽڪرو وڪڻڻ يا بخشش ڪرڻ فاسد آهي. البت ان زمين کي حصن ۾ تقسيم ڪري ان مان ڪجهه حصا وڪرو ڪرڻ جائز آهي ۽ حدون مقرر ڪرڻ پڻ ضروري آهي. ڪنهن عورت زمين جا ڪجهه ٽڪرا ڪنهن خريدار کي وڪيا، جنهن ڏيڻ کان اڳ پاڻ گذاري ويئي. سندس

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

شرس انهن ٽڪرن مان ڪن جي مالڪ هئڻ جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ ٻين جي ڏڪري کان انڪاري آهي. خريدار قاضي وٽ دعويٰ ڪئي. پر ڏڪرو ڪيل ڪن زمين جي ٽڪرن جون حدون صحيح ٻڌايائين ۽ ڪن جون غلط، جنهن ڪري قاضي سڀني ٽڪرن جو ڏڪرو فاسد ٺهرايو. هن معاملي ۾ فتويٰ ڏيندي، مفتي عبدالغفورؒ فرمائي ٿو، ته ڏڪري ۾ حدن جو ٻڌائڻ ٻنهي حالتن ۾ ضروري نه آهي پر تڪراري حالتن ۾ انهن جو ذڪر موجود نه هوندو ته بيع فاسد ٿيڻ جو سبب ٿي پوندو. پر ڪن ٽڪرن جي ڏڪري ۾ جيڪڏهن ڪنهن به سبب بيع فاسد ٿئي ته اهو ٻين ٽڪرن تي اثر نه ٿو ڪري جا جي سڀ ٽڪر هڪ ٻئي وٽ حدن ڏنل هجن. ٽنهي ڪري دعويٰ ڪندڙ شرس کي شاهدن سان ثابت ڪرڻ کپي ته ڪهڙا ٽڪر خاص سندس ملڪيت آهن ۽ خريدار جيڪو ڏڪري جي دعويٰ ڪري ٿو ان کي زمين جون حدون بيان ڪرڻ کپن. جيڪڏهن حدون صحيح بيان نه ڪيائين ته ان جي دعويٰ ٻڌڻ جوڳي نه آهي. بيشڪ دعويٰ درست ڪري آڻي ته ٻڌڻ جوڳي نه ٿيندي. جاڳائڻ ته ظاهر سمجهڻ ۾ هيئڻ ائين ٿي ته ڪنهن کان سکي آيو آهي. مال جي ملڪيت ۾ شرس خواهه شرس جي ڪنهن ٻئي عزيز کي ڪو به دخل نه هجي ۽ زال جي اجازت کانسواءِ هو سندس ڪا به ملڪيت وڪڻي نه ٿو سگهي.

اڌر تي ڏڪيل شئي ان جي ملڪ جي دعويٰ کان اڳ ئي وري ساڳئي مالڪ کي ملڻ ان ۾ ڏڪرو نجاسٽ نه آهي. پر جيڪڏهن ڪنهن سبب ان شئي ۾ ڪو نقص پيدا ٿي ويو آهي، جنهن ڪري ان جو ملهه گهٽجي ويو آهي ته اهڙي صورت ۾ جائز آهي.[51]

كتاب الربوا: هندو کان پيسا وياج تي ڏيئي ڪاروبار ڪرڻ مسلمان لاءِ حرام آهي. مسلمان کي وياج تي قرض ڪڻڻ حرام آهي. سواءِ اضطراري لاچاري جي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 684

جا حالت تڪ مرڻ، آڳماڙي ٿيڻ يا جند ۽ مال ۽ عزت جي خوف هئڻ جي آهي. باقي مقاطعا ۽ ٺيڪا ڪڻڻ يا ٻيو ڪاروبار ڪرڻ ان ۾ شامل نه آهي. تنهنڪري انهن ڪمن لاءِ هنديءَ کان ڏياج تي پيسا وٺڻ جائز نه آهن ۽ نڪي انهن پئسن مان عالمن جي دعوت ڪرڻ يا مسجدون ٺهرائڻ يا ٻيا خيرات جا ڪم ڪرائڻ جائز آهن.

هن ملڪ ۾ نصارن جي بئنڪ ۾ پيسا رکڻ ۽ ان مان مليل ڏياج مان خيرات ڪرڻ ۽ مسجدون جوڙائڻ جائز آهي. هن ملڪ ۾ نصارن کان مسلمان کي ڏياج وٺڻ به جائز آهي. پر هندن کان وٺڻ جائز نه آهي.[٥٢]

دارالحرب ۽ دارالاسلام

هي ملڪ دارالحرب ناهي بلڪ دارالاسلام آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪو ملڪ اصل دارالاسلام هو اهو ٽن شرطن کانسواءِ دارالحرب نه ٿو ٿئي. ١. اتي اسلامي احڪام جاري ڪرڻ جي اجازت نه هجي. ٢. اهو ملڪ ٻين ملڪن سان جي دارالحرب آهن اهڙي طرح گڏيل هجي، جو وچ ۾ ٻيو ڪو به دارالاسلام نه اچي ويو هجي. ٣. اتي جي رهندڙن لاءِ پهريون امان ختم ٿي ويو هجي ۽ نئين حڪومت ڪين ٻيو امان ڏنو هجي. پر جيئن ته هن ملڪ ۾ انهن شرطن مان ڪو به موجود ناهي. تنهنڪري هي ملڪ دارالحرب نه پر دارالاسلام آهي.[٥٣]

ڪتاب الاستحقاق: ڪنهن مال کي ڪنهن ٻئي هٿ ۾ ڏسي ڪيو جو حقدار ورتو ڪنهن ٻئي شخص سچائي ۽ گواهي ڏني. هاڻي حقدار وڪڻندڙ کان ان جو قيمت سان واپس وٺي سگهندو ۽ نه خرچ وغيره جو ڏور ٿي ڪيو هوندائين.[٥٤]

ڪتاب القضا والتحڪيم: جيستائين هن ڪنهن سرڪاري ڪورٽ مان ڪو ڪيس مسلمان مفتي ڏانهن شرعي فتوىٰ ڏيڻ لاءِ موڪليو ڏجي ته جيستائين مفتي کي شاهدن ٻڌڻ جي اجازت نه هجي ته سوال موجب جواب بيشڪ لکي موڪلي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 685

پر جيڪڏهن شاهدن جا ورتل بيان به ان ڏانهن موڪليا وڃن ۽ ڪنهن شهادت ۽ دعويٰ ۾ ڪي شرعي نقص نظر اچن، ته کيس کپي ته اهي ظاهر ڪري کين موڪلي. جيڪڏهن ڪورٽ جو حڪم شريعت مطابق هجي ته ان جي تائيد ۾ فتويٰ ڏيڻ مسلمان مفتيءَ کي جائز آهي.

اسلامي قانون شهادت موجب اثبات جي شاهديءَ کي انڪار جي شاهديءَ تي هميشه ترجيح ڏني ويندي آهي. قسم کڻڻ لاءِ لفظ ”الله تعاليٰ جو قسم کڻان ٿو“ چوڻ ضروري آهن. باقي ”الله کي حاضر ناظر ڄاڻي چوان ٿو“ يا ڪلمي شهادت پڙهڻ شريعت موجب قسم نه آهي. جيڪو ماڻهو ڪنهن سبب خود حاضر ٿي نه ٿو سگهي. مثلاً ڪو شخص سفر ۾ ويل آهي، پرديس ۾ آهي، بيمار آهي يا پردي نشين عورت آهي ته انهن بدران ڪو ٻيو به شاهدي ڏيئي سگهي ٿو ۽ اهڙي شاهدي شريعت ۾ جائز آهي. بشرطيڪ اصلي شاهد پوئين شاهد کي پنهنجي شاهديءَ تي گواهه ڪيو هجي ۽ اصلي هڪ شاهد بدران ٻه شاهد شاهدي ڏين. پر اهڙي شاهدي شرعي حد يا قصاص جاري ڪرڻ لاءِ قبول نه ڪئي ويندي.

رضاع جي ثبوت لاءِ ٻن مردن يا هڪ مرد ۽ ٻن عورتن جي شاهديءَ جو ضرور آهي پر جيڪڏهن خبر ڏيندڙ هڪ ئي عورت پرهيزگار ۽ عادل آهي ته احتياطاً نڪاح ڪندڙ کي منع ڪرڻ چڱو آهي.[55]

ڪتاب الدعويٰ: خونيءَ جو وارث ڪيترن قرضدارن تي قرض جي دعويٰ ڪري ٿو. انهن مان اقراري قرض پري ڏيندا. انڪارين لاءِ وارث کان شاهد وٺبا. شاهد نه هئڻ جي حالت ۾ انڪارين تي قسم آهي. باقي جن جو چوڻ آهي ته قرض سو به خونيءَ کي حياتيءَ ۾ ئي پڄائي ڏنو هو، تن کان شاهد گهربا. شاهد نه هوندا ته وارث کان قسم وٺبو ته ان کي قرض جي واپسيءَ جي خبر نه آهي. قسم کڻائڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 686

نه ترمين کي ترمن پري ڏيڻو آهي.٥٦

خريد ڪيل ٻانهي جيڪڏهن سريت جي حيثيت سان رهي ٿي، ته ان تي طلاق نه پوندي ۽ نڪي ان جي طلاق جي دعويٰ صحيح ٿي سگهي ٿي. ڇاهي اولادي هجي. ڇاڪاڻ ته ٻانهيءَ کي طلاق نه ڏني ويندي آهي ۽ نڪي طلاق جي لفظسان آجي ٿيندي آهي.٥٧

جيڪڏهن ڪنهن قبضيدار تي، جنهن جي هٿ ۾ زمين جو قبضو آهي، ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ زمين جي ملڪيت جي دعويٰ ڪئي، جنهن جي هٿ ۾ زمين جو قبضو نه آهي ته دعويٰ ڪندڙ کان ثبوت طلب ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن شاهد پيش نه ڪري سگهيو ته قبضيدار تي قسم ايندو. پر جيڪڏهن ٻنهي ڌرين شاهد آندا ۽ قبضيدار جي تاريخ يعني ان جي قبضي جي تاريخ خارج جي ثابت ڪيل ملڪيت جي تاريخ کان آڳاٽي آهي ته زمين خارج کي ملندي.٥٨

مدعيءَ کان شاهد مدعاعليه جي روبرو وٺڻ گهرجن ۽ نه پر ٻئي مدعاعليه جيڪڏهن جاني داني حاضر نه ٿي ته انهيءَ کي حاڪمن جي معرفت حاضر ڪرائجي.٥٩

پر پائرنيءَ جي وفات کانپوءِ ملڪيت ۾ ڳالهه هئا. جي ڪجهه وقت ڪانپوءِ ڌار ٿيا. ڌار ٿيڻ کانپوءِ وڏو ڳڌاري دليو ۽ ان جي ملڪيت مان گهرو سامان کانسواءِ ڪيترين اسٽيون به نڪتيون. ننڍي ڀاءُ دعويٰ ڪئي ته انهن اسٽين ۾ منهن حصو به هوندو. ڇاڪاڻ ته پائرن جي ڌار ٿيڻ کي ايترو وقت ٿي نه ٿيو آهي، جنهن ۾ ايتري ملڪيت خريد ڪري سگهجي، تنهنڪري اهي اسٽيون شراڪت واري وقت جون ورتل هونديون. هن مامري ۾ فتويٰ آهي ته پائرن جي شرڪت، شرڪت عين هئي ۽ نه شرڪت مفاوضت. شرڪت عين يعني مال جي شرڪت ۾ جيڪو ڀائيوار ڪا شئي خريد ڪندو آهي ته اها انهيءَ جي ٿيندي. ٻاٻي انهيءَ جي قيمت جو حصو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

بيا پاڻيوار روڪي سگهندا. بقيه طريقي قيمت ڳڌيل مال مان ادا ڪيل سمجهي ويندي.
ٻئي طرف شين دعويٰ شڪي آهي. جيڪڏهن مدعي يقين سان نٿو چوي،
ته اهي اشيائون ڳڌيل مال مان ورتيون ويون هيون. تنهنڪري دعويٰ رد
آهي. باقي يقين جي صورت ۾ دعويٰ ثابت ڪري قيمت مان حصو وٺي سگهندو.
پر جيڪڏهن دعويٰ هن صورت ۾ هجي ته اها شرڪت، شرڪت مفاوضت
هئي ۽ اشيائون شرڪت جي وقت خريد ڪيون ويون هيون. جي وڏي پاءَ
ورهاڱي وقت لڪائي ڇڏيون هيون. جيڪڏهن اهڙي دعويٰ شاهدن سان
ثابت ڪيائين ته اشيائن جو اڌ ملندس. پر جي شاهد نه ڏيئي سگهيو ته وڏي
ڀاءُ جي وارثن تي قسم آهي. جيڪڏهن قسم کڻي ڏيا ته دعويٰ کان ڇٽي ويندا
نه ته دعويٰ ثابت ٿي ويندي. جيڪڏهن مدعي تي شاهد ۽ منڪر تي قسم آهي.[٦٠]
جيڪڏهن ڪنهن شخص ڪو ڪم ڪيو. مثلاً: ڪو سامان رکيائين ۽ بعد ۾
دعويٰ ڪيائين ته اهو ڪم هن صغيرائي ۾ ڪيو هو ۽ پوءِ مان هو دعويٰ ڪري ته اهو ڪم
ان بلوغت ۾ ڪيو هو. ته بلوغت جي دعويٰ ڪندڙ جا شاهد قبول ڪيا ويندا.[٦١]
عورت جو حق مهر جيڪڏهن ادا نه ٿيو آهي ته پوءِ قرضدارن سان گڏ ان کي
به قرض سمجهي، پورو ادا ڪيو. قرض جي ثبوت لاءِ حق مهر سميت پورين
مدعين کان شاهد گهرجي ۽ پوءِ قسم کڻائين، ته خوني ۽ اهو قرض ادا نه ڪيو هو.
۽ نڪي انهن کيس معاف ڪيو هو.[٦٢]
مدعا عليه پهرين ڏينهن قسم کڻڻ کان انڪار ڪيو ۽ قاضي مدعي جي حق
۾ فيصلو ڏنو. ٻئي ڏينهن مدعا عليه قسم کڻڻ لاءِ تيار ٿيو. اهڙي صورت ۾
قاضي جي پهرين ڏينهن وارو فيصلو درست آهي ۽ مدعا عليه کان ٻئي ڏينهن
قسم نه ورتو.[٦٣]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 688

ڪنهن نوتيءَ جا وارث ٽي پٽ، ٻه ڌيئرون ۽ هڪ زال هئا. هڪ پٽ صغير ۽ باقي ٻه بالغ هئا. ٻه پٽ ۽ ٻه ڌيئرون گڏيل مال مان پرڻيا. تنهن کان پوءِ ڏهاڪو ٿيو. جنهن ۾ ماءُ ۽ ڀينرن پنهنجو حصو ننڍي پٽ کي بخش ڪيو. وڏن پٽن ننڍي پٽ کي ڊپ ڏنا ته هو هنڌن جي ترڪ ۾ ڦاسجي ويندو وغيره ۽ اهڙيءَ طرح سندس سمورو حصو پنهنجي نالي لکائي ورتو. بالغ ٿيڻ تي ننڍي پٽ دعوىٰ ڪئي ته سانس ڌوکو ٿيو آهي. فتوىٰ هي آهي ته ننڍي پٽ جي ڪيل بخشش رد آهي. ڇاڪاڻ ته هڪ ته هو صغير هو ٻيو ته ملڪيت ۾ گڏيل حصو بن جنهن کي بخشش ٿي نه ٿو سگهجي. ماءُ ۽ ڀينرن طرفان ڪيل بخشش جائز ۽ صحيح آهي. ٦٤

مدعي جي دعوىٰ آهي ته مدعاعليهم سندس زمين تي هاري هئا ۽ بٽائي ڏيندا هئا. هي هاڻي زمين قبائي ويٺا آهن. مدعاعليهم جو جواب آهي ته مدعي جو جواب صحيح آهي، پر اصل اها زمين سندن هئي، جا سندن وڏن مدعي سان ٻي زمين جي عوض مٽاسٽا ڪئي هئي. مدعي زور وارو ماڻهو هجڻ ڪري ٻئي زمينون هضم ڪري ويو. فتوىٰ: هيءَ زمين مدعي کي ملندي ڇاڪاڻ ته مدعاعليهم اقراري آهن. ٻي زمين بابت مدعاعليهم کان شاهد وٺبا. شاهد نه ڏنائون ته مدعي کان قسم وٺبو. ٦٥

جيڪڏهن مدعيءَ دعوىٰ کان پوءِ پاڻ مدعاعليه کي مدعي فيه جي ڊگري لاءِ جيڪو هو ته اهو جواب سندس ٿي ڪافي اقرار آهي ته مدعي فيه مدعاعليه جي ملڪيت آهي. تنهنڪري ان جي دعوىٰ ان آڌار تي رد ڪئي ويندي. ٦٦

ڪتاب الصلح: ڪو شخص ڪنهن صغير جي ملڪيت غصب ڪري ويو. بلوغت کانپوءِ جيڪڏهن هن ملڪيت جو ڪجهه حصو ڏني، ان صغير غصب ڪندڙ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

صلح ڪيو ۽ صلح نامي ۾ جنهن ملڪيت جي عيوض صلح ڪيو ويو آهي، ان جي پوري وضاحت ڪئي ويئي آهي ته صلح جائز آهي. پر جيڪڏهن اهڙي وضاحت ڪيل نه آهي پر فقط مجمل طرح صلح جو ذڪر ڪيل آهي ۽ صلح ڪندڙ پوءِ ان صلح تان ڦري سموري ملڪيت جي دعوا ڪري ٿو ته مذڪور صلح ناجائز هئڻ سبب دعوا ٻڌڻ جوڳي ٿيندي.[٦٧]

ڪنهن مسند نشين بزرگ جي پٽ پوٽن جي وچ ۾ ملڪيت تان تڪرار ٿيو. صلح هن نموني ٿيو ته ٻيگ يعني مسند نشيني ۽ ملڪيت جو جو ٿورو حصو وڏي ڀاءُ کي مليو ۽ ملڪيت جا باقي ٽي حصا ننڍي ڀاءُ کي ڏنا ويا. ۽ هي شرط به وڌو ويو ته وڏو ڀاءُ پنهنجي اهليه کي مسند تان پيرن ۽ پڙن عزيزن کان جدا نه ڪندو. هي صلح شرط سبب فاسد آهي. تنهنڪري وڏي ڀاءُ جي پنهنجي پيءُ جي ملڪيت مان پنهنجي شرعي حصي ملڻ بابت دعوا ٻڌڻ جوڳي آهي.[٦٨]

ڪنهن ملڪيت ۾ ڏهه ڄڻا حصيدار آهن. ڪنهن شخص انهن مان فقط ٽن تي دعوا ڪئي. پوءِ ساڻن صلح ڪري دعوا خارج ڪرائي ته اهو صلح ٻين باقي ستن حصيدارن سان لاڳو نه ٿو ٿئي.[٦٩]

ڪنهن ملڪيت جي دعوا تان پوءِ ڌرين قاضيءَ جي روبرو صلح ڪيو جنهن ۾ ڪو شرط پيل هو. تنهنڪري ان شرط سبب مذڪور صلح فاسد آهي ۽ ڌرين مان ڪوبه ٻيهر دعوا ڪري سگهي ٿو جا ٻڌڻ ۾ ايندي.[٧٠]

ڪتاب الهبه: هڪ شخص ٻئي شخص کي ڪجهه زمين هڪ گهوڙي ۽ ٻڪري جي عوض هبه ڪئي. ٻئي ڌرين گهوڙو ۽ ٻڪري واپس ڪيا ۽ چيائين ته زمين جي پيداوار مان هن کي ڪجهه ملندو رهي. موهوب له اڳتي هلي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

زمين پنهنجي قبضي ۾ رکي ۽ واهب کي ڪجهه به نه ڏنائين. هن حالت ۾ واهب زبردستي زمين واپس وٺي نه ٿو سگهي. جيستائين قاضي فيصلو نه ٿو ڪري. يا جيڪڏهن گهوڙو ۽ ٻڪري واپس ڏنل نه آهن يا موهوب له زمين تي ڪي وڻ پوکيا يا پڪو تعميري ڪم ڪرايو آهي نه پوءِ واهب کي زمين واپس ڪرڻ لاءِ قاضي به حڪم نه ڪندو. موهوب له زمين تي مڪان وغيره جو خرچ جي واهب جي زمين جي شيءِ مان بدايل آهن، طلب نه ٿو ڪري.[٤١]

هبو موجوده وقت ۾ ٿي سگهي ٿو ۽ آئينده وقت ۾ نه. تنهڪري آئينده وقت لاءِ ڪيل هبو صحيح نه آهي. جيڪڏهن ڪنهن هڪ وارث جي حق ۾ ڪنهن ملڪيت جو آئينده لاءِ هبو ڪجي ۽ ٻين وارثن کي ان مان محروم ڪجي نه اهو هبو نه آهي بلڪ وصيت آهي. ۽ وصيت ۾ وارثن کي پنهنجي ورثي کان محروم نه ٿو ڪري سگهجي. تنهڪري اهڙو هبو صحيح نه آهي. غيرموجود شيءِ جو هبو ڪرڻ به صحيح نه آهي.[٤٢]

ڪنهن شخص پنهنجي شادي ڪيل ڌيءَ کي زمين جو ٽڪر گهر جي پرسان ڏنو. جنهن تي ان جاءِ ٺهرائي ۽ پنهنجي گهر جي اچڻ وڃڻ واري گهٽي مان لنگهڻ جو حق به ڏنو. سندس وفات کانپوءِ ڇوڪريءَ پيءُ جي پاءُ کان پيءُ جي ملڪيت مان حصو طلب ڪيو ۽ الڳ مليل حصي بابت هبي جي دعويٰ ڪئي. هن حالت ۾ هبي جي ثبوت جا شاهد پيش ڪرڻا پوندس. جيڪڏهن هبو ثابت ڪري ڏيکاري ته باقي ملڪيت مان به حصو ملندس. شاهد پيش نه ڪري سگهي نه الڳ مليل زمين پيءُ جي ملڪيت ۾ شمار ڪئي ويندي ۽ سڀني وارثن ۾ فرائض الله موجب ورهائبي.[٤٣]

موت جي بيماري ۾ ڪيل هبو وصيت جو درجو رکي ٿو. تنهڪري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

وصيت جي قاعدن موجب ان تي عمل ٿيندو. جيڪڏهن مرض الموت ۾
ڪنهن اهڙي عزيز لاءِ، جو وارث ناهي ۽ صغير به آهي، هبو ڪيو ويو، ان
جي طرفان ان صغير جي سنڀاليندڙ قبضو ورتي هبو قبول ڪيو آهي ته اهڙو
هبو جائز ۽ صحيح آهي.[74]

ڪتاب الغصب: زمين جو مالڪ ڪنهن ٻئي شخص جي ڏورن
کي پنهنجي زمين مان هڪلي ٻاهر ڪڍي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن زمين
مان ٻاهر ڪڍڻ کانپوءِ ڏورن کي پنهنجي قبضي ۾ رکيائين ته غاصب ٿيندو.
۽ ان غصب جي وقت ۾ جيڪڏهن ڏورن کي ڪو نقصان پهتو ته ان جو معاوضو
ڀش ڀڳندو. ساڳي طرح جيڪڏهن ڪو سرڪاري ڪارائو ڏور ڏک ۾
وجهندو ۽ اتي ڏور مري ويو يا گم ٿي ويو ته ڏورن جي قيمت ڀري ڏيڻي
پوندس.[75]

حاڪم ڪا زمين غصب ڪري، ڪنهن ٻئي شخص کي آباد ڪرڻ لاءِ ڏني،
جنهن ۾ وڻ پوکيا ۽ تعميري ڪم وغيره ڪرايا. زمين جي اصلي مالڪ جي دعويٰ ڪرڻ
تي جڏهن غصب ثابت ٿيو ته آبادڪار کي فقط وڻن ۽ تعميرات وغيره پٽي کڻي
وڃڻ جو حق آهي ۽ نه انهن جي عيوض طلب ڪرڻ جو. ڪن ڪتابن جي تڪ موجب
زمين ۽ وڻن وغيره جي قيمت جدا جدا ڪٿجي ۽ جنهن جي قيمت زياده ٿئي
اهو ٻئي ڌر کي عوض ڀري ڏئي. پر فتويٰ پهرين قول تي آهي.[76]

ڪتاب الشفعه: شفعه جي دعويٰ جيڪڏهن ڊگري ٿيڻ کانپوءِ هڪ مهيني
جي اندر قاضي وٽ داخل نه ڪئي ويئي ته پوءِ بعد ۾ نه ايندي.[77]

ڪتاب القسمه: جيڪڏهن پڪي رسمي ڪنهن ملڪيت جو ورهاڱو تسليم
ڪري ڌرين قبول ڪيو آهي ته پوءِ ڪجهه وقت گذرڻ کانپوءِ ان تان ڦري وڃڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

درست ناهي ۽ اهڙي دعويٰ رد ڪئي ويندي.[٤٨]

ڪتاب المزارعه: هن ۾ زمين کي جيڪڏهن ٻئي حصيدار يا ڀائيواري جي بنياد تي ڏيکين ته فقه جي اڪثر ڪتابن ان کي ناجائز لکيو آهي. پر هن ملڪ ۾ ان جو عام رواج آهي. فتويٰ عالمگيري ۾ ان کي جائز لکيو ويو آهي. تنهنڪري ان جي فتويٰ قبول ڪرڻ گهرجي. زمين مقاطعي تي ڏيڻ وري مالڪي هاري تي ڏيڻ جائز نه آهي، پر ٻٽائي تي ڏيڻ جائز آهي.[٤٩]

ڪتاب الاضحيٰ والذبائح: يا ائين آهي جيڪڏهن الله جي حڪمن کي مڃيو ۽ حرام تي حرام ۽ حلال کي حلال ڄاڻي ٿو ته ان جو ڪل جانور جائز آهي. جيڪڏهن ڪو جانور چوري ڪيو آهي ۽ ان تي ذبح ڪيو ويو آهي ته ان جو گوشت کائڻ جائز آهي. مالڪ جو ڪان ان جي رقم پرائي ڏيڻي ته اضحيٰ ۾ به جائز آهي. ڪتاب خزانة العلماء ۾ حديث شريف آهي ته پاڻ سڳورن فرمايو ته الله تعاليٰ مون تي ۽ منهن جي امت تي ان پهري جو کائڻ حرام ڪيو آهي، جو گهرن جي بناء ۾ يا قبرن ۾ يا مسجدن يا وطنن يا ٻنين يا اکين يا حوض يا دريا تي يا مرض يا سفر يا ڏڻ لاءِ ذبح ڪيو ويو هجي ۽ اهڙي پهري جو ذبح ڪنهن زڪات کي آهي ۽ سنڌس نال ٻانڌڻ شئي ۽ جيڪو الهيءَ پهري جي ذبح ڪرڻ تي راضي ٿيندو سو ملعون ٿيندي جهان ۾ هوندو. هن حديث جي وضاحت ۾ مفتي عبدالغفور[٥٠] فرمايو آهي ته اهو ڪل پهرو حلال آهي. جيڪا ڳالهه ته آنحضور[٣] فرمايو آهي ته خيرات خدا تعاليٰ جي ڪاور کي وساري ٿو. رد المحتار جي لکڻ موجب جاءِ جي نئين بنياد رکڻ وقت يا بيماري لڳڻ وقت، يا بيماري کان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ وقت پهرو ڪڍڻ جائز آهي ۽ ان پهري کي حلال چيو. جيڪا ڳالهه ان ذبح مان مراد خيرات ڪرڻ آهي. خزانة العلماء واري روايت صحيح ۽ ثابت ناهي. پر جيڪڏهن اکيون ٻوري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مڃجي ته اها حديث آهي نه ته ان جي معنيٰ آهي ته ٻڪرو ذبح ڪري ۽ ان جا
ٽڪر ٽڪر جاءِ يا ڪوٽ يا ڪوٽ جي بنياد ۾ رکجن يا جنات جي دفع لاءِ سڦرن
ٻرا چلڻ، جيئن ڪٿ ماڻهو ڪندا آهن شرعيت موجب جائز نه آهي، تنقيح ڪريءَ ان
عبارت مان خيرات واري ذبح ڪيل ٻڪري کي حرام سمجهڻ غلط آهي. [٨٠]

هن ملڪ ۾ آبادين ۽ گهرن جو ڪانگ عام طرح ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو
حرام آهي. ڇاڪاڻ ته اهو پليد شي کائي ٿو ۽ جنهن سان منڪار ڪري ٿو. جنهن
ڪانءُ کي امام ابوحنيفه حلال ڪيو آهي سو عق عق آهي. جنهن جي سني اهنت
۾ چانهه ڪي يا ڪانءُ ٻيا باڻي ڪيل آهي. عام ڪانگ کي عق عق چوڻ
جو ڪو به ثبوت يا دليل ڪونهي. [٨١]

ڪتاب الحظر والاباحة: سهڻي ڪوڙن ٿانءُ جو اوگهڙ ۾ شامل نه آهي.

۽ فساد جي ڊپ کان مردن ۾ زالن کي سهڻي ڪوڙن جي شرع موجب منع آهي. پيرده
رشتيدارن سان ماڻي چڙهڻ جائز نه آهي. ڇاڪاڻ ته اهي ته فقط گنهگار آهن.
۽ حقوق جن ڪانءُ رشتيدارن مان ٻه ڪنهن سان ماڻي نه چڙهي. [٨٢]

مٿ جيئن جي ڏاڙهي رکڻ ۽ ان کان زياده ڪترڻ ٻئي سنت آهن. [٨٣]

جيئڪي نذر الله ڪارڻ ياسين ٿا ۽ ان ۾ ڪنهن ميت جي روح لاءِ ثواب
جي نيت ڪجي ٿي ۽ انهن کي ڪن خانقاهن تي به ڪٽي آڻجي ته حلال ٿي جانور
آهن. باقي الله کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي نالي نيت ڪرڻ سان ياسون نه جانور
۽ حرام ٿين ٿيون. الله کان سواءِ ٻئي جي نالي ذبح ڪيل جانور حرام آهي.
۽ ان جي ڪل ڏکڻ سان پاڪ ٿئي ٿي. [٨٤]

جيڪو ماڻهو پنهن جو ڪو عيب خود ظاهر ڪري ۽ ان ۾ شرم محسوس نه ٿئي،
ٻلڪ فخر سمجهي. انهي کي ان عيب جي سلسلي ۾ گلا ڪرڻ جائز آهي. ۽ جيڪو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

عيب هوبان پڌرو ڪرڻ نه ٿو گهرجي، ان بابت گلا ڪرڻ جائز نه آهي.[85]

ٻين جي جان مال ۽ دين تان ظلم ٽارڻ لاءِ رشوت ڏيڻ جائز آهي.

آنحضور ﷺ جن زبان دراز شاعرن ۽ جن مان گلا جو خطرو پيش ايندو هئا، انهن کي ڪجهه مال ڏيئي سندن جو دفع ڪرڻ فرمائيندا هئا.[86]

ڀنگ ۽ آفيم جو وڪرو ڪرڻ حرام آهي.[87]

زالن لاءِ سينڌ ۾ سنڌور جو ٽيڪو ڪڍڻ جائز آهي.[88]

جنهن کي هڪ ڏينهن جو قوت رکيل آهي ۽ هو ڪمائڻ جهڙو به آهي ته ان کي قوت لاءِ سوال ڪرڻ ناجائز آهي. باقي ٻي ضرورت لاءِ جهڙوڪ: جنازا تعليم، جهاد جو خرچ وغيره لاءِ سوال ڪرڻ جائز آهي. جيڪو هڪ ڏينهن جي قوت هوندي به قوت لاءِ سوال ڪري ٿو ان کي ڏيڻ گناهه آهي. پر ٻئي جي نيت سان جائز آهي. ڇاڪاڻ ته هنوا ايرمالڪ کي ڏيئي سگهجي ٿو.[89]

ميت جي ثواب لاءِ اجوري تي قرآن شريف پڙهڻ مان ميت ۽ پڙهندڙ ٻنهي کي ثواب نه پهچندو. انهن ٻنهي کي منع ڪرڻ ضروري آهي. پر جيڪڏهن پڙهندڙ کي ڪابه طمع نه آهي ۽ هن کي هديا واسطي ڪجهه ڏيو ته اهو جائز آهي.[90]

خنزير جي چربي بطور دوا جي بدن کي ملڻ ۽ پوءِ پاڻي سان ڌوئي ڇڏڻ سان مسلماني ۾ شڪ پيدا نه ٿو ٿئي.[91]

زال جو آواز اوگهڙ آهي. تنهنڪري نه ئي قرآن شريف وڏي آواز سان پڙهي. جيئن نامحرم ٻڌي سگهن ۽ نه ئي حج ۾ لبيڪ وڏي آواز سان چوي. اهوئي سبب آهي جو نماز ۾ امام کي اطلاع ڪرڻ لاءِ مرد تسبيح چوندا پر عورت فقط تاڙي ۽ سان اطلاع ڪندي. انڪري عورتن کي قرآن شريف به عورتن ڪنان ئي پڙهڻ گهرجي.[92]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪافرن جو طعام کائڻ جائز آهي پر انهن سان خوشين جي موقعن
تي يعني، تهوارن ۽ دعوتن ۾ شريڪ ٿيڻ جائز نه آهي. ڪافر کي قرآن شريف
يا فقه جو علم سيکارڻ، يا بنا سيکار پڙهائڻ جائز آهي. پر ان کي بنا پاڪائي جي
قرآن شريف کي هٿ لائڻ جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي. غسل ڪرڻ کان پوءِ
قرآن شريف کي هٿ لائي سگهي ٿو. ٩٣

نئين ڊيل جانور جو بس باهه تي رڌڻ کانپوءِ جيڪڏهن ان جي رنگ
جو نيوتو کائڻ جائز آهي. ٻيا ڌاڙهي رنگ جو کائڻ حرام ۽ انهن ٻنهي رنگن جي
وچوارو رنگ مڪروه تنزيهي آهي. ٩٤

ٻلڻ ۽ ڏنڊ کي جانور جي ڏند سان ٻڌائڻ ۾ جيڪڏهن بدبوءِ ٿئي
تي ته ان کي سون جي تند سان ٻڌائڻ جائز آهي. ٩٥

عبدالله ۽ عبدالرحمان نالا رکڻ چڱا آهن يا حميد علي يا رشيد. ٻين
مشترڪ نالن مان نالا رکڻ به جائز آهي. پر بهتر آهي ته هن زماني ۾ اهي نالا
رکجن جيڪاڻ ته عام ماڻهو اڪثر ڌنالا ونندا آهن. ٩٦

ڪافر کي قرآن شريف پڙهي بخشڻ جائز نه آهي. جو نه خيرات
يا چڱو عمل ڪافر کي قيامت جو نفعو نه ٿو پهچائي سگهي. ساڳي طرح
مال کي قرآن شريف بخشائڻ جائز نه آهي. جيڪا ڳالهه اهو اجاڻ جو عمل آهي.
باقي بلا کي دفع ڪرڻ لاءِ جائز آهي. ٩٧

ڪتاب الرهن: رهن ٿيل شيءِ مان نفعو وٺڻ جائز ناهي
رهن جي اجازت ڏنل هجي يا نه، نفعي وٺڻ جو شرط ڏنل هجي يا نه. ٩٨

ڪتاب الجنايات والقصاص: ڪو شخص پنهنجي مال، پٽ يا ڌيءَ کي زنا ڪرائيندي
ڏسي، زنا ڪندڙ يا ڪرائيندڙ مان ڪنهن هڪ کي ماري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 696

ڏجي ته سواءِ شاهدن جي تماس سمان نه چئندو.[99]

كتاب الفرائض: فوتيءَ جي حياتيءَ ۾ ڪن وارثن طرفان ملڪيت
مان لادعوىٰ نامو لکي ڏيڻ، ڪين ميراث ۾ پنهنجي حصي سان محروم نه ٿو ڪري.
ڇاڪاڻ ته هڪ ته ميراث اهڙو حق نه آهي، جو وارث جي ابراء لکي ڏيڻ سان
ختم ٿي وڃي ۽ ٻيو ته ميراث اڃا وجود ۾ نه آيو آهي، جو فوتيءَ جي حياتيءَ ۾ اڃا
سندس وارثن کي سندس ملڪيت ۾ ڪوبه حق نه آهي، ته پوءِ غير موجود شيءِ
بابت ابراء لکي ڏيڻ ڪا معنىٰ نه ٿو رکي. جيڪڏهن ڪجهه مال انهن وارثن
کي ڏيئي، پوءِ ابراء نامو لکايو ويو آهي ته اهو هبو آهي ۽ ابراء جو شرط
فاسد آهي ۽ هبو صحيح آهي. تنهنڪري هاڻي موجود مال متروڪ مان سڀئي
وارث پنهنجو پنهنجو شرعي حصو کڻندا ۽ ان ۾ هبو شامل نه ڪبو.[100]

هڪ شخص جا ٻه وارث هئا. هڪڙو چاچو، ٻيو مامو. چاچو
پٽ ماسي جو ۽ مامو پٽ چاچي جو. هاڻي انهن کي ڪيترو حصو ملندو.
فتوىٰ: ملڪيت جو وارث مامو پٽ چاچي جو ٿيندو ۽ چاچو پٽ ماسي جو محروم
ٿيندو.[101]

كتاب المحاظر والسجلات: صغير مرد دعوىٰ ٿو ڪري ته سندس
طرفان سندس پيءُ ڪنهن صغير ڇوڪريءَ جي پيءُ طرفان ڪري ڏنل نڪاح
جي ايجاب کي قبول ڪيو هو، پر ان جاءِ تي ٻه شاهد نه آهن. اهو نڪاح ثابت
ٿيو يا نه؟ فتوىٰ: جنهن نڪاح جي ايجاب قبول تي ڪي ٻه شاهد نه آهن ۽
نڪي مرد خود اهو نڪاح قبول ڪيو هو، تنهنڪري اهو نڪاح ثابت نه آهي.[102]

كتاب المتفرقات: عرس واري مهيني ۾ آنحضور[103] کان سواءِ ٻين ڏيهي بزرگن

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 697

کي به ختمو ڏيارڻ جائز آهي. عرس ۾ ٻين طعامن کانسواءِ ڳڙ جو حلوو
رڌي به آنحضورؐ کي ختمو ڏيارڻ جائز آهي منع ناهي. عرس ٻارهين تاريخ
ڪرڻ چڱو آهي يا سڄي ربيع الاول ۾ ڪنهن به ڏينهن ڪجي. ١٠٣

عقيقي جا هڏا نه ڀڃجن. ان جا هڏا اڇلائي ڇڏجن جن نه ٻلي ته حيوان
ان مان نفعو وٺن. ١٠٤

قبرن تي پيسا ڏيئي، ان مان خيرات ڪرڻ ۽ ان جي عوض حرام جا پيسا
قبرن ۾ ڏيڻ جو حيلو شريعت ۾ جائز آهي. ١٠٥

هندن مائٽن جي عرض ڪرڻ تي جيڪڏهن ڪو مسلمان حاڪم ڳئون
کي برڊي ۾ ذبح ڪرڻ جو حڪم ڪري ته مباح آهي. ڇاڪاڻ ته ڳئون ڪُسڻ اسلامي
شعار مان ناهي. جهڙوڪ: بانگ ڏيڻ يا جمعي ۽ عيدن جون نمازون وغيره. جو
انهن جو ظاهر ڪرڻ ضروري هجي. تنهنڪري اهڙو مسلمان حاڪم گنهگار نه ٿيندو.
مولوي عبدالحي لکنوي پنهنجي فتويٰ ۾ لکيو آهي ته هندن جي قرباني نه ڪرڻ ڏيڻ
فساد ۽ نقصان جو سبب ناهي. باقي جيڪي مسلمان پنهنجي مال مان ڳئون
پنهنجي گهر يا حد اندر ذبح ڪن ته انهن کي منع ڪرڻ جائز نه آهي. ١٠٦

جن خانقاهن جي چوڌاري ڪي زمينون پيل آهن. جي هاڻي خانقاهن جا
مجاورن جي هٿ ۾ آهن ۽ خانقاه وارن جو ڪو به اولاد نه آهي. اهي زمينون انهن
مجاورن جي ملڪيت ناهي ۽ انهن کي هنن زمين وڪڻڻ يا گروي رکڻ جو ڪو به حق
نه آهي. ١٠٧

سلام ڪرڻ سنت آهي ۽ ان جو جواب ڏيڻ فرض. پر سلام جي جواب ڏيڻ
کان به پهرين سلام ڪرڻ ۾ وڌيڪ ثواب آهي. ١٠٨

خانقاهن تي آيل نذرانا يا بخششون ميراث نه ٿا ٿين. ١٠٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 698

ڪتن وغيره کي بچائڻ خاطر يا ٻئي ڪنهن نفعي ونڊ سبب خنزير جو شڪار ڪرڻ يا ڪنهن ٻئي حرام جانور جو شڪار جائز آهي. شڪار ڪرڻ سان سواءِ خنزير جي ٻئي هر ڪنهن حرام جانور جو گوشت پاڪ ٿيئي ٿو. (نه حلال). ١١٠

الله تعاليٰ طرفان هڪ ملڪ مقرر آهي. جو جڏهن الله تعاليٰ چاهيندو، تڏهن زمين جو ڪنهن حصو ڇوڙي ٿو. جنهنڪري زلزلو اچي ٿو. ٻئي طرف حڪيمن جو قول آهي ته زمين ۾ ڪي بخارات پيدا ٿين ٿا. جي زمين مان ٻاهر نڪرڻ لڳن ٿا، جنهنڪري زلزلو اچي ٿو. جيڪڏهن غور ڪري نظر ڪجي ته عالمن ۽ حڪيمن جي قول ۾ جدائي ڪانه آهي. ڇوته زمين جو ڪو حصو ڇوڙڻ بخارات آهن جي ڪري ٿي سان ٿي پون ٿا ۽ جنبش ۾ اچن ٿيون. ١١١

تجزيو: مولانا عبدالغفور همايوني سنڌ جو هڪ مشهور ۽ وڏو عالم هو. سندس ڪتاب 'فتاويٰ همايوني' ۾ انهن فتوائن جو مجموعو آهي جي مولانا صاحب سنڌ جي ماڻهن کي پيش آيل مختلف مسئلن جي حل لاءِ پنهنجي زندگيءَ ۾ جاري ڪيون. فتوائن جو هي مجموعو ڪيترن ئي مسئلن جو حل پيش ڪري ٿو ته ٻئي طرف سنڌي ماڻهن جي عام زندگيءَ جي عڪاسي پڻ ان ۾ موجود آهي. مولانا صاحب فتويٰ نويسي وقت ڪيتري قدر غيرجانبدار رهندو هو ان جو ثبوت هن حقيقت مان ٿي ملي ٿو ته ننگر جي ماڻهن جڏهن ته پير سيني مهمانن ۽ سائلن کي ڏني ويندڙ شي فتويٰ لاءِ آيل ماڻهن کي ننگر مان حصو ڏنو ويندو هو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 699

جن ڪتابن تان ڪتاب فتاوىٰ همايوني ۾ حوالا ڏنا ويا آهن تن جي فهرست.

١.	ابن ماجه جلد اول	ص ٢٩
٢.	انواع جلد اول	ص ٢٥
٣.	بحر الرائق جلد اول	ص ١١
٤.	برجندي جلد اول	ص ٥٣
٥.	بزازي جلد اول	ص ١٣
٦.	تفسير احمدي جلد اول	ص ٦
٧.	تفسير بيضاوي جلد اول	ص ٤٧
٨.	تفسير جلالين جلد ٻيو	ص ٩٩
٩.	تفسير حسيني جلد اول	ص ٥
١٠.	تفسير مدارڪ التنزيل جلد ٻيو	ص ٩٤
١١.	تڪمله رد المحتار جلد اول	ص ٥٩
١٢.	تلويح جلد اول	ص ٥
١٣.	تنقيح الفتاوىٰ الحامديه جلد ٻيو	ص ٤٠
١٤.	تنوير الابصار جلد اول	ص ٢٦
١٥.	تنوير الاذهان والبصائر شرح اشباه والنظائر جلد ٻيو	ص ٣٢
١٦.	توضيح ۽ تلويح جلد اول	ص ٥٤
١٧.	تهذيب جلد ٻيو	ص ٤٩
١٨.	جامع الفصول جلد اول	ص ١١

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۱۹.	چلپي جلد ٻيو	ص ۳۲
۲۰.	حاشيه اشباه جلد اول	ص ۵۶
۲۱.	حاشيه درر الحكام جلد اول	ص ۳۸
۲۲.	حاشيه عنايه جلد ٻيو	ص ۵۱
۲۳.	خزانه جلد اول	ص ۱۱
۲۴.	خزانة العلماء جلد اول	ص ۶۹
۲۵.	خلاصه جلد اول	ص ۱۱
۲۶.	درر جلد اول	ص ۱۱
۲۷.	در المختار جلد اول	ص ۳
۲۸.	در المنثور جلد اول	ص ۳۰
۲۹.	در المنتقي جلد اول	ص ۵۴
۳۰.	ذخيرة العلوم جلد ٻيو	ص ۹۸
۳۱.	رد المحتار جلد اول	ص ۳
۳۲.	سراج الهدايه جلد ٻيو	ص ۶۹
۳۳.	شرح محيط جلد اول	ص ۱۶
۳۴.	شرح مشارق جلد ٻيو	ص ۷۷
۳۵.	شرح مشكوات جلد اول	ص ۳۰
۳۶.	شرح معاني الآثار جلد اول	ص ۱۱
۳۷.	شرح مناسك الحج جلد اول	ص ۴۳م
۳۸.	شرح وقايه جلد ٻيو	ص ۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 701

۳۹.	شرح يمني جلد ٻيو	ص ۸۶
۴۰.	صحيح بخاري جلد اول	ص ۱۱
۴۱.	صحيح ترمذي جلد اول	ص ۱۱
۴۲.	صحيح مسلم جلد اول	ص ۱۱
۴۳.	طحطاوي جلد اول	ص ۱۷
۴۴.	ظهيريه جلد اول	ص ۱۱
۴۵.	عجائب القصص جلد ٻيو	ص ۹۸
۴۶.	عقود الدريه جلد اول	ص ۴۷
۴۷.	عماديه جلد ٻيو	ص ۶۰
۴۸.	عمدة الرعايه جلد اول	ص ۲۷
۴۹.	عنايه جلد ٻيو	ص ۵۲
۵۰.	فتاويٰ ابراهيم شاهيه جلد ٻيو	ص ۸
۵۱.	فتاويٰ عنقرويه جلد ٻيو	ص ۵۴۲
۵۲.	فتاويٰ بزازيه جلد اول	ص ۴
۵۳.	فتاويٰ تاتارخاني جلد اول	ص ۱۳
۵۴.	فتاويٰ صوفيه جلد اول	ص ۲۳
۵۵.	فتاويٰ عالمگيري جلد اول	ص ۱۸
۵۶.	فتاوي قاضي خان جلد اول	ص ۵
۵۷.	فتاويٰ مولوي عبد الحي لکنوي جلد اول	ص ۳۸
۵۸.	فتاويٰ نور الهديٰ جلد ٻيو	ص ۲

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 702

۵۹۔	فتاویٰ ہندیہ جلد اول	ص ۵۰
۶۰۔	فتح القدیر جلد اول	ص ۴۴
۶۱۔	فتح المبین جلد اول	ص ۳۷
۶۲۔	فرائض، شرح کنزالدقائق جلد بیو	ص ۷۲
۶۳۔	فردوس جلد اول	ص ۲۳
۶۴۔	کافی جلد اول	ص ۱۵
۶۵۔	کبیر شرح منیہ جلد اول	ص ۱۷
۶۶۔	کنزالدقائق جلد اول	ص ۴۶
۶۷۔	کنزالعباد جلد اول	ص ۲۳
۶۸۔	مبسوط جلد اول	ص ۲۵
۶۹۔	مراقی الفلاح شرح نورالایضاح جلد اول	ص ۹
۷۰۔	مجتبیٰ جلد اول	ص ۲۰
۷۱۔	مجمع الانہار جلد اول	ص ۴۵
۷۲۔	تحفۃ الخالق جلد اول	ص ۴۴
۷۳۔	مخزن الروایت جلد اول	ص ۳۴
۷۴۔	مدارج النبوۃ جلد بیو	ص ۹۵
۷۵۔	مشکوات المصابیح جلد اول	ص ۲۷
۷۶۔	منح الغفار جلد اول	ص ۳۸
۷۷۔	منیہ جلد بیو	ص ۷۱

۷۸۔ نہرالفائق جلد اول ص ۴۴ ۔ ۷۹۔ نوازل جلد بیو ص ۷۹ ۔ ۸۰۔ ہدایہ جلد اول ص ۵۰۔

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

حوالا

۱. مولانا عبدالغفور همايوني جي سوانح حيات متعلق سمورو احوال ديوان مفتون مرتب جناب بيان حسن قائم الدين همايوني، تان ترتيب ڏيندڙ جي سنڌ س ني لفظن ۾ درج ڪيل آهي.

۲. مولانا دين محمد وفائي: تذڪره ص ۲۲۹

۳. ——— ايضاً ——— ص ۲۳۱

۴. ڏسو عڪس مِن مقالي جو ص ۸۱۱

۵. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوي همايوني جلد اول ص ۲ – ص ۵

۶. ——— ايضاً ——— ص ۵ ۽ ص ۶

۷. ——— ايضاً ——— ص ۷

۸. ——— ايضاً ——— ص ۸

۹. ——— ايضاً ——— ص ۹ ۽ ص ۱۰

Gul Hayat Institute

۱۰. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوي همايوني جلد اول ص ۱۲ ۽ ص ۱۳

۱۱. ڏسو مِن مقالي جو ص ۱۰۳، ص ۶۹۹ ۽ ص ۶۹۱

۱۲. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوي همايوني جلد اول ص ۱۳

۱۳. ڏسو مِن مقالي جو ص ۳۲۲

۱۴. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوي همايوني جلد اول ص ۱۵ ۽ ص ۱۶

مزيد ڏسو مِن مقالي جو ص ۳۶۴، ص ۴۰۱، ص ۴۰۷، ص ۷۱۵ ۽ ص ۷۱۶

۱۵. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوي همايوني جلد اول ص ۱۶

مزيد ڏسو مِن مقالي جو ص ۱۰۳ ۽ ص ۱۲۰

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 704

۱۶. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوى همايوني جلد اول — ص ۱۶
۱۷. ——— ايضاً ——— ص ۱۷
۱۸. ——— ايضاً ——— ص ۱۸ ۽ ص ۱۹
۱۹. ——— ايضاً ——— ص ۲۱
۲۰. ——— ايضاً ——— ص ۲۲
۲۱. ——— ايضاً ——— ص ۲۴
۲۲. ——— ايضاً ——— ص ۲۷ ۽ ص ۲۸
مزيد تدسوهن مقالي جو — ص ۳۹۴ ۽ ۴۹۲
۲۳. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاوى همايوني جلد اول — ص ۲۹
۲۴. ——— ايضاً ——— ص ۳۰ (مزيد تدسوهن مقالي جو ص ۶۱۴)
۲۵. ——— ايضاً ——— ص ۳۱
۲۶. ——— ايضاً ——— ص ۳۱ ۽ ص ۳۲
۲۷. ——— ايضاً ——— ص ۳۲ ۽ ص ۳۳
۲۸. ——— ايضاً ——— ص ۳۳
۲۹. ——— ايضاً ——— ص ۳۴
۳۰. ——— ايضاً ——— ص ۳۴
۳۱. ——— ايضاً ——— ص ۳۴
۳۲. ——— ايضاً ——— ص ۳۴ ۽ ص ۳۵
۳۳. ——— ايضاً ——— ص ۳۵ ۽ ص ۳۶
مزيد تدسوهن مقالي جو — ص ۲۳۴، ص ۲۳۵ ۽ ص ۲۴۱

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 705

٣٤. مولانا عبدالغفور همايونيؒ: فتاويٰ همايوني جلد اول ص ٣٣ ۽ ص ٣٦

٣٥. ——— ايضاً ——— ص ٣٦ - ص ٣٨

٣٦. ——— ايضاً ——— ص ٣٨ - ص ٤٢

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ١٦٩، ص ٦١٠ ۽ ص ٦٩٦

٣٧. مولانا عبدالغفور همايونيؒ: فتاويٰ همايوني جلد اول ص ٣٩ ۽ ص ٤٠

٣٨. ——— ايضاً ——— ص ٣٩

٣٩. ——— ايضاً ——— ص ٤٣

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢٥٦

٤٠. مولانا عبدالغفور همايونيؒ: فتاويٰ همايوني جلد اول ص ٤٣ ۽ ص ٤٤

٤١. ——— ايضاً ——— ص ٤٥

٤٢. ——— ايضاً ——— ص ٤٦

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٥٥٩

٤٣. ——— ايضاً ——— ص ٤٩ - ص ٥١

٤٤. ——— ايضاً ——— ص ٥٠

٤٥. ——— ايضاً ——— ص ٥٢ ۽ ص ٥٣

٤٦. ——— ايضاً ——— ص ٥٣ - ص ٥٧

٤٧. ——— ايضاً ——— ص ٥٨ - ص ٦١

٤٨. ——— ايضاً ——— ص ٦١ ۽ ص ٦٢

٤٩. ——— ايضاً ——— ص ٦٢ - ص ٦٤

٥٠. ——— ايضاً ——— ص ٦٤ - ص ٧١

٥١. ——— ايضاً ——— جلد ٻيو ص ١ - ص ١٠

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 706

۵۲. مولانا عبدالغفور همایونی: فتاویٰ همایونی جلد ۲، ص ۱۰ - ص ۱۳

۵۳. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۱۲ تا ص ۱۳

۵۴. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۱۴

۵۵. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۱۴ - ص ۱۸، ص ۲۰ تا ص ۲۱

۵۶. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۳۱ تا ص ۳۲

۵۷. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۳۲ تا ص ۳۳

۵۸. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۳۳ تا ص ۳۴

۵۹. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۳۵ تا ص ۳۶

۶۰. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۳۶ - ص ۳۹

۶۱. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۰

۶۲. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۰ تا ص ۴۱

۶۳. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۳

Gul Hayat Institute

۶۴. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۳ - ص ۴۶

۶۵. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۶ - ص ۴۸

۶۶. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۸ تا ص ۴۹

۶۷. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۹

۶۸. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۴۹ - ص ۵۱

۶۹. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۵۲

۷۰. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۵۱ تا ص ۵۲

۷۱. ـــــــ ایضاً ـــــــ ص ۵۳ تا ص ۵۴

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 707

٧٢. مولانا عبدالغفور همايوني؛ فتاواءِ همايوني جلد ٻيو ص ٥٤ ۽ ص ٥٥

٧٣. ——— ايضاً ——— ص ٥٧ — ص ٥٩

٧٤. ——— ايضاً ——— ص ٥٩ ۽ ص ٦٠

٧٥. ——— ايضاً ——— ص ٦٠ ۽ ص ٦١

٧٦. ——— ايضاً ——— ص ٦١ ۽ ص ٦٢

٧٧. ——— ايضاً ——— ص ٦٢ ۽ ص ٦٣

٧٨. ——— ايضاً ——— ص ٦٣ ۽ ص ٦٤

٧٩. ——— ايضاً ——— ص ٦٤ ۽ ص ٦٥

٨٠. ——— ايضاً ——— ص ٦٥ — ص ٦٩

٨١. منهن ڏسو هن مقالي جو ص ١٨٢

٨١. مولانا عبدالغفور همايوني؛ فتاواءِ همايوني جلد ٻيو ص ٦٩ ۽ ص ٧٠

منهن ڏسو هن مقالي جو ص ٤١٧ ۽ ص ٧٠٢

٨٢. مولانا عبدالغفور همايوني؛ فتاواءِ همايوني جلد ٻيو ص ٧٠ ۽ ص ٧١

منهن ڏسو هن مقالي جو ص ٤١٨

٨٣. ——— ايضاً ——— ص ٧١ ۽ ٥٠٦

٨٤. ——— ايضاً ——— ص ٧١ ۽ ص ٧٢

٨٥. ——— ايضاً ——— ص ٧٢ ۽ ص ٧٣

٨٦. ——— ايضاً ——— ص ٧٣

٨٧. ——— ايضاً ——— ص ٧٤

٨٨. ——— ايضاً ——— ص ٧٤

٨٩. ——— ايضاً ——— ص ٧٦ ۽ ص ٧٧

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

٩٠. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاويٰ همايوني جلد ٻيو ص ٤٧ ۽ ص ٤٨

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٥٤٠

٩١. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاويٰ همايوني جلد ٻيو ص ٤٨ ۽ ص ٤٩

٩٢. ——— ايضاً ——— ص ٤٩

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٤١٨، ٥٠٦ ۽ ٤٦٣

٩٣. ——— ايضاً ——— ص ٤٩ - ص ٨١

٩٤. ——— ايضاً ——— ص ٨١ ۽ ص ٨٢

٩٥. ——— ايضاً ——— ص ٨٢

٩٦. ——— ايضاً ——— ص ٨٢ ۽ ص ٨٣

٩٧. ——— ايضاً ——— ص ٨٣

٩٨. ——— ايضاً ——— ص ٨٣ ۽ ص ٨٤

٩٩. ——— ايضاً ——— ص ٨٤ ۽ ص ٨٥

١٠٠. ——— ايضاً ——— ص ٨٦ - ص ٨٨

١٠١. ——— ايضاً ——— ص ٨٩

١٠٢. ——— ايضاً ——— ص ١٩ ۽ ص ٢٠

١٠٣. ——— ايضاً ——— ص ٩٠ ۽ ص ٩١

١٠٤. ——— ايضاً ——— ص ٩١ ۽ ص ٩٢

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص ٢٠٩، ٢١٠

١٠٥. ——— ايضاً ——— ص ٩٢ ۽ ص ٩٣

مزيد ڏسو هن مقالي جو ص

١٠٦. مولانا عبدالغفور همايوني: فتاويٰ همايوني جلد ٻيو ص ٩٣ ۽ ص ٩٤

١٠٧. ——— ايضاً ——— ص ٩٥ ۽ ص ٩٦

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 709

۱۰۸. مولانا عبدالغفور ہمایونی: فتاویٰ ہمایونی جلد سوم ص ۹۷

۱۰۹. ——— ایضاً ——— ص ۹۷

۱۱۰. ——— ایضاً ——— ص ۹۹ تا ص ۱۰۰

۱۱۱. ——— ایضاً ——— ص ۹۷ تا ص ۹۸

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 710

فتاويٰ احمدي

مفتي مولانا الحاج محمد ٺهالائيءُ.

فتاويٰ جمع ڪرڻ جو دور ۱۳۳۰ھ/۱۹۱۲ع کان پوءِ.

مولانا الحاج محمد هالائيءَ جي زندگيءَ جو احوال هن مقالي ۾ اڳ ۾ موجود آهي. سندس تصنيفن جي فهرست ۾ جن مان ٻن فتاوائن جا پڻ نالا ملن ٿا. هڪ فتاويٰ عربيءَ ۾ ٻن جلدن ۾ آهي.[1] جا "فتاويٰ محمدي" جي نالي سان جمع ڪيل آهي ۽ ٻي فتاويٰ سنڌيءَ ۾ آهي. جنهن جو نالو "فتاويٰ احمدي" آهي.[2]

مولانا صاحب جي لکيل سنڌي ڪتاب "مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين" جنهن جي هڪ قلمي مخطوطي جو تعارف گذريل صفحن ۾ ڪرايل آهي تنهن جي پوئين حصي ۾ مصنف جون ڪي فارسي ۽ سنڌي فتوائون ۽ مولانا محمد قربانيءَ هٿان نقل ڪيل آهن.[3] جي سنڌ جي هڪ شاگرد رشيد مولانا محمد قربانيءَ مسائل اربعين نقل ڪرڻ وقت نقل ڪري ڇڏيون آهن. هي ٿوريون فتوائون ٻين عالمن جون به نقل ڪيل آهن. ۽ ڪن پارسي تحريرن تي مولانا محمد هالائيءَ" جون مهرون به لڳل آهن. هي فتوائون عقائد، عام معاملات، تاريخ وغيره متعلق آهن ۽ چند فقهي مسائل بابت به آهن.[4]

فتاويٰ احمدي جي جمع ڪرڻ جو دور ۽ تعداد مسائل اربعين سان گڏ سنڌي فتوائن کي نقل ڪندڙ "فتاويٰ احمدي" جو نالو ڄاڻايو آهي.

جيئن ته مسائل اربعين ۱۳۳۰ھ/۱۹۱۲ع ۾ نقل ڪيو ويو هو. تنهنڪري سمجهجي ٿو ته ان وقت هنن فتوائن کي اڃا ڪتابي صورت ۽ نالو نه ڏنو ويو هو. جنهنڪري چئبو ته "فتاويٰ احمدي" ڪتابي صورت ۾ ۱۳۳۰ھ/۱۹۱۲ع کان پوءِ وجود ۾ آئي. مذڪور سنڌي فتاويٰ جو جيترو تعداد مسائل اربعين سان گڏ نقل ٿيل آهي، سو هيٺ ڏجي ٿو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 711

فتاويٰ احمديءَ جي نالي سان جمع ڪيل ٿو ڄاڻجي. مذڪور فتاويٰ مان ڪن جو عڪس هن مقالي ۾ تعارف طور شامل ڪيل آهي.[5]

حوالا

١. ڏسو هن مقالي جو	ص ٥٣٢ - ص ٥٣٤
٢. ڏسو هن مقالي جو	ص ٥٣٣
٣. ڏسو هن مقالي جو	ص ٥٣٥ - ص ٥٤٥ ۽ عڪس ص ٨١٢
٤. ڏسو عڪس هن مقالي جو	ص ٨١٢ ۽ ٨١٣
٥. ڏسو عڪس هن مقالي جو	ص ٨١٤ ۽ هن مقالي جو ص ٥٣٤

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جناب مولانا مفتي حافظ محمد ابراهيم صاحبؒ ٹٺي ياسيني!

”جناب مولانا محمد ابراهيم صاحبؒ سنه ۱۳۰۷ھ/۱۸۹۰ع ۾ تولد ٿيا. ابتدائي ڪتاب پنهنجي والد بزرگوار مولانا محمد هاشم صاحبؒ وٽ پڙهيا، پوءِ سمورو علم پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا محمد قاسم صاحبؒ وٽ پڙهي فارغ التحصيل ٿيا. علامه مولانا عبدالغفور صاحب همايوني“ پڻ جي ڏوهٽي سجاده نشين مولانا عبدالباقي صاحب جي تعليم لاءِ ڪيس گهرايو. جنهن کي سمورو علم پڙهائي فارغ التحصيل ڪيائون. سندس مدرسي مان بيشمار ڪيترا طالب العلم ڪامياب ٿيا.

پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا محمد قاسم صاحبؒ جي رحلت کانپوءِ ٺٽي ياسين پراڻي، پنهنجي مدرسي ۾ پڙهائڻ ۽ فتويٰ نويسي ۾ مشغول ٿيا. سندن تصنيفات مان سنڌي تحريرن جي علاوه قرآن شريف جي ڪن سيپارن جو ترجمو مع تفسير، ديوان ناظم فارسي، مجموعه تاريخ ۽ پنجاه سٺ ڪن ڪتاب آهن جن مان هيٺيان ڇپيل آهن: ۱. ترجمو مشڪواة شريف ربع اول ۲. رساله ازالة الارتياب (فارسي) ۳. رسالة محڪم فوٽوگراف (عربي) ۴. قوت ايمان (سنڌي) ۵. العقول الصواب (سنڌي) ۶. مناسڪ حج (سنڌي) ۷. رساله جماعت ثانيه (فارسي) ۸. لباس النبي (سنڌي) ۹. تعليم المسلمين (سنڌي) ۱۰. آداب رسول اللهؐ (منظوم فارسي) ۱۱. ما مريد ان (منظوم فارسي) ۱۲. هداية العباد في ما يتعلق بالضاد (ضاد متعلق فتويٰ بتصديق قاري مدني).“

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تميز الحلال عن الحرام

(لدفع اوهام الجهال والعوام)

مفتي مولانا حافظ محمد ابراهيم صاحب گڙهي ياسيني، — فتوىٰ جاري ڪرڻ جي تاريخ: ١٧ شعبان ١٣٣٩ھ / اپريل ١٩٢١ع.

تميز الحلال عن الحرام جي نالي سان هڪ فتوىٰ مولانا حافظ محمد ابراهيم صاحب گڙهي ياسين واري جاري ڪئي هئي. جنهن ۾ فتوىٰ ڏنل آهي ته ذبح فوق العقده يعني ڳچي ۾ جاڙي واري ڳنڍ جنهن کي عام طرح سڱو جهنبو آهي، تنهن کان مٿي ذبح ڪرڻ سبب جانور حرام نه ٿو ٿئي بلڪ ان جانور جو گوشت کائڻ حلال ۽ جائز آهي.

فتوىٰ جاري ٿيڻ جو پس منظر: هي فتوىٰ مناظري جي هڪ مجلس ڪانپوءِ جاري ڪئي وئي هئي. جا تاريخ ١٧ شعبان سنه ١٣٣٩ھ / اپريل ١٩٢١ع تي ڳوٺ همايون ۾ مولانا موصوف ۽ مولوي محسن شاه رحمة الله ڳوٺ ٽيان جي، جي وچ ۾ مناظري لاءِ منعقد ٿي هئي. جنهن ۾ مولوي محسن شاه جو موقف مذڪوره فتوىٰ جي برعڪس هو ته ان طرح جانور حلال نه ٿو ٿئي ۽ ان جو گوشت کائڻ جائز نه آهي.٢

فتوىٰ جي اشاعت ۽ ان جو مقصد: مذڪور فتوىٰ پڙ ۽ مولوي حافظ محمد موسىٰ صاحب الياسي پنهنجي اهتمام سان مطبع رحمانيه عام اسٽيم پريس لاهور مان سنه ١٣٤٠ھ / ١٩٢٣ع ۾ ڇپائي شايع ڪرائي. هن اشاعت جو هڪ نسخو سنڌ يونيورسٽي جي جنرل لئبرريءَ ۾ محفوظ آهي، جنهن تان فتوىٰ جو مواد حاصل ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي اشاعت جو مقصد ظاهر آهي ته اهو هو ته عام ماڻهن جي ذهن مان ان وهم کي دفع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪجي جنهن سبب هو خواه جانئه مذبوح کي ناجائز سمجهي ان کي
باطني حرام ڪيتا.

فتويٰ جي ترتيب ۽ مواد جو اختصار

فتويٰ جوهي ننڍو ڪتاب پن جنهن ۾ ورهايل جيئي سگهجي ٿو. جنهن پاڳي ۾ فقه جي ڪتابن جون عبارتون
نقل ڪيون ويون آهن جي مفتي محمد ابراهيم جي راءِ جي حق ۾ آهن. جن
ڪتابن تان هي عبارتون نقل ڪيون ويون آهن تن مان اڪثر عربي ۾ آهن
۽ ڪي ٿورا پارسي ۾ به آهن، پر هڪ ڪتاب سرائڪي ۾ آهي. جنهن
نسيني ڪتابن جي نالن جي فهرست علحده ڏني وئي آهي. هت خط سرائڪي
ڪتاب واري عبارت نقل ڪجي ٿي جا ڪان ترڪ مان ثابت ٿئي ٿو ته ان وقت
سرائڪي ۾ به فقه جا ڪتاب لکبا هئا.

ذبح ايهي اختياري سن جيا تري سيني ،
جو ذڪر وچ حديث هي فرمايا پاڪ نبي ني ،
ذبح روا وچ ساري گل دي اوپر تلي وچ ڪاردن ،
هي وچ صغير حمة لکيا وڪيه سنجها ردن ،
يي وچ مبسوط جو سن جا تري سيني ذبح ايهاني ،
ايوين وچ قدوري ايوين وچ هداية پاني ،
گهنبي هيٺ يا اوپر هووي فتويٰ جائز آيا ،
ايوين وچ درالمختار يي معدن قاضي خان وچ پايا ،
يي عيني مخ بزازيه فتويٰ آکيا قهستاني ،
ايوين وچ عناية ڪهيا علي دستغني ،
ايوين ذرعرز وچ ايوين وچ اندر عالمگيري ،

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 715

ايئين ئي ڏهلي اندر سمجهه علمادان مهڙقني تحريري.[3]
فتويٰ جي ٻئي حصي ۾ مخالفن جي اعتراضن جا جواب ڏنا ويا آهن.
جن ۾ فقه جي پنجن اصولن کي سامهون رکيو ويو آهي جي هي آهن.

١. اثبات نفيءَ تان مقدم آهي، يعني جيڪڏهن ڪنهن امر جي اثبات ۽ نفيءَ لاءِ برابر وزن وارا شواهد موجود هوندا ته اثبات وارا قبول ڪبا ۽ نفي وارا رد ڪبا.[4]

٢. اختلافي مسئلي ۾ صحيح ۽ مفتي به قول تي فتويٰ ڏيڻ گهرجي.[5]

٣. جڏهن صحيح روايت هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ اچن ته امام اعظمؒ جي قول کي اڳڀرائي ڏجي.[6]

٤. جڏهن حلال ۽ حرام جون روايتون گڏ ٿين ته غلبو حرام واري روايت کي آهي پر اهو مجتهد جو ڪم آهي ۽ نه مقلد يا مفتي جو. مقلد يا مفتي جيڪڏهن حلال ۽ حرام جون روايتون برابر ڏسن ته انهن مان فتويٰ واري قول کي ترجيح ڏين.[7]

٥. عربيءَ ۾ فقهي اصطلاح الفتوىٰ عليه ۽ ان به يفتىٰ ۾ ڏريءَ وزن وارو آهي.[8]

تجزيو: جنهن مسئلي متعلق هن ڪتاب ۾ تفقهي اهميت جو اندازو هن مان ئي لڳائي سگهجي ٿو ته مسئلي ۾ موجود اختلاف کي حل ڪرڻ لاءِ ڏهلي ۾ سڀني متحده هندستان جي علماء جو هڪ وڏو اجتماع ڪوٺايو هو جن جي متفقه فتويٰ جي ڏهني ۾ ٻنهي تان ئي ذبح ڪيل جانور به حلال ٿيو ۽ ان جو گوشت کائڻ جائز آهي. انهيءَ حقيقت جو اظهار ڪتاب تمييز حلال عن الحرام جي آخري ورقن ۾ ڪيل آهي. هڪ ئي مسئلي جي حل لاءِ جيترن ڪتابن جا حوالا جناب مولوي محمد ابراهيمؒ ڏنا آهن سا تمام ڏيکاري ٿي ته جناب مولوي صاحب جي فقهي بصيرت ڪيتري نه وسيع هئي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 716

كتاب تميز الحلال عن الحرام

۽ جن ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا .

١	اشعة اللمعات شرح المشكواة: شيخ عبد الحق محدث دهلوي	ص
٢	الفرائض شرح كنز الدقائق	ص ٨
٣	انواع بارك الله (سرائكي)	ص ٣
٤	الواقعات ذبح شاة	ص ٧ ص ١١ ص ١٦
٥	ايضاح شرح الاصلاح	ص ٤
٦	بزازيه	ص ٥
٧	بزازيه اصح الاجوبيه	ص ١٣ ص ١٤
٨	بنايه شرح هدايه	ص ٩
٩	بياض: مخدوم عبد الواحد سيوهاڻي	ص ٩
١٠	تحرير المختار	ص ١٥
١١	تحفة الفقه	ص ٦
١٢	ترياق في علم الطب: علامه عبد العزيز فرهاري	ص ٣
١٣	تفسير عزيزي: شيخ عبد العزيز دهلوي	ص
١٤	تك البحر الرائق	ص ١٠ ص ١٢
١٥	تميز الكلام	ص ١٩
١٦	جامع الرموز: علامه قهستاني	ص ٢ ص ٧
١٧	جامع الصغير	ص ٥ ص ٩ ص ١٨
١٨	جوهرة النيره	ص ٧ ص ٨
١٩	خزانة العلماء	ص ٩

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۲۰	خزانة المفتين	ص ۵
۲۱	خلاصة المضمرات	ص
۲۲	دار قطني	ص ۴
۲۳	درر الحكام شرح غرر الاحكام	ص ۶
۲۴	در المختار	ص ۱۹
۲۵	درر المنتقي شرح الملتقي	ص ۷
۲۶	رد المحتار	ص ۴، ص ۸، ص ۱۲، ص ۱۶
۲۷	شرح اتقاني في عناية البيان	ص ۸
۲۸	شرح اشباه والنظائر: سيد حموي	ص ۱۸
۲۹	شرح جامع الصغير: علامه صدر الشهيد	ص ۵، ص ۱۹
۳۰	شرح كنز : عيني	ص ۶
۳۱	شرح كنز : ملا مسكين	ص ۸
۳۲	شرح كنزانه	ص ۶
۳۳	شرح وقايه : شيخ الاسلام	ص ۶
۳۴	شرح هدايه : عيني	ص ۱۱، ص ۱۶
۳۵	طب اكبر	ص ۳، ص ۱۵
۳۶	عنايه	ص ۵
۳۷	غاية البيان شرح هدايه: علامه قوام الدين	ص ۶، ص ۱۱، ص ۱۶
۳۸	غاية الكلام : مولوي عبد الحكيم لكنوي	ص ۱۹
۳۹	فاكهة البستان : علامه مخدوم محمد هاشم ٹھٹوي	ص ۲، ص ۸
۴۰	فتاوىٰ حريريه	ص ۱۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 718

٤١	فتاویٰ حمادیہ	ص ١، ٨
٤٢	فتاویٰ سراجیہ	ص ٢، ٧
٤٣	فتاویٰ ظہیری	ص ٢، ١٠
٤٤	فتاویٰ عالمگیری	ص ١٣
٤٥	فتاویٰ قاضی خان	ص ٥
٤٦	فتاویٰ ہندیہ	ص ٢، ص ٩، ص ١٤
٤٧	فتح اللہ المعین : سید ابوالسعود الازہری	ص ٨
٤٨	فتح المعین	ص ١٤
٤٩	کافی	ص ٥
٥٠	کفایہ	ص ٥
٥١	مبسوط الذخ : برجندی	ص ٥، ص ٧
٥٢	مجمع الانہر	ص ٧، ص ١٥
٥٣	مجموع النوازل	ص ١٦
٥٤	منح الغفار شرح تنویر الابصار	ص ٨
٥٥	مختار الفتاویٰ	ص ٧، ص ١١، ص ١٦
٥٦	مختصر الکرخی	ص ٩
٥٧	معادن	ص ١٥
٥٨	مکتوبات : فقیر اللہ علوی شکارپوری	ص ١٧
٥٩	ملتقی الابحر	ص ١١
٦٠	نصب الرایہ فی تخریج احادیث الہدایہ	ص ١٢
٦١	نہایہ ص ٢، ص ١٢ — ٦٢ ہدایہ	ص ٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 719

حوالا

١. جناب محمد قاسم ڳڙهي ياسيني: سوانح عز، سماهي مهراڻ ١٩٥٧ع ص ٢٢٠
٢. ڏسو عڪس من مقالي جو ص ٨١٢
٣. ڪتاب تميز حلال عن الحرام ص ١٠
٤. جناب مولوي محمد ابراهيم: ڪتاب تميز حلال عن الحرام ص ١٢
٥. ——— ايضاً ——— ص ١٢ ۽ ص ١٣
٦. ——— ايضاً ——— ص ١٤
٧. ——— ايضاً ——— ص ١٧
٨. ——— ايضاً ——— ص ١٩

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

فتاوىٰ فقه

جمع ڪندڙ: جناب شاه آغا عبدالله خان فاروقي سجاده نشين درگاه ٽنڊو سائينداد.

ڪتاب فتاوىٰ فقه، فقهي مسائل تي سنڌ جي جديد دور جي عالمن جي فتوائن جو هڪ مجموعو آهي، جن مان ڪجھ علماء قديم جي ڪتابن مان حاصل ڪري، هن مجموعي سان شامل ڪيون ويون آهن: پر انهن جو تعداد بلڪل ٿورڙو آهي. مجموعي جي فتوائن مان انفرادي طرح تمام گھڻو تعداد مولانا محمد موسىٰ صاحب رهڻ واري جو تعلق سيوهڻ جو آهي.

هي ڪتاب جناب اعلىٰ حضرت شاه آغا صاحب فاروقي مجددي سرهندي سجاده نشين درگاه شريف ٽنڊو سائينداد جي سعي ۽ ڪوشش سان ۽ قاضي نورالله صاحب مرحوم و مغفور جي خرچ سان مطبع عباسي فريئر روڊ ڪراچيءَ مان ڇپايو ويو. ڪتاب جي نسخي جي تڪميل جي تاريخ ١٣٧٥ھ/١٩٥٦ع آهي ۽ ان جي ڇپائيءَ جو سال ١٣٧٦ھ/١٩٥٧ع آهي، يعني هي ڪتاب پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جي دور جو آهي. ڪتاب مان منتخب فتوائون هيٺ ڏجن ٿيون.

صلوٰة: امام سلام ورائڻ بعد مقتدي جيڪڏهن اجا التحيات پڙهي پورو نه ڪيو آهي ته پڙهي پورو ڪري، پوءِ سلام ورائيندو. جيڪڏهن نه نماز ڪرڻ تحريمي ٽيندس جا موتائي پڙهندو.[2] امام بنا مصلي ۽ مقتدي مصلي تي نماز پڙهيو ته ان ۾ ڪا ڪراهت نه آهي.[3] بنا عذر ڪنت تي نماز پڙهڻ جائز آهي، بشرطيڪ ڪو تڪبر دل ۾ نه هجي.[4] سنت ماٺوءَ کي نماز لاءِ اول وقت ۾ نه پر تنگ وقت ۾ جاڳائڻو.[5] جهري نماز ۾ جيڪڏهن امام الحمد

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 721

پڙهڻ شروع ڪري چڪو هجي، مقتدي پهرين رڪعت ۾ پهتو ته سُبحان
نه پڙهندو، پر جيڪڏهن نماز جهري نه آهي ته سُبحان پڙهندو. جيڪڏهن
پهرين رڪعت کان پوءِ پهتو، نماز جهري ناهي ته جيڪا به رڪعت هوندي ان
۾ نماز شروع ڪرڻ وقت به سُبحان پڙهندو ويهو رهندو جڏهن امام سلام
ورائيندو ۽ باقي رهيل نماز پڙهڻ لاءِ اٿندو ته ڏهن به سبحان پڙهندو.[6] هر ڪنهن
نماز ۾ هر ڪنهن رڪعت ۾ الحمد سگوري ۽ سان بسم الله شريف پڙهڻ سنت
آهي. باقي ٻي سورت جيڪا الحمد کان پوءِ پڙهڻي هوندي، تنهن سان بسم الله
شريف پڙهڻ مستحب آهي.[7] امام سلام ورائي پنهنجي سڄي پاسي ڦري رخ جماعت
ڏانهن ڪري ويهي. جاڪاڻ ته قبلي کان جماعت جي حرمت زياده آهي.[8] التحيات
۾ جڏهن ٿي هٿ گوڏن تي ويهڻو رکن، انهيءَ طرح جو آڱرين جا منڍا گوڏن
کان هيٺ نه هجن.[9] جيڪڏهن نمازيءَ جي سجدي واري جاءِ پيرن واري جاءِ
کان ٻارهن آڱر مٿي هوندي ته نماز ڪراهت آهي.[10] مسبوق سجدي سهو لاءِ
سلام نه ورائيندو.[11] ڪنهن ٿنڀي يا پٽ تي ستل ماڻهو خواه پنهنجي ويٺل ماڻهوءَ
کي سامهون نماز پڙهڻ جائز آهي. باقي سامهون ويٺل ماڻهوءَ کي سامهون
تي نماز پڙهڻ مڪروه آهي.[12] مقتدي مقيم، امام مسافر جي پٺيان جڏهن آخري ٻنهي
رڪعتن جي نيت ڪري يا فقط وقتي فرض جي نيت ڪري پر مقتدي مسافر امام مقيم
پٺيان ٻن رڪعتن جي نيت ڪري. امام مسافر جيڪڏهن چار رڪعتون پڙهي
۽ مقتدي مقيم به ان پٺيان چار رڪعتون پڙهيون ته جماعتين جو فرض ادا نه ٿيو
وري پڙهن.[13] نماز کان پوءِ وڏي آواز سان ڪلمون پڙهڻ سنت. پيشاني
مٿان ادب جي نشاني ۽ سجدي جي جاءِ تي هٿ رکڻ عمل مباح آهي.[14] مقتدي
امام پٺيان سهو ڪيئي ته نماز وري پڙهندو. اگر چه سهو ساڪت ٿي.[15] نماز

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 722

پر اوباسي اچي ته دل ۾ خيال ڪري ته ٻين سڳورن کي نماز ۾ اوباسي ڪڏهن به نه آئي ته اوباسي ڪڏهن نه ايندي. نماز جي قيام ۾ اوباسي اچي ته ساڄي هٿ جي پٺي آڏي ڏجي. باقي ٻي حالت ۾ کاٻي هٿ جي پٺي سان اوباسي روڪجي.[16] چئن رڪعتن سنت مؤڪده ۾ وچين التحيات ۾ دعائون نه پڙهيون نڪي ٽئين رڪعت ۾ اعوذ ۽ سبحان پڙهجي. ٻين سنتن ۾ اهي دعائون پڙهيون ۽ ٽئين رڪعت ۾ اعوذ ۽ سبحان به پڙهجي.[17] جيڪڏهن جماعتي سنت پڙهڻ شروع ڪئي ۽ فرض جي تڪبير لڳي يا خطبو شروع ٿيو ته سنت ڇڏڻي ناهي پر پڙهي پوري ڪري، پوءِ فرض يا خطبو ٻڌي.[18] جيڪڏهن ظهر يا جمعي جون پهريون چار رڪعتون سنت فوت ٿيون ته فرض کان پوءِ واري سنت پهرين پڙهي، پوءِ هي سنت پڙهجي.[19]

نماز تراويح: جيڪڏهن ڪنهن سبب فرض جماعت ڪري نه پڙهيو ته هاڻي تراويح به جماعت ڪري نه پڙهي.[20] نابالغ حافظ پٺيان تراويح پڙهڻ جائز نه آهي.[21] زالن تي تراويحون پڙهڻ لازم آهن پر زال حافظياڻي زالن کي باجماعت تراويح پڙهائي نٿي سگهي.[22]

Gul Hayat Institute

جمعو ۽ عيدين: عيد ۾ نماز ۾ تڪبيرون سهوا وسري وڃن ته نماز صحيح ٿي ويندي، سجده سهو لازمي ناهي. ڇاڪاڻ ته جمعي ۽ عيد ۾ سجده سهو معاف آهي.[23] جمعي ڏينهن "الصلوٰة سنت رسول الله" چوڻ منع آهي.[24] خطبي واري بانگ جي اجابت ڪجي ۽ بانگ بعد دعا به پڙهجي.[25] خطبي جي شروع ٿيڻ کان پوءِ نماز پڙهڻ، تسبيح، تهليل يا قرآن شريف جي تلاوت منع آهي.[26] جنهن شخص خطبي شروع ٿيڻ کان اڳ سنت پڙهڻ شروع ڪئي، ان لاءِ ضروري آهي ته سنت پڙهڻ جاري رکي ۽ چار ئي رڪعتون پڙهي پوريون

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪري، پر رڪعتن کان پوءِ سلام نه ورائي. پر جي ورايائين ته ٻيهر چار رڪعتون پڙهندو.[27] خطبي وقت جا بانگ ٿيئي ٿي، ان ۾ حضور ﷺ جي ماڻهي وقت آگو نه ڇهيا.[28] جيڪڏهن مسجد آهي ته هڪ کان زياده هنڌن جمعو پڙهڻ جائز آهي. پر قديم جامع مسجد ۾ جمعو پڙهڻ افضل آهي![29]

تجويد ۽ آداب قرآن شريف: متقدم علماء جي راءِ موجب عربي حرفن ۽ ٻين عربي تلفظ صحيح ادا نه ڪرڻ سبب نماز فاسد ٿئي ٿي. پر متاخر عالمن جي راءِ آهي ته اهڙي حالت ۾ نماز فاسد نه ٿي ٿئي. بهرحال عمداً غلط پڙهڻ واري جي نماز فاسد ٿئي ٿي. عذر واري جي صحيح تلفظ ادا ڪري نه سگهڻ سبب ڏوهه ڪونهي. پر ان کي صحيح تلفظ سکڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.[30] آڳين کي قيمتي لائي قرآن شريف جا پنا اٿلائڻ ۾ ڪو حرج ڪونهي.[31] سورة تبت يدا يا قرآن شريف جي ڪا به سورة يا آية نماز پڙهڻ جو اصلي واجب[32]

عقائد: اهل سنت جي عقيدن موجب خلفاءِ راشدين[32] جي هڪ ٻئي تي پلائي ترتيب وار بحث لازمي آهي.[33]

تاريخ: حضرت امير حمزهؓ جو ڪي پنج پٽ هئا جي سڀ بي هوندي ئي گذاري ويا هئا. تنهنڪري ڪنهن قوم جي هيءَ دعوي ته هو حضرت امير حمزهؓ جي اولاد مان آهن، صحيح ٿي نه ٿي سگهي. قرآن شريف جون ڪي سورتون ۽ آيتون آڳين نبين عليهم السلام جي امتن جي عالمن کي معلوم هيون جي هو پنهنجي ٻولي ۾ پڙهندا هئا.[34]

جنازه: ته داري سان جيڪڏهن نماز جنازي جي فوت ٿي وڃڻ جو انديشو آهي ته تيمم ڪري پڙهڻ گهرجي.[35] ميت جي ڪفن جي پٺي ڪوئي منهن ڏسڻ جائز آهي پر جيڪڏهن ڪفن عيب ظاهر ٿئي جو انديشو هجي ته پوءِ منع آهي.[36]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ماڻهن يا ڪفن ٻڌي جي قبر تي هٿ رکڻ، قبر کي چمڻ، ان جي
مٽي منهن تي مکڻ، سجدو ڪرڻ يا قبر تي گلاهه وغيره رکڻ اهي سڀ
ناجائز ڪم آهن.[37] مرد عورت جي مرڻ کان پوءِ ان لاءِ اجنبي آهي.
۽ ان جي ميت کي هٿ لائڻ يا غسل ڏيڻ يا لحد ۾ رکڻ جهڙا ڪم نه ٿو
ڪري سگهي. ڇاڪاڻ ته عورت جي مرڻ سان نڪاح جو رشتو ختم ٿي وڃي
ٿو.[38] ميت کي خوشبو به ڏيڻ سنت آهي.[39] ميت کي ڪفن هڻڻ امانت جي
نيت سان پورڻ جائز آهي ۽ هڪ هنڌ دفن ڪري، ڪجهه مدت کانپوءِ اتان
ڪڍي ٻئي هنڌ پورڻ منع آهي.[40] سنڌ اهڙا جيڪي ڪمائي نه ٿا جاڻن، تن
جي حالت ۾ به بهتر آهي ته ڇوڪريءَ کي عورت ۽ ڇوڪري کي مرد غسل ڏئي
پر ان جي ابتڙ به جائز آهي.[41] جيڪڏهن ڪنهن ميت جو جسم سڄي ۽
ڦاٽي پيو آهي ته انکي مسنون غسل ڏيڻ ضروري ناهي. مٿان پاڻي هارڻ
ئي ڪافي ٿيندو.[42] ستن سالن جي ميت کي غسل ۾ وضو ڪرائڻ گهرجي.[43]
جيڪڏهن ڪو ماڻهو کوهه وغيره ۾ ٻڏي مري پيو ۽ اتان ٻاهر نڪري نه سگهيو
ته ان جي جنازي نماز اهي هنڌ تي ڪئي ويندي.[44] جنازي سان وڏي
آواز سان مولود پڙهڻ يا وڏي آواز سان ذڪر ۽ تهليل ۾ مشغول ٿيڻ مڪروه
تحريمي آهي ۽ ساڳي طرح قبر تي اذان ڏيڻ به مڪروه تحريمي آهي.[45] قبر تي
بانگ ڏيڻ بابت ڪن چيو آهي ته مسنون آهي.[46] پر اهو قول ٻيگل ۽ مردود آهي.[47]
جن وقتن ۾ نفل نماز پڙهڻ منع آهي انهن وقتن ۾ به جنازي نماز پڙهڻ
جائز آهي. جيڪڏهن جنازو سج اڀرڻ، ڏينهن برابر ٿيڻ ۽ سج لهڻ وقت
پهچي ته انهن وقتن ۾ به جنازي نماز پڙهڻ جائز آهي. پر جيڪڏهن جنازو
اڳي آيو ۽ جنازي پهچڻ وقت نماز نه پڙهي ويئي ته پوءِ مڪروه وقت ٽاري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 725

پڙهي جنازي نماز پڙهڻ گهرجي.[٤٨] سورة بقره جو اول قبر جي سيراندي ۽ ڪنان ۽ آخر قبر جي پيراندي ۽ کان پڙهڻ جائز آهي.[٤٩] قبر کوٽي ميت جو متو ڪڍڻ يا ٻيا اهڙا ڌهمي ڪم ڪرڻ ناجائز آهن ۽ عالمن ۽ چڱن ماڻهن کي اهڙن ڪمن جي روڪڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي.[٥٠]

شهيد جي جنازي متعلق مسائل: جيڪو شخص ڪنهن جي هٿان ناحق ماريو ويو آهي اهو شهيد آهي. ان کي غسل نه ڏبو. جنهن لباس ۾ هو ماريو ويو آهي اهوئي ان جو ڪفن آهي. ٻيا ان جي جنازي نماز پڙهبي. غسل نه ڏيڻ ۽ ساڳين ڪپڙن ڪرڻ ڇهن شرطن تي موقوف آهي: ميت عاقل بالغ هجي، جنابت کان پاڪ هجي، ظلمًا ماريو ويو هجي، مرتث هجي يعني ڏکن لڳڻ کان پوءِ ڪو به دنيا جو فائدو وٺي نه سگهيو هجي. جهڙوڪ: علاج ڪرائڻ، نصيحت يا وصيت ڪرڻ، نند ڪرڻ، قتل جي جاءِ کان ٻئي هنڌ پهچڻ، شبهه ۾ قتل ٿيڻ، قاتل جو نه ملڻ.[٥١]

نماز لاءِ جاءِ جي پاڪائي: نڱيل آئي جاءِ يا ٻي اهڙي جاءِ جتي فساد جو انديشو آهي اتي نماز پڙهڻ جائز نه آهي. ساڳئي طرح جيڪڏهن ڪا جاءِ نڱيلي ۽ حرام جي ڪمائي مان ٺهرائي آهي ته اتي به نماز پڙهڻ مڪروهه آهي.[٥٢]

زڪواة: جيڪڏهن ڪنهن يتيم ۽ صغير ٻار جي والده امير آهي ته به يتيم ۽ صغير زڪواة ڏيڻ جو مستحق آهي.[٥٣] ڪيرواري جي گهوڙن حاجت اصلي ۽ کان ٻاهر آهي. پر ڏاندن جو جوڙو حاجت اصلي ۾ داخل آهي. تنهن ڪري ڪيرواري گهوڙن سبب نصاب کي پهتل شخص زڪواة ۽ فطرو ڏيڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جو حقدار نا آهي، پر ڏاڍن جي جوڙي جو مالڪ ڏاڍن سبب ڪتاب کي ڀيڄي نه ٿو سگهي، شاهد ٿي يا لکت ۾ اعتبار لائق نه ڪيو ويندو.[54]

صوم: روزي ۾ سئي (انجيڪشن) هڻائڻ جائز آهي.[55] تار، ٽيليفون، ريڊيو، جنتري، نجوم، گولي يا نقاري جي آواز وغيره سان يا چنڊ جي وڏي ننڍي هئڻ سبب رويت هلال ثابت نه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته اهڙي طرح رويت هلال جي شرعي شهادت جا لازمي شرط پورا نه ٿا ٿين. بلڪ خود حڪومت جون عدالتون به دنيوي معاملات ۾ به اهڙن ذريعن سان پهتل ڪا به شهادت ڪنهن صحيح فيصلي ڪرڻ لاءِ قبول نه ٿيون ڪن.[56]

جيڪڏهن ڪن ٻن ملڪن ۾ هڪ مهيني پڻ جيترو مفاصلو يا ان کان زياده آهي، ته هڪ ملڪ ۾ ڏٺل چنڊ جو ٻئي ملڪ ۾ اعتبار نه ڪبو جا هي اهڙي خبر پهچي ٿي. پر جي ڪن ٻن ملڪن ۾ هڪ مهيني جي پنڌ کان مفاصلو گهٽ آهي ته پوءِ هڪ هنڌ ڏٺل چنڊ جو حڪم ٻئي هنڌ لاءِ به لازم آهي. (بشرطيڪ ان جي شهادت شرعي معيار موجب ٻئي هنڌ پهچي وڃي).[57]

سجدهٔ تلاوت: سجدي جي تلاوت سڀني آيت پڙهڻ سان لازم ٿيندو. پر نه اڌ آيت سان ۽ نه فقط سجدي جي لفظ سان. نماز ۾ پڙهيل آيت لاءِ سجدهٔ تلاوت فقط نماز ۾ ئي ادا ٿي سگهندو. هڪ ئي مجلس ۾ ڪيئي دفعا پڙهيل سجدي جي آيت لاءِ هڪ سجدو ڪافي آهي. ساڳئي وقت ساڳي جاءِ ۾ هڪ هنڌ سجدي جي آيت پڙهي وري ٻئي هنڌ پڙهي ڏيئي ته ساڳي مجلس ليکبي. سجدي جي آيت پڙهڻ يا ٻئي کان ٻڌڻ سان تلاوت جو سجدو ڏيڻ واجب ٿئي ٿو، ڇاهي نزدارو يا بي وضو هجي. پر حيض يا نفاس واري عورت تي معاف آهي.[58]

نماز ۾ سجدي جي آيت پڙهي ڏيڻ ۾ رڪوع ڪرڻ سان به تلاوت جو

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

سجدو ادا ڪري وٺندو. تلاوت جو سجدو ڏيڻ ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ۽ بيهي اوچي آواز سان تڪبير چئي، سجدو ڪرڻ وري تڪبير چئي سجدي مان اٿڻ مستحب آهي.
سجدهٔ تلاوت ۾ به ساڳي تسبيح ٽي دفعا پڙهڻي جا نماز جي سجدي ۾ پڙهبي آهي. تڪبير وقت نيت ڪرڻ تي تڪبيرا تحريمه پڙهبو ۽ نڪي سلام ورائبو.[59]

حج : جيڪڏهن ٻارهين تاريخ تائين زيارت جو طواف ڪونه ڪري سگهيو ته شش دم آهي. جيڪڏهن وطن موٽي آيو آهي ته ڪنهن ٻئي حاجي هٿان دم جا پئسا مني ۾ روانا ڪري.[60] بيمار ماڻهو طرفان ڪو ٻيو ته ڇهن ڪي ٻڙلون هڻي سگهي ٿو عورت ٿي هجوم سبب ٻڙلون معاف آهن. حرام پئسن مان حج ڪرڻ سان فرض لهندو پر ثواب نه ملندو.[61]

اضحي : جيڪڏهن اضحي جا ڏينهن گذري ويا ته جنهن تي اضحي واجب آهي ان کي معاف ٿي نه ويندي. جيڪڏهن ڪو ٻڪرو خريد ڪيو هئائين ۽ اهو جيئرو موجود آهي ته جيئري ٿي خيرات ڏيندو. ٻي صورت ۾ ٻڪري جي قيمت خيرات ڏيندو. جنهن تي واجب ناهي پران اضحي جي نيت سان ٻڪرو خريد ڪيو پر ڏينهن گذري ويا ۽ ٻڪرو بعينه موجود آهي ته جيئرو ئي خيرات ڏيندو.[62]

جيڪڏهن نصاب جو صاحب صغير آهي ته ان تي اضحي واجب ناهي ۽ جن واجب چيو آهي انهن جو قول ضعيف آهي.[63] اضحي واري جانور جي عمر سالن پوري ٿيڻ سان ليکبي ۽ نه ڏندن اچڻ سان.[64] اضحي جو جانور گم ٿي ويو ۽ ٻيو جانور خريد ڪيو ويو پوءِ پهريون به لڌو ته پويون جانور قربان ڪرڻ افضل آهي. پر جيڪڏهن پهريون ڪيائين ۽ اهو قيمت ۾ پوئين سان برابر آهي يا زياده آهي ته بس پر جي گهٽ آهي ته قيمت جو فرق خيرات ڪرڻو پوندو. پر جي ٻيو ورتل جانور اضحي نه ڪيائين ۽ اضحي جا ڏينهن گذري ويا تنهن سان پوءِ پهريون جانور لڌو ته جيڪو ٻنهي ۾ بهتر هوندو

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 728

اهو اضحي ڪندو.[٦٥]

جيڪو جانور ٻي هرڪنهن صورت ۾ اضحيءَ جي لائق آهي پر فقط ڪنگهه
اٿس ته اهو عيب ناهي. جاهي ڪنگهه ڦڦڙ جي بيماريءَ سبب هجي.[٦٦] اوسائتو جانور
اضحي ڪرڻ لاءِ جائز آهي.[٦٧] ڏندن ٻگهل جانور جيڪڏهن گاهه چري سگهي ٿو
ته اضحي ۾ جائز آهي.[٦٨] گهرواري هڪ گهوڙي جيڪڏهن نصاب کي پهچي ٿي ته ان
تي اضحي واجب آهي پر نه زڪوات. گهرواري گهوڙي حاجت اصلي ۾ شامل نه آهي.
ڏاندن جو جوڙو حاجت اصليءَ ۾ آهي. تنهنڪري نصاب کي پهچندي به ان جي
مالڪ تي اضحي واجب ناهي.[٦٩] اضحيءَ عقيقي جو گوشت غير مسلمان کي ڏيڻ جائز
آهي.[٧٠] جيڪڏهن ڪو شخص صاحب نصاب ناهي سو اضحيءَ لاءِ اهڙو جانور خريد
ڪري آڻي جنهن ۾ ڪو شرعي عيب نڪري پيو ته ان لاءِ اهو ئي جانور قربان ڪرڻ
مناسب آهي. پر صاحب نصاب کي اهڙي حالت ۾ ٻيو جانور خريد ڪرڻ گهرجي.[٧١]

بناء مسجد: مسجد جي صحن ۾ پراڻين خواه نئين قبرن کي زمين برابر ڪري
مسجد ۾ داخل ڪرڻ واري مسئلي ۾ اختلاف راءِ آهي. پر اتفاق هن ڳالهه تي آهي
ته جيڪڏهن وقف ٿيل قبرستان آهي ۽ مقبرا نوان آهن ته انهن مان لاش ڪڍڻ جائز
ناهي. تنهنڪري تسوية الارض به جائز ناهي. تسوية الارض فقط ان زمين جي حالت
۾ جائز آهي جا ڪنهن جي ملڪيت هجي. تنهنڪري جيڪڏهن مسجد جي احاطي کي
وڌو ڪرڻو هجي ۽ ان ۾ ڪي نيون يا پراڻيون قبرون اهڙيون هجن ته بهتر آهي ته انهن
جي چوڌاري ديوار ڪڍائجي. اها ديوار ايتري وڏي هجي جو نماز ۾ بيهڻ وقت نمازيءَ
جي قبرن تي نظر نه پوي. باقي لاشا ڪڍي رکڻ جائز نه آهن جاهي غير مسلمان جا هجن
مسجد جيڪڏهن ڊاٿل قبرن تي ناهي ته ان ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهي ڏسڻيون
جن جي منع ڪيل آهي. جهڙوڪ: قبرن تي نماز پڙهڻ، انهن ڏانهن رخ ڪري نماز

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

پڙهڻ، قبر جي نماز، قبرن تي چڙهڻ ويهڻ ۽ قبرن تي مسجد ناهڻ.[٤٢]

هڪ مسجد هوندي ٻي مسجد بناء ڪري سگهجي ٿي. پر ان جو بنياد ضرورت، نيڪ نيتيءَ ۽ حلال مال تي هئڻ گهرجي. نئين بنيادن تي نئين قائم ٿيل مسجد کي صحيح سمجهڻ گهرجي. ۽ منجهس پنج وقت نماز پڙهڻ گهرجي. نئون جي نيت ۾ نيڪ گمان رکڻ گهرجي. جيڪڏهن مصر آهي نه هڪ کان وڌيڪ جاين تي جمعو به ٿي سگهي ٿو. پر قديم جامع مسجد ۾ جمعو پڙهڻ افضل آهي. بهرحال نئين مسجد ناهڻ سبب قديم مسجد غير آباد ٿيڻ نه گهرجي. جيڪڏهن قديم مسجد غير آباد ڪري نئين مسجد جوڙائي وئي ته اهي ڪندڙ گنهگار ٿيندا ۽ اهڙي صورت ۾ نئين مسجد کي مسجد ضرار جو حڪم آهي.[٤٣]

هڪ مسجد جي شي ٻي مسجد ۾ استعمال نه ٿي ڪري سگهجي. چاهي ماڻهن جي لڏي وڃڻ سبب ڪا مسجد بلڪل غير آباد ٿي وڃي. پر جيڪڏهن سامان جي ضايع ٿي وڃڻ جو انديشو هجي ته اهو وڪڻي ساڳي مسجد ۾ يا ٻيءَ مسجد ۾ بعينه يا ان جي قيمت ڪتب آڻي سگهجن ٿا.[٤٤]

هڪ مسجد لاءِ ڪنهن جو چندو يا سامان مسجد ۾ ڪتب اچي وڃڻ کان اڳ يا ڏيندڙ ظاهر لفظن ۾ چوڻ کانسواءِ وقف ناهي ته انهن کي ڏيندڙ جي مرضيءَ سان ٻي مسجد ۾ ڪتب آڻي سگهجي ٿو.[٤٥] مسجد ۾ ڪم آيل سامان مان جيڪڏهن ڪجهه بچي پوي ته ان بابت اختلاف آهي. ڪي عالم ان کي وقف ۽ ڪي چندو چون ٿا. پر چندي واري راءِ قوي آهي.[٤٦] چندو يا خيرات، ڏيندڙ جي مرضيءَ موجب خرچ ڪرڻو آهي.[٤٧] مال خبيث مان ٺهرايل مسجد ۾ نماز پڙهڻ ڪراهت آهي.[٤٨] رشوت جو مال خبيث آهي.[٤٩] مسڪ بابت ورتل پيسا رشوت ۾ داخل آهن.[٨٠] حجري جو ڪاٺ مسجد جي ڇت تي رکڻ جائز ناهي.[٨١]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

قبرستان ۾ مسجد ٺهرائي نه ٿي سگهجي. ڇاڪاڻ ته قبرستان جي زمين اڳ ئي ٻئي مقصد لاءِ وقف آهي. ان کانسواءِ قبرستان ۾ نماز پڙهڻ جي منع آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙا ڪم بت پرستيءَ جي ۽ يهود ۽ يهودين جي رسم سان موافق آهي.[٨٢] عيد نماز لاءِ کُليل ميدان ۾ وڃڻ سنت آهي نه قبرستان ڏانهن.[٨٣] مسجد ۾ گلڪاري يا ڪاشيءَ جو ڪم حلال مال مان ڪرائڻ درست آهي. مسجد ۾ ٻيل وڻ گندگي وغيره سبب وڍرائي سگهجي ٿو.[٨٤]

نڪاح

نڪاح : نڪاح لاءِ جيڪي شرط مقرر آهن سي هي آهن.

١. ايجاب ٢. قبول ٣. شاهدن جي موجودگي ٤. ايجاب ۽ قبول جي الفاظن جو ماضيءَ ۾ هجڻ ٥. ايجاب ۽ قبول ۾ تزويج جي صراحت ٦. ساڳي مجلس ٧. نڪاح ڪندڙ جو مسلمان ۽ سالم هوش هجڻ.[٨٥]

زال جي اڳوڻي مڙس جي ڌيءَ جيڪا هن جي ٻي ماءُ مان آهي تنهن کي سندس پيءُ جي زال سان گڏ نڪاح ۾ رکڻ درست آهي.[٨٦] پيٽيءَ يا ماٽيءَ ڀاءُ جي ڌيءَ يا ماٽيءَ ڀاءُ جي اولاد سان شادي ڪرڻ جائز آهي.[٨٧] ڌيءُ جي زال جي ماءُ نڪاح ۾ رکڻ جائز آهي.[٨٨] ماءُ جي اڳوڻي مڙس جي ڌيءَ برابر جائز آهي.[٨٩] شاديءَ جا ڪپڙا ۽ زيور جهڙوڪ: نٿ وغيره پاڻ ۾ زال طرفان نڪاح جي اجازت برابر آهي.[٩٠] عورت جيڪڏهن هڪ دفعو اجازت ڏني ۽ ان اجازت جي آڌار تي سندس نڪاح ڪيو ويو ۽ ڪجهه وقت گذرڻ کانپوءِ جيڪڏهن اها عورت ماڻهن اڳيان انڪار ڪري ته مون ڪا اجازت ڏني ئي ڪانه هئي، باوجود ڪ شاهد موجود آهن ته سندس نڪاح بلڪل ثابت ۽ قائم آهي. ڇاڪاڻ ته پهرين شاهدن جي نڪاح جي اجازت بابت ڏنل شاهدي ٻين شاهدن جي انڪار بابت شاهديءَ تي مقدم آهي.[٩١] منگيتر جي ماءُ سان نڪاح ڪرڻ جائز ناهي. ڇا جي منگيتر سان خلوت هجيس يا نه.[٩٢] جنهن عورت سان وطي ڪيائين ته ان جون ڌيئرون وطي ڪرڻ واري تي حرام

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 731

ٿيون.٩٣ سس سان زنا ڪرڻ سبب زنا ڪندڙ تي ان زال حرام ٿي.٩٤ صهري جي زال جا سس
نه آهي سا پڻ نڪاح ٿي جائز آهي ۽ صهري جي ڌيءَ زال مان جاول ڌيءَ سان گڏ نڪاح ۾ رکي سگهجي ٿو.٩٥
مڙس جي موت جي خبر پڻ ملڻ جي ڏاڏاڻن بعد ڪنهن ٻيءَ عورت ٻيو نڪاح ڪري
سگهي ٿي. جنهن ۾ ٽامڻي جي تعلقي جو ۾ ضرور ڪونهي.٩٦ عاقل بالغ عورت جو نڪاح
جيڪڏهن سندس اجازت کان سواءِ ڪيو ويو ۽ عورت اهو نڪاح قبول نه ڪيو ته نڪاح
رد آهي. هن مقصد لاءِ ڇوڪري جي بلوغت جي عمر نو سال ڪافي آهي ۽ بلوغت
بابت سندس قول قسم سان قبول آهي.٩٧ جنهن نڪاح ۾ فقط هڪ طرفو ايجاب
يا قبول هجي يعني فقط ڪنوار يا گهوٽ طرفان نڪاح ڪرڻ قبول ڪيو ويو هجي
۽ ٻئي طرفان ان جي قبوليت ڏني نه ويئي هجي نه اهڙي نڪاح کي نڪاح فضولي
چئبو آهي. جو ٻئي طرف جي قبوليت يا انڪار تي موقوف آهي. ۽ قبوليت ڏيڻ ته
ڏران کي پهچي سمهڻي سان رد نه ٿي ڪري سگهجي. بشرطيڪ اها قبوليت دستور
موجب شاهدن جي روبرو ۽ نڪاح جي نيت سان ڪيل هجي. سڱ جو فقط وعدو
جو ٻئي طرف کان قبول نه ڪيو ويو هجي، نڪاح فضولي چوائي نه سگهندو. نڪاح
فضولي جيستائين رد يا ماڃل نه ٿئي تيستائين ٻيو نڪاح پڙهي نه سگهبو.٩٨

حق مهر جيڪڏهن مقرر ٿيل نه هوندو ته مڙس مٿي ڪنهن زال کي مهر
مثل ڏيو يعني عورت جي پيئڻي قوم ۾ عورت جي ڀيڻ يا ڦڦي وغيره کي جيترو
حق مهر مليو هوندو سوان کي به ملندو.٩٩

صغيره جو نڪاح عصبي جي هوندي جيڪڏهن غير عصبي ڪرايو ته اهو باطل آهي
مڙنيه جي پٽ جي زال ۽ ان جي ڪي نڪاح ڪرڻ لاءِ جائز آهي.١٠٠ چاچي ۽ ماسي کي
هڪ ٻئي جي زال نڪاح ۾ آڻڻ جائز آهي.١٠١ اڳ جائي جي زال پڻ نڪاح درست آهي
مڙنيه حامله جو نڪاح جائز آهي پر وضع حمل تائين ان سان جماع ڪرڻ جائز نه

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

آهي.[103] پر جي زاني ته سان نڪاح ڪيائين ته ان سان جماع به جائز آهي.[104] زنا سبب
فقط زاني ۽ مزنيه جا اصول ۽ فروع انهن مان هڪٻئي تي حرام آهن پر سندن اولاد هڪ
ٻئي سان نڪاح ڪري سگهن ٿا.[105] ساڳيو اصول طلاق سبب جدا ٿيل مرد ۽ عورت جي
اولاد سان به لاڳو آهي.[106] بلڪ پنهنجي پٽ جي زال جي ڌيءَ جا ٻئي مڙس مان آهي،
ساڻس پڻ نڪاح ڪري سگهي ٿو.[107] ڪنهن عورت سان هڪ شخص جو مڱڻو ڪرايو ويو پر بعد ۾ ان
جو ٻئي سان نڪاح ڪن ٿا ته نڪاح ٿيندو باقي مڱڻو ڪري ڦري وڃڻ وعدي خلافي
آهي. جنهن جي تعزير مٿن اچڻ گهرجي.[108] مڱڻو نڪاح نه آهي. سڱ ڏيڻ جو وعدو
به نڪاح نه آهي، جيستائين نڪاح جي ارادي سان شاهدن جي روبرو ايجاب قبول
نه ٿئي.[109] حق مهر مڙس جي ذمي قرض آهي، سو جيڪڏهن هڪ دفعو ادا ڪري ورتي
به زال کان پوءِ موٽي قرض واپس ورتو هوندائين ته اهو به مڙس تي قرض رهيو. جو سندس
مئي کانپوءِ سندس ترڪي مان ادا ڪيو.[110]

طلاق ۽ فسخ نڪاح: ڪنهن عورت پنهنجي عصبي هوندي به پنهنجي
مرضي ته سان يا غير عصبي جي مرضي ۽ اجازت سان غير ڪفوءَ ۾ نڪاح ڪيو ۽ جنهن
ڪفوءَ ۾ نڪاح ڪيائين سو سندس ڪفو ناهي ۽ عزت ۾ گهٽ آهي ته اهو نڪاح باطل آهي.[111]
ڪفوءَ ۽ برابري نسب ۽ ڪرت ۾ ثابت ٿيندي آهي. پر عجم ۾ نسب ضايع آهي. ته ڪري
ڪفو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪرت ڪافي آهي.[112] مرڻ سان عورت جو مهر سان نڪاح ٽٽي ويو
تو.[113] جيڪڏهن ڪو نڪاح هن شرط سان ڏنو ويو آهي ته گهوٽ نيڪ ۽ ديندار آهي
پر پوءِ ثابت ٿيو ته هو فاسق ۽ بدمذهب آهن ته ڪنوار پنهنجي طرفان اهڙو ثبوت پيش ڪرڻ
تي ڪين فسخ نڪاح جو حق ملي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن ديندار ۽ جو شرط نڪاح کان
اڳ يا ڏسڻ نه هوندو ته نڪاح فسخ نه ٿيندو.[114] ڪو شخص جيڪڏهن نه زوجيت جا فرض
ادا ڪري نه ئي طلاق ڏئي ته اهو ان جو سراسر ظلم آهي. قاضي اهڙي عورت

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 733

جي گهر ۾ ٿي ۽ باوجود ڪوشش جي مڙس جي حاضر نه ٿيڻ سبب شرع جو قائم مقام ٿي فسخ نڪاح ڪري سگهي ٿو.[115] عصبي کانسواءِ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي صغيره جو نڪاح ڏنو ته اهو نڪاح باطل آهي. بشرطيڪ ڪو عصبو موجود آهي.[116] صغيره جو نڪاح جيڪڏهن پيءُ يا ڏاڏي ڏنو آهي ته بالغ ٿيڻ تي اهو نڪاح رد نه ٿيندو.[117] نڪاح فاسد. نڪاح باطل جهڙو ناهي. تفريق نڪاح فاسد ۾ طلاق کانسواءِ ٻيو نڪاح ٿي نه سگهندو.[118] جنهن وارث کي صغيره جي نڪاح ڪرائڻ ڏيڻ جو حق پهچي ٿو، ان جي غير حاضري ۾ جيڪڏهن ٻئي وارث صغيره جو نڪاح ڪرائي ڏنو ۽ اصلي وارث کان اجازت حاصل ڪري سگهڻ جو موقعو هو يا اهو حاضر ٿي سگهيو ٿي. پر حاضر نه ڪرايو ويو يا ان حاضر ٿيڻ کانپوءِ نڪاح قائم نه رکيو ته پڻ نڪاح ناجائز آهي.[119] صغيره جو نڪاح جيڪڏهن پيءُ ڏنو آهي ته بلوغت جي ان کي فسخ جو حق پهچي ٿو.[120] جيڪڏهن ڪا عورت ٻئي مرد سان پنهنجي مرضي ۽ نڪاح ڪيائين ۽ ٻئي ڌريون ڪفوءَ ديندارِي جي اعتبار کان هڪ جهڙيون هونديون ته نڪاح فسخ ٿي نه سگهندو.[121]

جيڪڏهن طلاق صريح لفظن ۾ ڏنل ناهي. ڪنايه ۾ آيل آهي ته نيت تي مدار آهي. جيڪڏهن مڙس جي نيت طلاق ڏيڻ جي هوندي ته طلاق پوندي نه ته نه پوندي.[122] جيڪڏهن ڪنايه جا لفظ گهڻا دفعا استعمال ڪيل هوندا ۽ نيت به هوندي ته به فقط هڪ طلاق بائن پوندي.[123] جيڪڏهن لفظ فقط ڏورائي يا پاراڻي وغيره جا هوندا ته طلاق هرگز نه پوندي.[124] جيڪڏهن ڪنهن مرد چيو ته فلاڻي شرط پوري ٿيڻ سان ڪيس ’زن طلاق‘ آهي ۽ اهو شرط پورو ٿيو ته هڪ طلاق رجعي ان جي عورت کي پوندي.[125] مرد جو بعد ۾ ڪنهن غلط فهمي سبب اقرار ته اهو لفظ چوڻ سان هو ٽي طلاقون ڏيئي چڪو آهي يا ڪنهن ٻئي شخص کي غلط خبر ڏيندي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

چوڻ، نه هو نيئي طلاقون ڏيئي جيڪو آهي، هن قسم جي طلاق کي، طلاق
مغلظ نه ٿو بڻائي.[126] طلاق رجعي ۾ ٻه ڏار ڏار طلاقون ڏنيون ٿيون. مڙس عدت
جي اندر موٽيو ته زال ان ۾ جائز آهي. جاهي زال خود ان کي پسند نه ڪري.[127]
شرط طلاق ۾ جيڪڏهن طلاق صريح لفظن ۾ ڏنل آهي ۽ شرط پورو ٿئي ٿو
ته هڪ رجوع ڏنل طلاق، طلاق بائن ۽ ٻي دفعا ڏنل طلاق، طلاق مغلظ ثابت
ٿئي ٿي.[128] طلاق بائن هڪ طلاق صريح لفظن جوڙ سان پوي ٿي. طلاق بائن ۾
جيڪڏهن زال مڙس ٻئي راضي ٿين ته ٻيهر حلالي بغير نڪاح پڙهڻ سان هڪ ٻئي
جي جائز ٿي سگهن ٿا.[129] طلاق رجعي ۾ نڪاح نه ٿو ٽٽي پر طلاق بائن ۾ نڪاح
ٽٽي وڃي ٿو.[130] جيڪڏهن ڪنهن شرط پوري ٿيڻ سان طلاق ڏيڻ جو وعدو ڪيل آهي ۽
اهي شرط پورا ٿيا ته به طلاق نه پوندي. جيڪا طلاق ته طلاق ڏيڻ جو وعدو، طلاق
ڏيڻ جي برابر ٿي نه سگهندو.[131] جنهن شخص کي هڪ کان زياده عورتون آهن. سو جيڪڏهن
چوي ته ان عورت کي طلاق آهي جنهن فلاڻو ڪم ڪيو آهي ته سبب شڪ حرام ٿينديون
جيسين جنهن اهو ڪم ڪيو آهي سا نه ٻاسي ته اهو ڪم ان ڪيو آهي.[132] ڪاوڙ ۾ يا ٻيا ڪاوڙ
ڏنل طلاق جيڪڏهن طلاق ڪنايه صريح لفظن ۾ هوندي ته طلاق وارد ٿي ويندي. نيت
جو سوال نه ٿو اٿي.[133] طلاقن جو تعداد، هٿ ۾ ڏنل شين جي تعداد سان شين ڪري
سگهجي ٿو. جهڙوڪ: پٿر يا مٽي ۽ ڪک وغيره. يا زبان سان صاف طرح چيل تعداد
ڪافي آهي.[134] بهرحال صرف ٽن پٿرن ڏيڻ سان يا مٽي سان طلاق نه پوندي، جيستائين
طلاق جو لفظ چيل نه هوندو ۽ نکي نيت هوندي.[135] عورت غير محرم خلع سان سابق مرد
طلاق کانپوءِ ٻيا حلالي ٻيو نڪاح ڪري سگهي ٿي.[136] جيڪڏهن ڪنهن عورت جو ڪجهه
مدت کان مڙس گم ٿيو آهي ته حنفي مذهب جي مختلف قولن موجب ان کي هڪ سو
ويهن ورهين تائين به مُل نه سمجهبو. بهرحال اهڙي صورت ۾ ليسرُ ڪرڻ مناسب

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 735

آهي. تنهنڪري مالڪي مذهب موجب جيئن سالن کانپوءِ قاضي ته جي طرفان
ڪرايل تفريق سان پوءِ عورت عدت ويهندي ۽ ان کانپوءِ ٻيو نڪاح ڪري سگهندو.[137]
عدت ۾ ٻيو نڪاح فاسد آهي نه باطل.[138] ڪنهن شخص ڪنهن اهڙي عورت سان
نڪاح ڪيو جنهن جو رشتو سندس موجوده زال سان اهڙو آهي جو ان رشتي سبب
ان مرد کي ان ٻي عورت سان نڪاح ڪرڻ جائز ناهي ۽ نڪاح کانپوءِ وطي به ڪيائين
ته اهي ٻئي عورتون مٿس حرام ٿيون. پر پوئين کي جدا ڪرڻ سان پهرين مٿس عدت
گذرڻ کانپوءِ وري حلال ٿيندي. پر جيڪڏهن پهرين کي طلاق ڏنائين ته پوئين جي
عدت گذرڻ کانپوءِ ان سان وري نڪاح ڪري سگهندس. ڇاڪاڻ ته پهريون نڪاح
فاسد هو. پر جيڪڏهن ٻئي نڪاح گڏ ٿيل هجن ها ته ٻئي فاسد ٿين ها ۽ قاضي
في الحال ٻئي نڪاح فسخ ڪري ها.[139]

نڪاح جي ولايت جو حق: جن عزيزن کي صغيره جي نڪاح ڪري ڏيڻ جو حق آهي
تن جي فهرست درجي وار فقه جي ڪتابن ۾ آيل آهي.[140]
۽ خود ڪتاب زير بحث ۾ پڻ موجود آهي. هت فقط ان سلسلي ۾ اهي مسائل
لکجن ٿا جي ان فهرست جي مطالعي سان معلوم نه ٿا ڪري سگهجن ۽ انهن بابت ڪتاب ۾ علحده
متوانون ذڪر آهن. ١. جيڪڏهن پيءُ صغير آهي ته پوءِ صغيره جي نڪاح جو وارث
سوٽ بالغ آهي.[141] ٢. عاقل بالغ عورت جيڪا انڌي، ٻوڙي، گونگي آهي، ان جي
پرڻائڻ جو حڪم جهڙي جي پرڻائڻ جهڙو آهي. يعني ثبوت ڏيڻ جي ضرورت ناهي
وارث جي اختيار آهي.[142]

تعظيم ۽ آداب: ڪافر ڏٺل قرآن شريف پڙهڻ ناجائز آهي.[143] ساڳي طرح
ڪنهن اهڙي محفل جو افتتاح قرآن شريف جي تلاوت سان ڪرڻ ناجائز آهي جنهن
۾ پوءِ سرود ۽ رنڊين جا مجرا يا ٻيا ڪي غير شرعي ۽ ناپسنديده ڪرتوتا هجن.[144]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

قرآن شريف فقط پڙهندڙ جي خوش الحانيءَ مان محظوظ ٿيڻ لاءِ ٻڌڻ به ناجائز آهي.[145]

قرآن شريف يا صلواة سڳوري پڙهي هندوءَ کي ڦيڻو ڪرڻ ناجائز ناهي. ساڳي طرح ڪنهن غيرمسلم جي مشڪل لاءِ صلواة سڳوري پڙهڻ پڻ ناجائز ناهي. ٿي سگهي ٿو ته هندو متاثر ٿي مسلمان ٿئي. پر صلواة سڳوري هندوءَ جي گهر ۾ نه پر ڪنهن پاڪ مڪان يا مسجد ۾ پڙهجي.[146] غيرمسلمان جي خط ڪنهن دنيوي ڪم لاءِ دعا گهرڻ گهرجي.[147] ڪنهن خوف وغيره سبب گهٽين ۾ يا وسنديءَ جي ٻاهران قرآن شريف ڦيرائڻ جائز آهي.[148] صلواة سڳوري يا قرآن شريف گهٽين ۾ جتي انسان هلندي پڙهڻ جائز آهي، پر ادب سبب آهستي پڙهڻ گهرجي.[149]

والدين يا ڪنهن ٻئي جي قبر کي چمي ڏيڻ ڪراهت تحريمي آهي. ساڳي طرح قبر کي هٿ لائڻ. جيئن ته ڪي ان تي مهڻ يا سٿي ٺڪڻ جهڙا عمل ناجائز آهن ڇاڪاڻ ته اها نصارن جي رسم آهي ۽ انهي جواز ۾ آيل خزانة الرواية واري حديث موضوع آهي. انهي حديث کي ماڻهن پنهنجي مطلب ۽ غرض لاءِ جوڙيو آهي ۽ ان مان تعزيداري جو جواز ثابت ڪن ٿا.[150] مملوڪ زمين ۾ بنا اجازت دفنايل ميت کي مالڪ ڪڍي قبرون سڌيون ڪرائي، ان تي زراعت يا عمارت قائم ڪري سگهي ٿو.[151] وقف ٿيل قبرستان مان قبرن ڊاهڻ لاءِ هڏن جو سڙي وڃڻ لازمي آهي.[152] نيون قبرون چاهي غيرمسلم جون هجن ڊاهڻ نه گهرجن.[153] ميت کي قبر ۾ امانت ڪري رکڻ جهل آهي. ۽ انان ڪڍي ٻئي هنڌ دفنائڻ منع آهي.[154]

مسجد جي ٿنڀ يا پٽ کي چمڻ جائز آهي.[155] بار ۽ ماني ۽ صالح ميت کي چمڻ به درست آهي.[156] قرآن شريف کي چمڻ مستحب آهي.[157] قرآن شريف کي ويڙهڻ لاءِ چار غلاف ڪافي آهن. زياده خيرات ڪري سگهجن ٿا يا مالڪ پنهنجي ڪم

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 737

آڻي سگهجي ٿو.[158] پيءُ، ماءُ، مرشد، استاد، اهل بيت ۽ علماء جي پيرن تي هٿ
رکڻ جائز آهي.[159]

ذبح ۽ شڪار: هر ڪنهن ٻڪري ۾ ست شيون کائڻ مڪروه تحريمي
آهن. جي هي آهن: ذڪر، خصيا، فرج، غدو، پتو، مثانو ۽ سير
جورت.[160] جيئن ٻلي چنبي سان شڪار نه ٿا ڪري تن ۽ نڪي ڪرسي يا ڊوڙندي
وغيره کائين تن سڀ کائڻ جائز آهن.[161] چنبي سان شڪار ڪرڻ يا هر ڪاشي
ٻيهرين چنبي ۾ ڏندڻ وارا ٻڪي حرام آهن.[162] ٻيهرين چهنب ۾ ۽ ٻئو ۽ چنبي ۾ ڏندڻ وارا
ٻڪي حرام نه آهن.[163] ڪانگن جا چار قسم آهن. چنبي سان شڪار ڪري ٻڪي
جيري کائيندڙ، فقط پليدي کائيندڙ، ان ۽ پليدي کائيندڙ ۽ فقط ان کائيندڙ.
پهريان ٻه قسم حرام ۽ پويان ٻه قسم حلال آهن. سنڌ ملڪ جا ڪانگ ۽ ڪبرون
حلال ۽ ان جي ونڊ پاڪ آهي.[164]

ڪنهن ٻڪي يا ڪڪڙ جي سسي ٽيرڻ سبب يا ڪنهن سبب ڪانجي وڃي
پويان اجا جيئرو آهي ته ڪهڻ سان حلال نه ٿيندو. پر ٻئي ڪنهن هنڌ ڪس ۽ اجا
جيئرو آهي ته تڪبير وجهي ذبح ڪرڻ سان حلال ٿيندو.[165] جانور تڪبير کانسواءِ حلال ٿي
نه سگهندو ۽ ان جو گوشت ڪتي کي به نه ڏبو.[166] تڪبير وقت جيڪڏهن ڪنهن ڏکي
يقين آهي ته جانور جيئرو آهي پر پوءِ ڪهڻ وقت نڪي رت جهڙيائين نڪي چرپر
نه به جائز آهي.[167] حامله ٻڪري ذبح ڪرڻ جو ضرور ٿيو هڪ جڏهن ذبح ڪرڻ شروع
ڪيو ۽ ٻئي ٽر ڪيڻ لاءِ پيٽ چيرڻ شروع ڪيو پر ذبح کان اڳ پيٽ چيرڻ سبب
ٻڪري مري ويئي اها ٻڪري حلال نه آهي.[168] ٻڪري ۽ جي ذبح وقت حياتي جون
سڀ نشانيون موجود نه هيون پر سير وقت ڪجهه رت جهڙيائين سو به اٿيرو نه جيئرو
عام طرح رت جهڙيندو يون آهن اهڙي حالت ۾ اها ٻڪري حلال نه ٿي.[169] ان ڪان بالغ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 738

اٺ ڍِڳيل، ڇَال، ڪَڏرِي ۽ گوئي جو ڪنل جانور حلال آهي. بشرطيڪ اهي ڄاڻندڙ اهوندا.[١٧٠] ذبح وقت جيڪڏهن ڪنهن ڪان بسم الله شريف چوڻ وسري ويو ته به جانور حلال ٿيو. پر بسم الله شريف ڄاڻي واڻي ترڪ ڪرڻ سان جانور حرام ٿيندو.[١٧١] گليلا يا ڪاڻي شي بسم الله چئي هڻي وڌي ۽ پکي مري پيو ته حلال ناهي. پر جيڪڏهن اجا جيئرو آهي ته ڪهي کائي سگهجي ٿو.[١٧٢]

ڪرڙ ڍيڳ، ناڙي پکي جنهن جو بيونالو خرمرغ به آهي ۽ جنهن کي عربي ۾ لقلق ۽ فارسي ۾ لک لک چوندا آهن، کائڻ جائز آهي. پر ان جو گوشت بدبودار هوندو آهي جاڪاڻ ته نانگ ۽ بيا سهڻ زجيت سندس خوراڪ آهن.[١٧٣] ڪنهن جانور جو جيڪڏهن ڪو عضوو جدا ٿي فقط چم سان ٽنگيل لڙ رهيو ته ذبح کان پوءِ اهو عضوو کائڻ جائز ناهي.[١٧٤] ڪنڌ جي ٽنگيل سان ذبح ٿيل ڍور حلال ٿيو پر ائين ڪندڙ مستحب جو تارڪ آهي.[١٧٥] ذبح وقت جانور جي جيان ۾ جيڪڏهن شڪ آهي ته جيڙي رهڻ جون نشانيون هي آهن. وات ۽ اکيون بند ڪرڻ، پير سوڙها ڪرڻ ۽ وار ڪڙا ڪرڻ.[١٧٦]

حلال جانور کي جيڪڏهن درندي ڦاڙيو آهي پر اجا هو جيئرو آهي ته تڪبير ڏجي ذبح ڪرڻ سان حلال ٿيندو.[١٧٧] ذبح وقت ڍور جو رخ قبلي ڏانهن نه هئي طرف ڪرڻ مڪروه آهي پر اهڙي ڪنل ڍور جو گوشت حلال آهي.[١٧٨]

بيع ۽ شراڪت: ڪنهن شخص ٻئي جي طرفان خريد اري ڪئي پر پنهنجي شخصي واقفيت ۽ اثر سبب اصل مالڪ جي اميد کان هن کي زياده سامان مليو. اهو زياده سامان به اصل مالڪ جو ٿيو.[١٧٩] ڍور ڏني ڏنل جانور کي چارڻ ۾ چارينڌڙ جو فقط گاه جي قيمت ۽ چاراڻي حق آهي باقي ڪيرو ۽ ڦر مالڪ جي ملڪيت آهي. پر جي ڏرين جي قبوليت جي طرح آهي نه قبوليت موجب هلبو.[١٨٠] سرمايه ۽ پورهئي جي شراڪت اسلام ۾ جائز آهي، پر نقصان فقط سرمايه ستر اٿيندڙ کي پرڻو آهي. ڇاڪاڻ ته پاڻياري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 739

نقصان کي باطل ڪري ٿي. تنهنڪري جنهن شراڪت ۾ سرمايو سيڙائيندڙ ڏيوڻي ۾ به پاڻيوار آهي ۽ پورهيو ڪندڙ گهاٽو نقصان ۾ به شريڪ آهي سا فاسد آهي.[181] جنهن شخص وٽ ڪو سامان گروي پيل آهي ان جي مرڻ سبب گروي رکندڙ جو حق ان سامان تان ختم نه ٿو ٿئي. بلڪ مري ويل جي وارثن وٽ به اهو سامان گروي پيل سمجهيو ويندو. گروي رکيل شئي چوري ٿي وڃي ته جنهن وٽ گروي پيل آهي سو نه ڀريندو.[182]

مادي وهٽ جو ڪرو هن شرط سان ته اها ڏکي آهي بيع فاسد آهي. ڇاهي سچ پچ ڏکي هجي. تنهنڪري اهڙو ڪرو رد ڪرائي سگهجي ٿو.[183] خريد ٿيل مال جيڪڏهن واٽ تي اتفاق سان زيان ٿيو ته مال ڪٽي اسٽر ڏيندڙ تي اهو نقصان نه پوندو. جيڪڏهن خريدار پاڻ اهو مال وٺي ڪنهن کي آڻڻ لاءِ ڏنو هوندو يا دڪاندار کي اهو مال خاص ذريعي سان موڪلڻ جي صاف هدايت ڏني هوندائين ۽ دڪاندار ان هدايت جي پابندي ڪئي ۽ مال انهي ذريعي تي موڪليو هوندو ته نقصان خريدار تي پيو. پر جي خريدار دڪاندار کي مال فقط موڪلڻ لاءِ چيو هوندو ۽ موڪلڻ جو بندوبست دڪاندار جي طرفان ٿيل هوندو ته نقصان دڪاندار ڀريندو.[184] [illegible] مال مٽائڻ جائز آهي پر ڪراهت تان خالي نه آهي.[185] صغيرن جي ملڪيت ڪنهن ٻئي جي هٿان وڪيل هوندي ته اها پڻ انهي سميت صغيرن کي موٽي ملندي.[186]

ڪنهن زميندار کي قرض ڏنائين ته زمين جي هڪ ٽڪري ۾ پوک جي خرچ ۽ نقصان ۾ پاڻيواري جي شرط تي ساٿس شريڪ ٿيو ته اهڙي شراڪت جيڪڏهن قرض جي معاوضي ۾ آهي ته جائز نه آهي.[187] فصل جيڪو اڃا تيار نه ٿيو آهي سو اڳواٽ وڪڻڻ جائز ناهي ۽ دڪاندار گنهگار ٿيندو.[188] پاڻي جو ڪرو ڪرڻ ناجائز آهي ان ڪري پيچ وڪڻڻ به ناجائز آهي.[189]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 740

ڪنهن شراڪت سبب شرعي حق حقوق فقط تڏهن پيدا ٿي سگهندا، جڏهن اهڙي قسم جي ايجاب ۽ قبول ٻهرين ٿيل هوندا، والا فلا.[190]

حقوق زوجين: شرس جي مذهب مان زال فقط ڪجهه قدر خيرات ڏيئي سگهي ٿي، جنهن جو عام رواج هوندو.[191] مرد کي ستن جاين ۾ عورت کي رخصت ڏيڻ جائز آهي. ۱. ماءُ، پيءُ، ڏاڏي ۽ ڏاڏي جي زيارت لاءِ ۲. انهن جي بيماري وقت پڇڻ لاءِ ۳. انهن جي فوتي وقت شريڪ ٿيڻ لاءِ ۴. محرم جي ملاقات لاءِ ۵. جيڪڏهن زال دائي آهي ته دائپي لاءِ ۶. جيڪڏهن زال غساله آهي ته غسل لاءِ ۷. حج لاءِ بشرط ٺيڪ شرط موجود هجن.[192]

اهي ڳالهيون جن ۾ شبهو آهي ته حلال آهن يا حرام ميوي اناج ۾ جيڪڏهن ڪيئان يا سرو تمام گهڻو آهي جو ڪڍي نه ٿو سگهجي، سي جيڪڏهن آساني سان ڪڍي سگهجن ته چڱو نه ته معاف آهن.[193] جوا راند ڪيڏڻ ناجائز آهي ۽ ان مان کٽڻ لاءِ ڪو نذر يا سٽ نه گهرجي. جوا مان کٽيل رقم مان نه رجوعيت ڪرڻ ۽ کائڻ ٻئي ناجائز آهن.[194] سرڪاري ڏنڊ ۾ ڏيکيل مال جيڪڏهن مالڪ جي مرضي بر خلاف وڪيو ويو آهي ته اهو وٺڻ جائز ناهي. پر جي ان جي مرضي سان وڪيو ويو آهي ته پوءِ خريد ڪري سگهجي ٿو. شرعيت موجب ڏنڊ ڏيڻ جائز ناهي.[195] ملڻ کي سرڪار مان پڙهائي جا پيسا ڏيڻ، جيڪڏهن حلال پيسن مان آهن ته حلال آهي نه ته حرام آهي.[196] سوالين مان کي اهڙا آهن جي نه ملڻ تي بعض زڪن ٿا ۽ گلا ڪن ٿا ۽ بيا اهين نه ٿا ڪن. انهن ٻنهي کي خيرات ڏيڻ جائز آهي پر پهرين کي ڏيڻ حرام آهي ۽ ٻئي کي ڏيڻ جائز آهي.[197] قرآن شريف يا صحيح بخاري کي جيڪڏهن ڪو تبرڪ ملي ته انهن جي مالڪن تي اهو جائز آهي.[198] جيتي ڪتي جي ڪاڏل جانور جو گوشت کائڻ جائز آهي، پر ان سبب گوشت کائيندڙ شخص تي به اثر ٿيڻ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 741

جو اندازو ليکو آهي. تنهنڪري نه کائڻ بهتر آهي. ساڳي طرح احمق عورت جي ٻچ ٻار کي
پيارڻ نه گهرجي.[١٩٩] جانورن مان ڪا کير ڏيندڙ مادي جيڪڏهن مرداري ڏيکي نه ته به ان
جو کير ڏهڻ ۽ پيئڻ جائز آهي. ڇاڪاڻ ته اوهه هڪ قسم جو عليحده پاڪ ٿانو آهي.
اهڙي طرح مرڻ بعد ڪڪڙ جو نڪتل آنو کائڻ به جائز آهي.[٢٠٠] حلال کير ۾ حرام جو
سنيارڻ جمائڻ لاءِ ڏجهو ته سڀ حرام ٿي پوندو.[٢٠١] مردار جانور جي کل لاهي ڪچي وڌڻ
ناجائز آهي. پر رنگ ڪمان پوءِ يا سڪڻ کانپوءِ ان مان فائدو وٺڻ جائز آهي.[٢٠٢] ديگ، ڪنو
وغيره ٿانون جيڪي گهر وارا اسباب ۾ اچن ٿيون. تن جي مسواڙ وٺڻ جائز نه آهي.[٢٠٣]
اٺ ٻڪري ۽ ٻچڙي جو کير کائڻ جائز آهي.[٢٠٤] جيئري دنبي جي دنب وڍي کائڻ حرام
آهي.[٢٠٥] بس جيڪڏهن ڪا ڪڙهي رنگ جو هوندو ته کائڻ حرام آهي. باقي اڇي ۽
ڦڪي رنگ جو حلال آهي.[٢٠٦] پاڻي ۽ جي ٻيج وڪڻڻ جائز ناهي.[٢٠٧] جيڪڏهن ڪنهن
شخص مرڻ وقت پنهنجي جيڏي نه اهڙو ڪٿي پيسا وارثن ۾ ورهائڻ ناجائز آهي
پنهنجي رکڻ گناهه ۽ ڪري جي رقم رشوت آهي، تنهنڪري پنهنجي ڏڪندڙ وڌندڙ
ٻئي رشوت جا ڏوهي آهن، پر جيڪڏهن ڪنهن شخص کي بنا پيسي سڱ نه ٿو ملي
۽ هو شادي ڪان سواءِ رهي به نه ٿو سگهي ته اهڙي شخص لاءِ پيسن تي سڱ وٺڻ
جائز آهي ڇاڪاڻ ته رشوت به لاچاري حالت ۾ ڏيڻ جائز آهي. پر وٺڻ هرحال
۾ حرام آهي.[٢٠٨] ڪنهن راڄ يا ڳوٺ کان ملڪيءَ جي عيوض هر سال تيل ٽوڪي يا ڪو ٻيو
معاوضو ان جو حق آهي جو ملڪيءَ جو ڪم سنڀالي ۽ ان جي جو ملي جو پيت آهي.[٢٠٩] شاهدي
ڏيڻ سان غيرمسلمان جو حق مسلمان جي برخلاف ثابت ٿئي، ته به حق جي شاهدي ضرور
ڏجي.[٢١٠]

معاشرت: شادي تقريب ۾ دهل وڄائڻ ناجائز آهي ۽ اهڙيءَ شادي تقريب ۾ شريڪ ٿيڻ
ناجائز آهي. جيڪي مسلمان اهڙين مجلسن ۾ شريڪ ٿين ٿا يا ملا نڪاح پڙهن ٿا،

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 742

انهن ليکي تي شريعت محمدي موجب تعزير آهي. سندن زالن سان سندن نڪاح
ٿي پيا جي وري پڙهڻ گهرجن ۽ انهن کي گهرجي ته توبه ڪن. پر جي اهي شرعي
حڪم تعزير سميت قبول نه ڪن ته انهن سان قطع تعلقات ڪرڻ گهرجي.[٢١١] نڪاح
جنگ ۽ قافلي رواني ٿيڻ وقت دهل وڄائڻ جائز آهي.[٢١٢] شادي ۾ عورتن کي گهرو
يا ٿالهي وڄائڻ ۽ نچڻ ۽ ٽپڻ جائز نه آهي.[٢١٣] زالن کي نڪرڻ نه سيکاريو.[٢١٤] واپاري
کي غيرمرد جو حڪم آهي تنهنڪري مسلمان گهر ۾ ان کي اچڻ جي اجازت ڏيڻ نه
گهرجي.[٢١٥] پڻ کي شي تي چوٽي رکڻ حرام آهي. ڏاڙهي ڪوڙڻ بدعت آهي باقي ڏاڙهي
کي ڪلم رکڻ جائز آهي.[٢١٦] دعوت جي طعام مان سائل ۽ ڪتي کي مالڪ جي اجازت
کانسواءِ ڏيڻ جائز نه آهي.[٢١٧] هندن کي ٿيون دريائن ۾ پنهنجي رسم موجب وجهندا
آهن اهي ڪيئي استعمال ڪرڻ مسلمان لاءِ مناسب ناهي. ڇاڪاڻ ته انهن ۾ انهن جي
خواري آهي.[٢١٨] رمضان شريف ۾ سحري ۽ جو نيل کاڌو غيرمسلم کي نه ڏيو.[٢١٩] جيڪڏهن
تڪبر دل ۾ نه اچي ته ڪپڙي تي ويهي ماني کائڻ جائز آهي.[٢٢٠] سلام ڪرڻ سنت ۽
جواب ڏيڻ فرض آهي ۽ سلام ڪرڻ کان اڳ ڪلام ڪرڻ مڪروه آهي.[٢٢١] هندن جو
رڌل طعام بشرطيڪ ان ۾ ڪا پليتي وڌل نه هجي ته کائڻ جائز آهي. باقي انهن
سان گڏجي کائڻ مڪروه آهي.[٢٢٢] طعام جي ٿالهين ۾ هٿ ڌوئڻ غريبي جو سبب ٿئي ٿو.[٢٢٣]
کائڻ وقت جيڪي ٽڪرا ڪري پون ته انهن کي کائڻ ۾ عار نه ڪجي. ڇاڪاڻ ته اها مجوسين جي بري آهي.[٢٢٤]
هندن کي هٿ ڏيئي ملڻ مڪروه آهي. جيڪڏهن وضو وارو هٿ ڏيئي هندو کي ته
ته اهو هٿ ڌوئڻ گهرجي.[٢٢٥] چانديءَ جي ڏندڪوشيءَ سان ڏند کوٽڻ جائز نه آهي.[٢٢٦]
ڪا به ڄال بيوه عورت شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ۽ قرآن شريف مٿي کڻي اچي ته به
بخاشيءَ کي رد ڪرڻ لاءِ انهن جي زبردستي شادي ڪرائجي. ڇاڪاڻ ته اهڙيءَ عورت
جو شاديءَ کان انڪار ۽ صبر ۾ رهڻ جي دعويٰ فقط مڪر آهي.[٢٢٧] سگهه لاءِ قرآن شريف

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 743

آندو ويو هجي ته مجرم کي ڏوهه ڪونهي.[228] مگر ٻئي ڪري ٻوڙ تري وڃڻ وعده خلافي
آهي، جنهن جي سزا تعزير ڏيڻ گهرجي.[229]

ملڪيت ۾ شراڪت: هڪ پٽ کي جيتري ملڪيت جو ڪجهه حصو ڏيئي
باقي حصي تان دستبردار ڪرڻ جائز نه آهي، جيتوڻيڪ باوجود اختلاف جي ترجيح عدم جواز کي آهي
اهڙي وارث کي باقي ملڪيت مان شرعي حصو ملندو ۽ بلڪ اهڙي صورت ۾ ڏنل حصو
ميت جي ملڪيت ۾ شامل ڪري از سرنو ملڪيت شرعي وارثن ۾ ورهائجي.[230] حقدار جو حق
ماري، ملڪيت ٻئي جي حق ۾ هبو ڪرڻ سان جنهن جي حق ۾ هبو ٿئي، اهو شرعًا
ذمي ٿي ويندو ۽ هبو ڪرڻ وارو ظلم جو مرتڪب ٿيندو: ۽ يا ته ڪن آهن ۽ جيڪڏهن
ڪنهن هڪ کي خيرات ملي ته اهو ان جوئي حق آهي. ٻئي جوان ۾ واسطو ڪونهي.[231]
پٽ کي پيءُ جي ملڪيت مان محروم نه ٿو ڪري سگهجي ۽ نڪي مستاجر جو هبو ڪري
سگهجي ٿو.[232] هڪ شخص جي وفات وقت سندس پٽن مان هڪ ڌاريو ٿي ويو. ٻين
پٽن پيءُ جي ملڪيت جي حفاظت ڪئي ۽ انهي ڪمائي مان ڪجهه نئين زمين به خريد
ڪئي ته ڌاريو ٿي ويل پاڻ پيءُ جي ان ملڪيت مان حصو وٺندو جا پيءُ جي وفات وقت
موجود هئي. جاهي ان وقت ان ۾ اها ڳوٺ ڪهڙي نه هجي. پر نئين ملڪيت مان ڪين
حصو نه ملندو جاهي اها پيءُ جي ملڪيت جي مدد سان ئي خريد ڪئي وئي هجي. هن
جي برعڪس بيان واحدي جو ڏنل دليل هن حالت ۾ مفيد نه ٿو ٿئي.[233] جيڪڏهن پيءُ
پٽ ٻئي ساڳئي هنڌ رهندا هجن، ساڳئي هنر ۾ ڪمائيندا هجن، ته پيءُ دعوى ڪري
سگهي ٿو ته پٽ جي ڪمايل ملڪيت سندس ئي آهي. جيستائين ته پٽ سندس عيال ۾ آهي [234]
بلڪ ان جي برعڪس سنڌ ۾ هنن جو فرق آهي ته پيءُ جي دعوى باطل آهي.
پٽ جاهي ته پيءُ جي حياتي ۾ سندس ڪمايل ملڪيت ڪين ڌاريو ٿي ملي ته نه ملندي. [235]

ملڪيت نئون حق: جيڪڏهن ڪو ٻئي مدت ڪان زمين تي قبضو آهي ته ملڪيت
جو حق ثابت ٿيندو. بشرطيڪ زمين جو دعويدار موجود هجي ۽ قبضيدار جابر ۽ ظالم

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

[۲۳۶]
نه هو. ملڪيت مان ٻئي جو ستر عين حصو زبردستي حاصل ڪرڻ ظلم نه آهي.[۲۳۷] ٻين جي
زمين تي قتل ڦندرتي ٿمام چرڻ سان ڪنهن جي مال کي روڪ ڪرڻ جائز نه آهي.[۲۳۸]

نقصان جو معاوضو: ڪنهن ۾ ردڪي ڏک هنيو ۽ ڏر مري پيو يا ڪنهن دنت
ٽاڻو ۽ ان ڏک سبب مئو نه مالڪ محاد مٿي جو حقدار آهي.[۲۳۹] مالڪن جي اختياري سان ٻڌل ڏاڳي ۽
جيڪڏهن ڪنهن جي مال ڪنهن جي زمين جي فصل جي ٻيل ڪٺي نه ٻيل جو نقصان مالڪ
سان نه پرابو.[۲۴۰] ڪو شخص ڪنهنکي ڪنهن ڪوڙي مصيبت ۾ گرفتار ڪرائي ته ته خرچ پري
ڏيڻ لاءِ ٻڌل آهي.[۲۴۱] گروي رکيل مٿي چوري ٿي نه جنهن وٽ گروي رکيل هوندي سو
نه ڀريندو.[۲۴۲] صغير ٻارن جي ورهڻ سبب جيڪڏهن هڪ جا ڏند پيگا. ٻيا اهي ڙري ٿي
سگهن تا نه ڏند ڀڃند ڙبار تي قصاص نه پوندو. ٻيو ڳو علاج جو خرچ پري ڏيندو.
ٻيو جي ڏند نه جارا نه پوءِ هڪ ڏند جو محاد مٿو پنجاه دينار يا پنج سو درهم يا پنجان
آهي. ڏڪ هڻند ڙ صغير هجي يا ڪبير. ٻر زال جي ڏندن ڀڃڻ جي حالت ۾ قصاص
ناهي باقي محاد مئو مٿين جو اڌ آهي.[۲۴۴] قصاص ارادي جي حالت ۾ ۽ ديت اتفاقي حالت
۾ آهي.[۲۴۵]

زيارت مقابر: ڪن حديثن ۾ عورتن کي پيرن لاءِ عام قبرن جي زيارت لاءِ ديڻ
جي منع آهي جاڪان ته عورتون قبرن تي روئن رڙون ٿيون ۽ ٻيا اهڙا غيرشرعي ڪم
ڪن ٿيون. پر ٻين حديثن ۾ عبرت حاصل ڪرڻ لاءِ قبرن جي زيارت جي عورتن کي رخصت
به آهي ۽ منع جون حديثون منسوخ آهن. پر حاضر زماني جي فتني جي خيال سان فقهي
فن جي محققن ۽ ماهرن تطبيق بين الاحاديث فرمائي آهي ته قبرستان تي جوان عورتون
نه وڃن باقي پوڙهيون خاص عبرت ۽ تبرڪ حاصل ڪرڻ لاءِ شرع جي پابندي جي مسئلن
ڏي سگهن ٿيون.[۲۴۶]

يتيمن جا حق: يتيمن جي مال مان طعام ڪائڻ ۽ ڪارائڻ، خيرات ۽ ختما

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 745

ڏيارڻ ناجائز آهي.[٢٤٧]

دفع بلا : مصيبت کي ٽارڻ لاءِ دعا لاءِ ابتاهت ڪڻ جي اجازت آهي.
موت جي ڊپ وقت اسلامي رڪن ڇڏڻ ۽ ڪفر جي ڪلمي چوڻ جي اجازت آهي.
پر جي صبر ڪري ۽ ماريو وڃي ته شهيدن ۾ ليکبو.[٢٤٨]

جانورن سان برتاءُ : حرام جانورن جو گوشت کڻن کي به نه کارائجي.[٢٤٩] جيوان
سان وطيءَ جي حالت ۾ وطي ڪندڙ تي حد جاري نه ڪبي، پر تعزير ڏبي، چاهي انزال
ٿيو هجي يا نه. اهڙي جانور کي ڪهي، پوءِ انجو گوشت ساڙي ڇڏڻ مستحب آهي، پر
نه واجب ۽ ان مان ڪنهن قسم جو فائدو وٺڻ مڪروه تنزيهي آهي پر نه تحريمي. جيڪڏهن
ماديءَ کي هوندي ۽ ڪهڻ وقت ان مان ٻڪري نڪتو ته ان جو حڪم به اهوئي آهي.[٢٥٠] چوپائي
مال کي سڃاڻپ لاءِ داغ ڏيڻ جائز آهي.[٢٥١] ڪنهن سان کي سنڌس نئي ماءُ تي
چرڻ شريعت ۾ جائز آهي پر چڱو ناهي.[٢٥٢] ميوان کي ڪيرلاءِ ٻُل ڏيڻ ڪراهت
آهي پر اهڙي طرح ڏڏل کير مڪروه ناهي.[٢٥٣] رات جو اکيري ۽ ديئل ٻڪيءَ کي ڇڄڻ
جائز آهي.[٢٥٤] زبانڪار بلو ڏک هڻي نه ماريو پر ڪهي ڇڏبو. ڪتو جيڪڏهن اينرو
پوڙهو ٿي ويو آهي ۽ بيمار آهي ۽ عذاب پيو ڪٽي ته ڏک هڻي نه ماريو پر ڪهي ڇڏبو.[٢٥٥]

نذر باسڻ : ڪنهن درگاهه تي باسيل نذر اصل شئي يا ان جي قيمت ڏيڻ سان
ادا ٿي ويندي.[٢٥٦] پنن جو ڪجهه حصو حضرت پير دستگير جي نالي نذر الو ڪرڻ جائز نه
آهي. پيران پير[٢٥٧] يا ڪنهن ٻئي وليءَ جي نالي نذر باسڻ نذر غيرالله آهي. جو باسڻ
۽ پارڻ ناجائز آهن.[٢٥٨] نذر معلق يعني شرطي نذر، جيڪڏهن شرط پورو نه ٿئي
ته ان جو پارڻ پڻ لازم نه آهي.[٢٥٩]

متفرقه : سورة توبه جي شروع ۾ بسم الله شريف نه هجڻ جو سبب هي آهي ته
بسم الله شريف امن جي حالت ۾ جيئي آهي، پر هن سورة پاڪ ۾ مشرڪن خلاف تلوارن

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 746

سان ڪرڻ جو حڪم آهي. بهرحال جيڪڏهن ڪي سورة وچمان شروع ڪجي ته بسم الله
شريف پڙهڻ مستحب آهي.[260] گهر جي نگهبانيءَ لاءِ ڪتو ڌارڻ جائز آهي.[261]

قضا، شهادت ۽ تعزير

مڙس جي گم ٿي وڃڻ سبب ان جي زال جو سائس نڪاح
فسخ ڪرڻ جو حڪم فقط قاضيءَ کي آهي. ڇاڪاڻ ته امام مالڪؒ
جي مذهب تي چئن سالن جي عرصي کان پوءِ نڪاح فسخ ڪرائي ڇڏجي.[262] مفقود قضا
کان اڳ سال شمار نه ڪيا ويندا.[263] اهل اسلام جي حڪومت طرفان مقرر ٿيل عملدار
جو فيصلو قاضيءَ جي قضا جي بجاءِ معتبر آهي. باقي مولوين جي فتويٰ قاضيءَ جي قضا
جي بجاءِ تي نه سگهندي، ڇو ته فتويٰ ۽ قضا ۾ گهڻن شرعي بنيادن تي فرق آهي. جهڙي طرح
قضا وقت مقضي عليه يا سندس وڪيل جو موجود هجڻ، ٻيو هيءُ ته قضا مقضي عليه تي
جبرًا جاري ٿي سگهي ٿي ۽ ان کانسواءِ ٻيا گهڻا سبب آهن جي فتويٰ جي حالت ۾ ضروري نه
آهن. پر عملدار جو حڪم گهڻين ڳالهين ۾ قضا سان مشابهه آهي.[264] مفتي، قاضي فقط
تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن ان کي حڪومت يعني بادشاهه يا امير طرفان قضا جي اجازت
ملندي. البته جمعي جي اقامت ۽ عيدين لاءِ مسلمانن جي رضا سان قاضي مقرر ڪرڻ
جائز آهي.[266] ڪن ٻين رياستن علماءِ حنفيه جي فتويٰ مدعي ۽ مدعا عليه جي موجودگيءَ
۾ قاضيءَ جي قائم مقام ٿي سگهندي. خصوصًا هن زماني ۾ جڏهن قاضيءَ جو وجود عدم
موجود آهي، شرعي فيصلي ۾ جتي قاضيءَ جو ضرورت آهي. انهيءَ حد تائين طرفان مقرر ٿيل قاضي جي فيصلي کي ڪو به مولوي رد
نه ڪري سگهي.[267] عورت جيڪڏهن نڪاح کان انڪار ڪري ۽ شاهد پيش ڪري، پر مرد به
نڪاح جي ثبوت جا شاهد پيش ڪري ته مرد جي شاهدن کي مڃبو.[269] شاهدن جي تصفيه
کان پوءِ جيڪڏهن قاضيءَ جي فتويٰ آهي ته شاهد غير معتبر آهن، ته انهن شاهدن جي شاهديءَ
تي وري فيصلو نه ڪجي.[270] جنهن فيصلي ۾ اهو ماڻهو موجود نه هجي، جنهن تي فيصلو صادر
ٿيندڙ هجي ته فيصلو صحيح ناهي.[271] اسلامي قانون شهادت موجب اثبات جا شاهد

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 747

نني جي شاهدن تي مقدم آهن.[272] شاهدي ڏيڻ ۾ غير مسلم جو حق مسلمان
جي برخلاف ثابت ٿئي ته به حق جي شاهدي مردود ٿيندي.[273] پيءُ جي حق ۾ پٽ جي ۽
سردار جي حق ۾ غلام جي شاهدي قبول نه ڪئي ويندي.[274]

بيع فاسد ۾ جيڪا ذرشرطيه سودو رد ڪرائڻ تي گهري سا شرط جا
شاهد پيش ڪندي. پر جي شاهد پيش نه ٿي ڪري سگهي ته پوءِ شرط جي عدم موجودگي
ثابت ڪرڻ لاءِ قسم ٻي ڌر تي آهي.[275] طلاق ڏيڻ وقت نيت بابت مرد جي قول کي
اعتبار آهي. جيڪڏهن مرد کي نيت متعلق شڪ آهي ته هئي يا نه، ته ان حالت ۾ طلاق
نه ٿيندي.[276] تعزير ۾ مال ڏنڊ ڏيڻ جائز آهي پر ڪجهه وقت کان پوءِ موٽائي ڏيڻو آهي.[277]
غير قاضيءَ وٽ زنا جي ڪيل اقرار کي ڪو به اعتبار نه آهي.[278] قرآن شريف تي نڪي ڏنل وعدو
وعدو آهي پر نه قسم.[279] حڪومت وقت طرفان مقرر ڪيل جج اسلامي قانون موجب نڪاح
فسخ نه ڪرائي سگهن، جاهي مسلمان هجن ۽ سندن فيصلو شرعي احڪام جي اندر
ئي هجي. جاڪاڻ ته هو شرعي قانون کي نافذ ڪرڻ جا مجاز نه آهن ۽ تنهن کانسواءِ
شرعي قانون کانسواءِ ٻيو قانون به هلائين ٿا. تنهنڪري شرعي طرح مقرر ٿيل
قاضيءَ جا بدل نه آهن ۽ نڪي اهي سڀئي فيصلا ڪري ٿا سگهن جيڪي شرعي طرح قاضي
جي فيصلي تي موقوف آهن. تنهنڪري حڪومت جي مقرر ڪيل ڪنهن جج طرفان نڪاح فسخ
ڪرائڻ کان پوءِ عدت گذرڻ جي باوجود ان عورت جو ٻئي نڪاح ڪرڻ جائز نه آهي.
اهو نڪاح ٿيو ته نه فقط ان عورت ۽ ان جا ڌڻي ۽ وارث گنهگار ٿيندا پر نڪاح پڙهندڙ مولوي تي به ڏوهه
آهي.[280]

زمين جو وڪرو قطعي هو يا بيع وفا (شرطي وڪرو) اما تاهم ثابت ڪرڻ لاءِ
شاهدن جي عدم موجودگيءَ ۾ خريدار جي قسم تي اعتبار آهي.[281] سائين ڏيڻ جي واقعي
بابت گواهن جي بيان ۾ وقت جي اختلاف کي اعتبار نه آهي.[282] شاهدن جي عدم موجودگيءَ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 748

[281] ۾ فقط ساٿي جي دلخلا پُٽن جي ادائيگيءَ جو ڪاڻي ثبوت نه آهي. مدعا عليه
کي قسم کڻڻو پوندو ۽ جي قسم کنيائين نه پُٽن پرڻ کان ڇٽندو. مدعي جي ڏنل
صلح موجب ٻانڻ قسم کڻڻ لاءِ تيار ٿئي ته مدعا عليه کي پيسا ڀري ڏيڻا پوندا.[283] ڪنهن
شخص کان بدل حقيقت بنه نه ڏسڻ شاهدن جي اعتراف تي ان شخص جي قبوليت ڇني
سگهبي.[284] عورت جي موجوده نڪاح کان اڳ پيل نڪاح جي ثبوت لاءِ فقط عورت جو
اقرار ڪافي ناهي.[285] احترام نڪاح جي شرع بحث موجب جائز نه آهن، تن جي پڙهندڙن
۽ انهن مجلس ۾ شريڪ ٿيندڙن تي تعزير آهي.[286] جيڪڏهن ڏيءَ بلوغت جي دعوىٰ
ڪري ۽ نڪاح کان انڪار ڪرڻ جي ٻه ٻيءَ ۽ مڙس کي سندس صغيرهڻ ۾ نڪاح
کان پوءِ ماڻ ڪرڻ جي دعوىٰ هجي ته ڏيءَ طرفان قسم ۽ شاهد ملڻ تي ان جو قول
قبول ڪبو. پر شاهد نه هجن ته پوءِ مڙس کان قسم ورتو ۽ شاهد وٺبا. بشرطيڪ مڙس
جا شاهد شاهدي ڏين ته هن ڏيءَ جي وات مان اقرار جا صاف لفظ خود ٻڌا. پر جيڪڏهن
فقط ايترو چيائون ته ڏيءَ راضي ٿي هئي ته مڙس جي دعوىٰ قبول نه ڪئي ويندي.[287]
فاسق شاهدن جي شاهدي قرآن شريف جي روبرو يا قرآن شريف مٿي تي رکي ڏيڻ کان
پوءِ مڃڻ جائز آهي.[288]

جنهن وقت ڪا شي گروي پيل آهي ان جي موت کان پوءِ وارثن مان فقط هڪ
جي اقرار تي گروي پيل ثابت نه ٿيندي. پر اقرار ڪندڙ وارث ان اقرار جو پابند آهي ۽
ان تي گرويءَ جو سامان ثابت ٿيندو. گروي رکندڙ کي ثبوت لاءِ شاهد ڏيڻا پوندا.
شاهد نه هجن ته پوءِ انڪار ڪندڙ وارثن تي قسم آهي.[289] گروي رکيل شي جي نقصان پرڻ
لاءِ جنهن وقت اها شي گروي رکي وئي هئي، ان کي قسم کڻڻو پوندو ته اهڙي ان
شي جي پنهنجي ملڪيت جهڙي حفاظت ڪئي هئي.[290] شهوت جي موجودگيءَ بابت
زال ۽ مڙس جو قول مختلف ٿيو ته مرد جو قول قبول ڪبو.[291]

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 749

رضاع: جيڪڏهن ڪنهن هڪ شخص جي ٻن عورتن مان ڪنهن شخص فقط هڪ جي ٿڃ پيتي آهي ته ان مرد جي ٻي عورت جي اولاد سان به ٿڃ پيئندڙ جو ساڳيو رضاعي رشتو قائم ٿي ويندو. رضاعي رشتي ثابت ٿيڻ لاءِ اڍائي ورهين جي اندر ٿڃ پيئڻ جو ثبوت ضروري آهي. شڪ جي حالت ۾ رضاع ثابت نه ٿيندو.[۲۹۲]

حرمت مصاهرت: جيڪڏهن عمداً، خطاءِ، ولِيسر يا اڪراه ۾ ٻي ڪا جوهت بالغ ڌيءَ کي رسيو ۽ شهوت موجود هئي ته ڌيءَ جي ماءُ ان تي حرام ٿي. جيڪڏهن پنهنجي ڌيءَ جي رانن وچ غلطيءَ سان آلت رکيائين پر شهوت زياده نه ٿي ته ڌيءَ جي ماءُ ان تي حرام نه ٿي. زال جوهت مڙس جي پٽ کي عمداً، خطاءِ، ولِيسر يا اڪراه ۾ شهوت سان رسيو ته زال مڙس تي حرام ٿي.[۲۹۳] ڪنهن اجنبي مرد ڪنهن اجنبي عورت کي بنا شهوت ۽ بنا نيت شهوت جي فقط ڪنهن ڪم ڪيائڻ لاءِ بطور خوشامد يا عرض يا ناءِ چيو ته ان جي ڌيءَ سان نڪاح ڪري سگهي ٿو.[۲۹۴]

حق حضانت: نڪاح ٻيل صغير جي ماءُ يا ناني جي سنڀال جو حق نون ورهين جي عمر کان پوءِ ختم ٿي ويندو ۽ اها نڪاح ٻيل صغيره پوءِ مڙس جي سنڀال هيٺ ايندي. غير محرم عصبو ڇوڪريءَ جو سنڀاليندڙ ٿي نه سگهندو. ماءُ جيڪڏهن صغيره جي ملڪيت مان اجورو ڏني ان کي پيا ڏي ٿي پر پڻي بنا اجوري پيارڻ لاءِ تيار آهي ته پيءُ جو حق پڻيءَ کي ڏبو.[۲۹۵]

هارين جا حق: هاري جنهن زمين کيڙي آهي تنهن کي جيڪڏهن زمين جو نئون خريدار بي دخل ڪندو ته کيڙائيءَ جو اجورو ڏيندو. پر جي اصل هاريءَ ٻج به وڌو هوندو ته بي دخل ڪري نه سگهندو.[۲۹۶] بٽئي جو حصو زميندار طرفان اڳيئي مقرر ڪرڻ، جهڙي طرح عرف عام ۾ ڏاند ٻڌي ۽ چوٿون آهن يعني فصل ڪاٽڻ کان اڳ اندازو ڪري زميندار جو حصو ٻڌي ڪري ڇڏڻ جائز ناهي.[۲۹۷]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 750

تجزيو: ڪتاب فتاويٰ فقه جون ڪجهه خوبيون انفرادي حيثيت رکن ٿيون جي هي آهن. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي سڀني وڏن عالمن جون فتوائون موجود آهن جنهن ۾ گهڻا نمايان ڪم هن وقت تائين جيڪي به وڏا عالم ٿي گذريا آهن تن مان گهڻن جون فتوائون هن ڪتاب ۾ موجود آهن. ڪتاب جي ماخذن تي نظر ڊوڙائڻ سان معلوم ٿيندو ته ان ۾ جيڪي فتوائون جمع ٿيل آهن تن ۾ سنڌيءَ ۾ لکيل فقه جي ڪتابن جا به حوالا ڏنا ويا آهن. ڪتاب ۾ ڪيترن ئي تشريح طلب ۽ اختلافي مسائل جو حل ڏنو ويو آهي ۽ ڪن جاين تي هڪ مسئلي متعلق جدا جدا عالمن جون اختلاف راءِ واريون فتوائون به درج ڪيون ويون آهن. فتوائون جيتوڻيڪ سنڌيءَ ۾ لکيون ويون آهن پر جن فقهي ڪتابن مان عبارتون نقل ڪيون ويون آهن اهي عبارتون اصل ٻوليءَ ۾ لکيون ويون آهن. ڪي ڪي فتوائون قديم سنڌي ڪتابن جي طرح نثر به ڪي قائم رکڻ لاءِ منظوم سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. ڪتاب ۾ بعضي اڳين ڪتابن جا نا پيل مسئلن جي تصحيح به ڪئي ويئي آهي جهڙوڪ مخدوم عبدالله جي ڪتاب سگ نامي جي. هن وقت هن فتاويٰ جي تمام وڏي افاديت آهي جا ڳالهه ته هن قسم جو فتوائن جو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ وري لکيو نه ويو آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 751

ڪتاب فتاويٰ فقه ۾ جن عالمن جون فتوائون موجود آهن يا جن ٻين جي فتوائن جي تصديق ڪئي آهي تن جا نالا .

۱. احمد پيرزاده مذائي . ص ۱۲۷ ص ۱۴۲ ص ۲۱۱ ص ۲۹۳ ص ۳۱۱ .

۲. احمد هالائي . ص ۱۳۸

۳. اميرسيد پنجابي . ص ۲۷۷

۴. امير محمد شاه سيد الحسيني مدرسه عين العلوم اميناني . ص ۱۰۱ ص ۱۱۱ ص ۱۱۳ ص ۱۱۵ ص ۱۱۶ ص ۱۱۷ ص ۱۲۰ ص ۱۲۴ ص ۱۲۷ ص ۱۴۶ ص ۱۴۹ ص ۱۵۲ ص ۱۶۰ ص ۱۶۱ ص ۱۹۱ ص ۱۹۷ ص ۱۹۸ .

۵. جمال الدين . ملڪاڻي شريف ص ۲۹۰

۶. حبيب الله ص ۳۰ ص ۱۰۸

۷. حسن الله ص ۲۱۶

۸. خان محمد . جوهي ص ۱۵۷

۹. شاه آغا فاروقي سجاده نشين تنبو ماڻيدا ص ۱۳۰

۱۰ عبدالله . ڳوٺ الله بخش ڪبر ص ۱۲۸

۱۱. عبدالله بلوچستاني . ص ۳۱۱

۱۲. عبدالله جتوئي ص ۲۴۸ ص ۲۶۵ .

۱۳ عبدالله مخدوم ٽيٽائي ص ۴۶ ۽ ص ۲۴۷

۱۴. عبدالله ولهاري ص

۱۵ عبدالباقي ص ۱۱۳ ص ۱۵۷ ص ۱۶۰ ص ۱۷۴

۱۶. عبدالرحمان مدرس مدرسه مظهرالعلوم بديني ص ۱۷۹ ص ۳۱۱

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 752

١٧. عبدالرزاق مخدوم بوبڪاڻي	ص ١٢ ص ١٣ ص ١٦ ص ١٧، ص ١٢٨ ص ١٢٩ ص ١٣٤ ص ١٣٥ ص ١٣٦ ص ١٣٩ حاشيه ص ١٤١ ص ٢ ص ١٠ ص ١٥٦ ص ١٨٢ ص ١٩٤ ص ١٩٦ کان ص ١٩٨ ص ٢٠٨ ص ٢٠٩ ص ٢١٥ ص ٢١٧ ص ٢٥٤ ص ٢٦٣ ص ٢٦٩ ص ٢٩٣ ص ٣١٦ .
١٨. عبدالرئوف ڀوراڻي	ص ١٠٤ (عربي تحرير)
١٩. عبداللطيف هالائي .	ص ١٨٥ ص ٢٤٠ ص ٢٦٧ ص ٢٨٩
٢٠. عبدالعزيز ڪنڊياروي	ص ٢٨٩
٢١. عبدالغفور باغائي	ص ٣٥ ص ٣١١
٢٢. عبدالغفور همايوني	ص ٦٨ ص ١٥٦ ص ٢٣٠ ص ٢٦٩ ص ٢٨١
٢٣. عبدالغني قاضي ڪنڌراڻي	ص ١٨٥
٢٤. عبدالقيوم بختيارپوري	ص ١٩٨ ص ٢٩٧
٢٥. عبدالقيوم نوشهراڻي	ص ٣١١
٢٦. عبدالڪريم مخدوم متعلوي	ص ٢٤١ ص ٢٥١
٢٧. عبدالڪريم ڳنگسي	ص ٢٠٣
٢٨. عبدالواحد ساکن کوٺ عالمه	ص ٢٠٣
٢٩. عبدالواحد متعلوي	ص ١٤١
٣٠. عبدالواحد مخدوم سيوستاني .	ص ٢٨ ص ٨٣ ص ١١٥ ص ١٢٩ ص ٢٥٩
٣١. عبيدالله هالائي	ص ١٣٨
٣٢. عطاءالله	ص ٢٠٩
٣٣. علي محمد دادوي	ص ١٣٢ ص ٢٣١
٣٤. غلام احمد سيف الرحمان مخدوم ملتاني	ص ١١٥ ص ١٠٧ ص ١١٣ ص ١٢١ ص ٢٨٧

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۳۵. غلام حسين ديهاتي — ص ۳۰۹ ص ۳۱۱

۳۶. غلام صديق — ص ۱۹۸

۳۷. غلام علي پد يناڻي — ص ۲۳۹

۳۸. غلام محمد ساڪن سونو جتوئي — ص ۵

۳۹. غلام محمد سرهندي شڪارپوري — ص ۲۳۱

۴۰. غلام محمد سيالائي — ص ۷۶

۴۱. غلام محمد مخدوم ملڪاڻي — ص ۴ ص ۸ ص ۱۳ ص ۱۴ ص ۱۷ ص ۶۴ ص ۷۶ ص ۸۱ ص ۱۱۳ ص ۱۱۵ ص ۱۱۶ ص ۱۱۷ ص ۱۵۰ ص ۱۵۱ ص ۱۵۲ ص ۱۵۵ ص ۱۶۹ ص ۱۸۰ ص ۱۸۳ ص ۱۸۴ ص ۱۹۲ ص ۱۹۵ ص ۱۹۶ ص ۱۹۸ ص ۲۰۰ ص ۲۰۳ ص ۲۰۴ ص ۲۰۵ ص ۲۱۰ ص ۲۱۳ ص ۲۱۴ ص ۲۱۶ ص ۲۴۱ ص ۲۴۵ ص ۲۴۶ ص ۲۵۱ ص ۲۵۲ ص ۲۵۴ ص ۲۵۵ ص ۲۵۶ ص ۲۶۲ ص ۲۶۳ ص ۲۶۴ ص ۲۶۵ ص ۲۶۸ ص ۲۶۹ ص ۲۸۷ ص ۲۹۶ ص ۳۰۷ ص ۳۰۸

۴۲. غلام نبي سرهندي ٽنڊو سائينداد — ص ۳۱۱

۴۳. فتح علي جتوئي — ص ۲۶۵

۴۴. فيض محمد — ص ۱۲۶ ص ۱۵۷ ص ۱۹۵ ص ۱۹۸

۴۵. گلاب الدين — ص ۲۰۹

۴۶. محمد بلوچ حافظ ناظم مدرس مدرسه امیناڻي. — ص ۳۰۹ ص ۳۱۱

۴۷. محمد مخدوم ٽيناڻي — ص ۸۲ ص ۲۱۸ ص ۲۸۶

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 754

٤٨. محمد لاکتراڻي	ص ٣١١
٤٩. محمد ابراهيم گرڙهي ياسيني	ص ٢٢٨
٥٠. محمد ادريس	ص ١٥٠
٥١. محمد اسحاق	ص ١٤٧
٥٢. محمد اسماعيل مولوي کجيراڻي	ص ٢٠٩ ص ٢٨٩ ص ٢٤٦
٥٣. محمد انيس موراڻي	ص ٢٩٠
٥٤. محمد تقي	ص ١١١
٥٥. محمد جمال الدين	ص ٢٥
٥٦. محمد حسن کنڀيءَ وارو	ص ١٠٥ (عربي تحرير)
٥٧. محمد حسن عباسي	ص ١٩٥
٥٨. محمد حسين سيد الحسيني عجيب آباد	ص ١٣٨
٥٩. محمد داؤد	ص ٣١١
٦٠. محمد رحيم بخش عرف پچائي فتح عجيب آباد	ص ١٣٨
٦١. محمد رفيق خوشنويس	ص ١٤٨
٦٢. محمد سعيد بدين	ص ١٢٩ ص ٣١١
٦٣. محمد سليمان	ص ٢٣١
٦٤. محمد صادق متعلوي	ص ١٣ ص ١٧
٦٥. محمد صديق فقير کنڀي	ص ٤٧
٦٦. محمد عابد	ص ١٢١ ص ١٦١
٦٧. محمد عارف	ص ٢٢
٦٨. محمد عاقل جلال پوري	ص ٢٤٩

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 755

۶۹. محمد عبدالحيّ	ص ۱۷۵
۷۰. محمد عثمان جباڻي	ص ۲۳۰
۷۱. محمد عثمان مخدوم	ص ۲۴۳
۷۲. محمد عثمان نوراڻي	ص ۳۰۹ ص ۳۱۱
۷۳. محمد عمر ابو ابراهيم	ص ۱۰۰، ص ۱۹۸
۷۴. محمد عمر بختيار ڀرڙي	ص ۲۹۸ ص ۳۱۶
۷۵. محمد علي ٽنب و شهبازي	ص ۱۳۰
۷۶. محمد علي ٺلاھ شريف ٻاٽراڻي	ص ۱۳۸
۷۷. محمد عيسيٰ حافظ ڏيڙ گوٺ ٻوڪ تعلقو دادو	ص ۷۵ ص ۲۶۹
۷۸. محمد قاسم ملانا ٻاڻي	ص ۲۷۳
۷۹. محمد قاسم مشوري	ص ۷ ص ۱۴۷ ص ۱۴۹ ص ۱۷۳ ص ۲۰۴ ص ۲۳۰ ص ۲۸۶ ص ۳۱۱
۸۰. محمد موسيٰ ساڪن راڌڻ ضلع ٺٽو	ص ۲ ڪانُ ص ۶ ص ۷ ڪانُ ص ۱۷ ص ۱۸ ڪانُ ۲۱ ص ۲۳ ص ۲۵ ڪانُ ۲۹ ص ۳۲ ص ۳۴ ڪانُ ص ۵۰ ڪانُ ص ۷۷ ص ۷۹ ڪانُ ص ۸۹ ص ۱۰۲ ص ۱۰۳ ص ۱۰۵ ص ۱۰۶ ص ۱۱۱ ص ۱۱۲ ص ۱۱۴ ڪانُ ص ۱۱۶ ص ۱۱۸ ڪانُ ص ۱۲۲ ص ۱۲۶ ڪانُ ص ۱۲۸ ص ۱۳۰ ص ۱۳۲ ڪانُ ص ۱۳۴ ص ۱۴۱ ڪانُ ص ۱۴۶ ص ۱۴۹ ص ۱۵۰ ص ۱۵۳ ڪانُ ص ۱۵۵ ص ۱۵۶ ص ۱۷۶ ڪانُ ص ۱۶۱ ص ۱۷۸ ص ۱۸۱ ص ۱۸۴ ص ۱۸۸ ص ۱۸۹ ص ۱۹۲ ص ۱۹۵ ص ۱۹۷ ڪانُ ص ۲۰۰ ص ۲۰۵ ص ۲۰۶ ص ۲۱۱

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 756

ص ۲۱۱ ص ۲۱۳ ص ۲۱۷ ص ۲۱۸ ص ۲۲۲ ص ۲۲۶
کان ص ۲۲۹ ص ۲۳۳ کان ص ۲۳۵ ص ۲۳۸ کان ص
۲۴۸ ص ۲۵۰ ص ۲۵۱ ص ۲۵۲ کان ص ۲۶۱ ص ۲۶۴
ص ۲۶۹ ص ۲۷۰ ص ۲۷۶ ص ۲۷۸ ص ۲۷۹ ص ۲۸۰
ص ۲۸۵ ص ۲۸۶ ص ۲۸۸ ص ۲۹۳ ص ۲۹۷ ص ۲۹۹
ص ۳۰۰ ص ۳۰۲ کان ص ۳۰۵ ص ۳۱۱ ص ۳۱۲ ص ۳۱۴
ص ۳۱۵ ص ۳۱۶ ص ۳۱۸ ص ۳۱۹ ص ۳۲۰ ص

۸۱. محمد مصطفیٰ نقشبندي — ص ۱۷۱ ص ۲۳۰ ص ۲۳۱ ص
۸۲. محمد هاشم المخدوم — ص ۸ ص ۱۰ ص ۸۶ ص ۱۸۱ ص ۱۸۶
۸۳. محمد يوسف بزداراڻي — ص ۲۴۹
۸۴. معين الدين صديقي — ص ۲۹۷
۸۵. مير محمد — ص ۱۷۹
۸۶. نبي بخش خليفو — ص ۱۴۸
۸۷. نور محمد تلهاڻي — ص ۲۱۱ ص ۲۱۲
۸۸. لعل محمد مخدوم متعلوي — ص ۱۸۶ ص ۲۶۵
۸۹. ولي محمد — ص ۱۲۸
۹۰. ولي محمد متعلوي — ص ۱۸۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 757

ڪتاب فتاويٰ فقه ۾ جمع ڪيل فتوائن ۾ جن ڪتابن مان حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا.

- ٠١ احڪام التراويح ص ٦٢
- ٠٢ احياءالعلوم ص ٦٣
- ٠٣ ازالت الڪبيرة في تحقيق نڪاح صغيرة ص ١٧١
- ٠٤ اسرار تنزيل ص ي
- ٠٥ اشباح والنظائر ص ٢٤
- ٠٦ اشعت اللمعات ص ٣٢
- ٠٧ اصول الشاشي ص ١١٩
- ٠٨ اصلاح المصلح ومفتاح ص ٢٥٥
- ٠٩ اقتصاد ص ٢٧١
- ١٠ الياس شرح وقايه ص ٩٨
- ١١ امداد الفتاح ص ٩٢
- ١٢ بحر ص ٢
- ١٣ بحرالرائق ص ٤
- ١٤ بدائع ص ٥٢
- ١٥ برجندي ص ٢٠
- ١٦ برهان شرح مواهب الرحمان ص ١٠٣
- ١٧ بلوغ المرام ص ١٠
- ١٨ بنايه ص ٢٥١
- ١٩ بهشتي زيور ص ٨٨
- ٢٠ بيا من تيناني ص ١٣١
- ٢١ بيا من سيالائي ص ١٥٣
- ٢٢ بيا من سيوستاني ص ٢٣٦
- ٢٣ بيا من مفتي محمد عارف شڪارپوري ص ١٠٤
- ٢٤ بيا من ملڪاني ص ٢٥٧
- ٢٥ بيا من واحدي ص ١١
- ٢٦ بيا من هاشمي ص ٨
- ٢٧ بيا من يونسي ص ١٥٢
- ٢٨ بيهقي ص ح
- ٢٩ پڃي روني ڪلان ص ٩٥
- ٣٠ تاريخ الخلفاء: مولانا جلال الدين سيوطي ص ٢٣٨
- ٣١ تاليف الصلوٰة ص ٣٧
- ٣٢ تبيين ص ٢٦
- ٣٣ تجنيس الملتقط ص ٣٠٤
- ٣٤ تجويد البرهاني ص ٢٢٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 758

۳۵• تحریر سید دائری وارد	ص ۱۵۵	۵۵• جامع الاصول	ص ۲۵۲
۳۶• تحریر میاں عبد اللہ جتوئی	ص ۱۵۵	۵۶• جامع الفتاویٰ	ص ۸۹
۳۷• تحفۃ الاسلام سندی	ص ۱۱۴	۵۷• جامع الفصولین	ص ۱۳۷
۳۸• تحفۃ الفقہاء	ص ۲۵۲	۵۸• جامع الفقہ	ص ۸۶
۳۹• تحفۃ الکرام	ص ۳۰۷	۵۹• جوامع التعوذ	ص ۹۲
۴۰• ترجمہ مشکواۃ	ص ۴۹	۶۰• جواہر الفتاویٰ	ص ۵۱
۴۱• تفسیر اتقان	ص ۶۳	۶۱• جواہر نفیسہ	ص ۳۱۰
۴۲• تفسیرات الاحمدیہ	ص ۴۲	۶۲• جوہرۃ شرح مختصر القدوری	ص ۳
۴۳• تفسیر احمدی سندی	ص ۱۳۲	۶۳• جوہرۃ النیرہ	ص ۶۳
۴۴• تفسیر جلالین	ص ۲۹۹	۶۴• حیلبی	ص ۴۱
۴۵• تفسیر جمل	ص ۱۱۲	۶۵• حاشیہ الواع	ص ۲۴۸
۴۶• تفسیر حسینی	ص ۲۵۱	۶۶• حاشیہ بدریہ	ص ۲۳
۴۷• تفسیر روح البیان	ص ۱۴	۶۷• حاشیۃ الشامیہ	ص ۲
۴۸• تفسیر ما فی الکافی	ص ۲۶	۶۸• حاشیہ صحیح بخاری	ص ۱۶
۴۹• تکملۃ البحر الرائق	ص ۸۹	۶۹• حاشیۃ القدوری	ص ۲۳
۵۰• تنبیہ الغافل	ص ۲۸۴	۷۰• حاشیۃ الکنز	ص ۳
۵۱• تنقیح الفتاویٰ الحامدیہ	ص ۱۰۹	۷۱• حاشیۃ للحموی	ص ۱۲۴
۵۲• تنویر الابصار درن	ص ۱۱۴	۷۲• حاشیۃ الہدایہ	ص ۳۰
۵۳• تہذیب القلانسی	ص ۲۳۷	۷۳• حاصل وتحصیل	ص ج
۵۴• تیسیر القاری شرح صحیح بخاری	ص ۱۹	۷۴• حصن الحصین	ص ۳۶

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 759

٧٥۔ حقائق المنظوم ص ١٠٤

٧٦۔ حیات القلوب فی زیارة المحبوب ص ٨٦
مخدوم محمد هاشم تتوی رح

٧٧۔ خزانة الروایت ص ٢١

٧٨۔ خزانة العلماء ص ١٢٩

٧٩۔ خزانة الفتاوی ص ٢٤

٨٠۔ خزانة المفتیان ص ٢٥٢

٨١۔ خلاصة الفتاوی ص ٢٧١

٨٢۔ دار قطني ص ٥٠

٨٣۔ درر الحکام شرح غرر الاحکام ص ٢٦

٨٤۔ در المختار ص ٢

٨٥۔ در المنتقی شرح الملتقی ص ٣٣

٨٦۔ ذبح شکار سندي ص ٣٠٥
مخدوم محمد هاشم تتوي رح

٨٧۔ ذخیرة العقبی ص ٢١٦

٨٨۔ رد المحتار ص ٤

٨٩۔ رسالہ فتوی تعمیر مساجد ص ١٨٢

٩٠۔ رمز الحقائق ص ٩٧

٩١۔ روضہ ص ٥٥

٩٢۔ زاد الفقیر ص ١١

٩٣۔ سراج الوهاج ص ٣٣

٩٤۔ سراجیہ ص ١٩٨

٩٥۔ سعایہ شرح الوقایہ ص ٥

٩٦۔ سفر السعادت ص ٥٤

٩٧۔ سنگ ناموسندي ص ١٣٩
مخدوم عبد الله رح

٩٨۔ سنن ابوداؤد ص ١٠

٩٩۔ شامي ص ١٣

١٠٠۔ شرح اصول شاشي ص ١١٩

١٠١۔ شرح الیاس ص ٨٨

١٠٢۔ شرح اوراد ص ٨٥

١٠٣۔ شرح البدلیح ص ١٥

١٠٤۔ شرح تحفة الملوک ص ٣٧

١٠٥۔ شرح تحفہ نسائیہ ص ١٤

١٠٦۔ شرح التنویر ص ٩٦

١٠٧۔ شرح جامع صغیر ص ٦٨

١٠٨۔ شرح المجنہ ص ١٢٠

١٠٩۔ شرح حزب البحر ص ٢٥

١١٠۔ شرح درر البحار ص ٥٠

١١١۔ شرح سفر السعادت ص ٢٩٢

١١٢۔ شرح شافیہ ص ٢٧٦

١١٣۔ شرح صغیر منیة المصلی ص ٤١

١١٤۔ شرح الخزینویہ ص ٣٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 760

۱۱۵. شرح فحائی ص ۹۸
۱۱۶. شرح فقہ اکبر ص ۲۶۸
۱۱۷. شرح قدوری ص ۱۲۰
۱۱۸. شرح کبیری منیۃ المصلی ص ۵
۱۱۹. شرح کفایہ ص ۲۷۶
۱۲۰. شرح کیمیای سعادت ص ۱۵۴
۱۲۱. شرح مختصر ص ج
۱۲۲. شرح مسلم الثبوت ص ۲۹۱
۱۲۳. شرح نظامی ص ۲۷۶
۱۲۴. شرح نقایہ ص ۶۲
۱۲۵. شرح وقایہ ص ۲۳
۱۲۶. شرح وہبانیہ ص ۱۳۰
۱۲۷. شرن بلالی ص ۲۳۳
۱۲۸. صحیح ترمذی ص ۳۲
۱۲۹. صحیح مسلم ص ۱۰
۱۳۰. صحیح نسائی ص ۵۵
۱۳۱. صفت الصلوٰۃ ص ۵۱
۱۳۲. صلوٰۃ مسعودی ص ۶
۱۳۳. ضیاء السراج ص ۱۹۶
۱۳۴. طحطاوی ص ۴

۱۳۵. طوالع الانوار ص ۲۷۷
۱۳۶. عزیز الفتاویٰ ص ۱۷۷
۱۳۷. عقود الدریہ ص ۹۶
۱۳۸. عمدۃ البضاعہ ص ۱۱۷
۱۳۹. عمدۃ الرعایہ حاشیہ شرح وقایہ ص ۳۰
۱۴۰. عمدۃ الفتاویٰ ص ۶۵
۱۴۱. عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری ص ۱۲
۱۴۲. عنایہ ص ۲۶
۱۴۳. عینی شرح بخاری ص ۱۴۳
۱۴۴. عین الہدایہ ص ۵
۱۴۵. غایۃ البیان ص ۵۷
۱۴۶. غنیۃ الطالبین ص ۶۲
۱۴۷. غیاث اللغات ص ۹۹
۱۴۸. فاکہۃ البستان ص ۶۹
۱۴۹. فتاویٰ احمد آفندی المہنداری مفتی دمشق ص ۱۹۳
۱۵۰. فتاویٰ احمدی سندی ص ۱۵۹
۱۵۱. فتاویٰ اشرفیہ ص ۱۶
۱۵۲. فتاویٰ امدادیہ ص ۱۱
۱۵۳. فتاویٰ برہنہ ص ۸۸
۱۵۴. فتاویٰ بزازیہ ص ۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 761

۱۵۵. فتاوی تاتارخانی ص ۲
۱۵۶. فتاوی حجه ص ۱۱
۱۵۷. فتاوی خیریه ص ۱۱۱
۱۵۸. فتاوی دائرالدین ص ۱۴۹
۱۵۹. فتاوی رحیمیه ص ۲۰۴
۱۶۰. فتاوی رشیدیه ص ۱۷۷
۱۶۱. فتاوی زاهدی ص ۵۶
۱۶۲. فتاوی سراجیه ص ۱۱۷
۱۶۳. فتاوی سعدیه ص ۱۲
۱۶۴. فتاوی سمرقندی ص ۲۴۱
۱۶۵. فتاوی صوفیه ص ۲۷۸
۱۶۶. فتاوی ظهیریه ص ۵۱
۱۶۷. فتاوی عالمگیری ص ۱۳
۱۶۸. فتاوی عتابی ص ۹۴
۱۶۹. فتاوی عزیزی ص ۱۷۷
مولانا شاه عبدالعزیز دهلوی
۱۷۰. فتاوی قاسمی ص ۱۲۸
۱۷۱. فتاوی قاضی خان ص ۸
۱۷۲. فتاوی نکنوی ص ۶۲
۱۷۳. فتاوی نذیریه ص ۲۶۲
۱۷۴. فتاوی نصیبه ص ۱۰۷
۱۷۵. فتاوی نورالهدی ص ۱۸۹
۱۷۶. فتاوی همایونی ص ۱۴
۱۷۷. فتاوی هندیه ص ۱۰۹
۱۷۸. فتح الباری شرح صحیح بخاری ص ۵۴
۱۷۹. فتح القدیر ص ۱۱
۱۸۰. فتح القوی فی نسب آباء النبی ص ح
محمد دم بن هاشم تتوی
۱۸۱. فتح المعین ص ۱۸
۱۸۲. فصول الحواشی ص ۱۱۹
۱۸۳. قدوری ص ۳
۱۸۴. قمر الاقمار ص ۱۲۴
۱۸۵. قنیه ص ۱۸۴
۱۸۶. کافی ص ۱۰۰
۱۸۷. کشف الاستار ص ۸
حاشیه در المختار
۱۸۸. کشف الاسرار ص ۱۴
۱۸۹. کشف الخطاء ص ۱۸۱
۱۹۰. کفایه ص ۲۷
۱۹۱. کفایة الشعبی ص ۱۸۱
۱۹۲. کنز الدقائق ص ۴۶
۱۹۳. کنز العباد ص ۳۰۴
۱۹۴. کیمیای سعادت ص ۶۳

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 762

٠١٩٥	مبتغی ١	ص ٥٦
٠١٩٦	مبسوط سرخسی	ص ٢٣
٠١٩٧	متانۃ	ص ٢٨
٠١٩٨	مجتبیٰ ١	ص ٥
٠١٩٩	مجمع الانہر فی شرح ملتقی البحر	ص ٦٢
٠٢٠٠	مجمع الروایات شرح القدوری	ص ٧٣
٠٢٠١	مجموعہ خانی	ص ١١
٠٢٠٢	مجموعۃ الفتاویٰ ١ مولانا عبد الحی ؟	ص ٩
٠٢٠٣	محیط	ص ٥
٠٢٠٤	مختار الفتاویٰ ١	ص ٣٠٤
٠٢٠٥	منحۃ الخالق	ص ٩
٠٢٠٦	مختصر الکرخی	ص ٣٧
٠٢٠٧	مختصر المفتاح سندی	ص ٢٠
٠٢٠٨	مدارج النبوۃ	ص ٥٤
٠٢٠٩	مراقی الفلاح	ص ٢٢
٠٢١٠	مرقاۃ المضمضہ	ص ١١
٠٢١١	مستخلص	ص ١٠٧
٠٢١٢	مشکوٰۃ المصابیح	ص ٣١
٠٢١٣	مصلح المفتاح سندی	ص ٧
٠٢١٤	مضمرات	ص ٢١
٠٢١٥	معارج النبوۃ	ص ٣٠٨
٠٢١٦	مختدرات	ص ٦٤
٠٢١٧	معراج الدرایۃ	ص ٢٩
٠٢١٨	معیار الحقائق	ص ٢٤١
٠٢١٩	معین الحکام	ص ١٢١
٠٢٢٠	مکروہات الصلوٰۃ ١	ص ٣٧
٠٢٢١	ملتقط	ص ٢٨
٠٢٢٢	منافع المسلمین	ص ٢٤٨
٠٢٢٣	منہاج بیضاوی	ص ج
٠٢٢٤	منیۃ المصلی	ص ٦
٠٢٢٥	مؤطا	ص ١٢٢
٠٢٢٦	مونس المخلصین	ص ٢٤٣/
٠٢٢٧	نحر	ص ١٥
٠٢٢٨	نصیحت نامہ مخدوم عبد اللہ ؟ ١	ص ٢٩٥
٠٢٢٩	نقایۃ الحدد	ص ١٥١،
٠٢٣٠	نور الانوار	ص ١٢٤
٠٢٣١	نور الایضاح	ص ٢٣٠
٠٢٣٢	نہایہ	ص ٦٩
٠٢٣٣	ولوالجی	ص ٥٦
٠٢٣٤	ہدایہ	ص ٢٠
٠٢٣٥	ہدایت الحج	ص ٢١٢

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 763

حوالا

١. ڏسو عڪس مِن مقالي جو ص ٨١١

٢. مولانا محمد موسيٰ: فتاويٰ فقه ص ٤٢ ۽ ص ٨٦

٣. مولانا غلام محمد ملڪاڻي: — ايضاً — ص ١٣

٤. — ايضاً — — ايضاً — ص ١٣

٥. مولانا محمد موسيٰ — ايضاً — ص ١٥

٦. مخدوم عبدالله سيوستاڻي — ايضاً — ص ٢٨

٧. مولانا محمد موسيٰ — ايضاً — ص ٢٣ ۽ ص ٢٤

٨. — ايضاً — — ايضاً — ص ٤٢ ۽ ص ٤٣

٩. — ايضاً — — ايضاً — ص ٢٨٠

١٠. — ايضاً — — ايضاً — ص ٢٧٩

١١. — ايضاً — — ايضاً — ص ٣١٤

١٢. — ايضاً — — ايضاً — ص ٣١٩ ۽ ص ٣٢٠

١٣. ايضاً ايضاً ص ٢٠، ص ٢١، ص ٤٣ ۽ ص ٤٤.

١٤. ايضاً ايضاً ص ٢١ ۽ ص ٢٢

١٥. ايضاً ۽ مولانا جلال الدين ايضاً ص ٢٣ - ص ٢٥

١٦. مولانا محمد موسيٰ: ايضاً ص ٣٧

١٧. ايضاً ايضاً ص ٩٤ ۽ ص ٩٥

١٨. ايضاً ايضاً ص ٩٢ ۽ ص ٩٣

١٩. ايضاً ايضاً ص ٩٤

٢٠. مولانا محمد موسيٰ: فتاويٰ فقه ص ٤٢

٢١. مولانا عبدالرزاق بوبڪاڻي ايضاً ص ١٥٦

٢٢. مخدوم غلام محمد ملڪاڻي ۽ مخدوم محمد صادق ايضاً ص ١٧

٢٣. مولانا محمد موسيٰ ايضاً ص ١٦، ص ٤٣ ۽ ص ٤٤

٢٤. مولانا حبيب الله ايضاً ص ٢٩ ۽ ص ٣٠ ص ٢٩٤ ص ٣٨٢ ص ٦٢٣

مزيد ڏسو مِن مقالي جو

٢٥. مولانا محمد موسيٰ فتاويٰ فقه ص ٩٢

٢٦. ايضاً ايضاً ص ١٢

٢٧. ايضاً ايضاً ص ٩٢ - ٩٣

٢٨. ايضاً ايضاً ص ١٥٥

٢٩. مولانا عبدالڪريم نگسي ايضاً ص ٢٠٣

٣٠. مولانا محمد موسيٰ ايضاً ص ٢٤٠ - ص ٢٤٧

٣١. ايضاً ايضاً ص ١١

٣٢. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاڻي ايضاً ص ١٢

٣٣. مخدوم غلام محمد ملڪاڻي ايضاً ص ٣٠٨

٣٤. ايضاً ايضاً ص ١٣ ۽ ص ٣٠٧

٣٥. مخدوم عبدالواحد سيوستاڻي ايضاً ص ١١٥

٣٦. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاڻي ايضاً ص ١٨٢

٣٧. مولانا عبدالواحد ۽ مولانا عبدالرحمان ۽ سيدي ايضاً ص ١٨١ ۽ ص ١٨٢

٣٨. مخدوم غلام محمد ملڪاڻي ايضاً ص ١٨١ - ص ١٨٣

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 764

۳۹. مولانا محمد موسیٰ : منادی فقہ ص ۱۸۳

۴۰-۴۱. ایضاً ایضاً ص ۱۸۴

۴۲. مولانا نور محمد بلہانی ایضاً ص ۲۱۲

۴۳. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۸۴

۴۴. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۱۵۲

۴۵. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۵۲ تا ص ۱۵۳

۴۶-۴۷. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۱۸۲

۴۸. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۵۲ تا ص ۱۵۴

۴۹. ایضاً ایضاً ص ۱۷۹ تا ص ۱۸۰

۵۰. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۱۸۱

۵۱. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۳۱۲ - ص ۳۱۴

۵۲. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۲۰۳ تا ص ۲۰۴

۵۳. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۳۱۱

۵۴. ایضاً ایضاً ص ۲۴۷ تا ص ۲۴۸

مزید ڏسو هن مقالي جو ص ۶۴۵

۵۵. مولانا محمد موسیٰ منادی فقہ ص ۶۷

مزید ڏسو هن مقالي جو ص ۶۴۱ ص ۶۴۱ تا ص ۶۴۶

۵۶. مولانا محمد موسیٰ ص ۲۸۰ - ص ۲۸۳

۵۷. ایضاً منادی فقہ ص ۳۱۰ تا ص ۳۱۱

۵۸. ایضاً مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۸۰ تا ص ۸۱

۵۹. مولانا محمد موسیٰ منادی فقہ ص ۸۲ - ص ۸۴

۶۰. ایضاً ایضاً ص ۸۶ تا ص ۸۴

۶۱. ایضاً ایضاً ص ۸۷ تا ص ۳۱۲

۶۲. ایضاً ایضاً ص ۸۷ تا ص ۸۸

۶۳. ایضاً ایضاً ص ۹۰

۶۴. ایضاً ایضاً ص ۲۰۰

۶۵. ایضاً ایضاً ص ۲۴۱

۶۶. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۲۴۵

۶۷. ایضاً ایضاً ص ۲۴۷

۶۸ ۽ ۶۹. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۴۷

مزید ڏسو هن مقالي جو ص ۶۴۵ ۽ ص ۶۹۵

۷۰. مولانا محمد موسیٰ: منادی فقہ ص ۲۵۹

۷۱. ایضاً ایضاً ص ۲۴۶

۷۲. ایضاً ایضاً ص ۲۴۶ تا ص ۲۴۸

۷۳. مولانا طیب الکرامی، مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۲۰۱ - ص ۲۰۵

۷۴. مخدوم غلام محمد ملکانی، مخدوم عبداللہ تونیہ ۽
مولانا محمد موسیٰ منادی فقہ ص ۲۰۲ تا ص ۲۰۸

۷۵. مخدوم محمد اوراق بلہانی ایضاً ص ۲۰۵ تا ص ۲۰۶

۷۶. ایضاً ایضاً ص ۲۰۹

۷۷. حافظ عیسیٰ ایضاً ص ۲۶۹

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 765

۸۰ تا ۸۰، ۹ء ۸. مولانا عبدالواحد فتاوی حماد ص ۲۰۳
۸۱. مفتی عبدالرزاق ایضاً ص ۲۰۵
۸۲ء ۸۳. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۰۶ - ص ۲۰۸
۸۴. مخدوم عبدالرزاق بوبکانی ایضاً ص ۲۰۸
۸۵. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۹۶
۸۶. ایضاً ایضاً ص ۲۰۲
۸۷، ۸۸، ۸۹. ایضاً ایضاً ص ۱۰۵
۹۰. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۱۳
۹۱. مولانا عبدالباقی ایضاً ص ۱۱۳
۹۲. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۳۲
۹۳ء ۹۴ ایضاً ایضاً ص ۱۳۳
۹۵. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۳۹
۹۶. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۲۸ء ص ۲۲۹
۹۷. ایضاً ایضاً ص ۲۳۰ء ص ۲۳۱
۹۸. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۶۸ء ص ۱۶۹
مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۶۹ء ص ۱۷۰
مولانا عبدالقیوم بختیارپوری ایضاً ص ۲۹۶ء ص ۲۹۷
۹۹. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۲۱
۱۰۰. مولانا عبدالواحد متحلوی ایضاً ص ۱۴۱
۱۰۱. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۴۱
۱۰۲. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۳۹

۱۰۳ء ۱۰۴ مولانا محمد موسیٰ فتاوی حماد ص ۱۴۱
۱۰۵. ایضاً ایضاً ص ۱۶۴
۱۰۶ء ۱۰۷. ایضاً ایضاً ص ۱۶۵
۱۰۸. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۶۸
۱۰۹. ایضاً ء مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۶۹ء ص ۱۷۰
۱۱۰. مخدوم عبدالرزاق بوبکانی ایضاً ص ۱۳۴
۱۱۱ء ۱۱۲. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۹۷ - ص ۱۰۲
۱۱۳. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۸۲ء ص ۱۸۳
۱۱۴. مولانا محمد قاسم ایضاً ص ۱۱۲
۱۱۵. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۳۸ء ص ۱۳۹
۱۱۶. مخدوم غلام محمد ایضاً ص ۱۳۹ء ص ۱۴۰
۱۱۷. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۱۴
۱۱۸. ایضاً ایضاً ص ۱۳۳
۱۱۹. مولانا عبدالغفور ریاغانی ایضاً ص ۱۳۵
۱۲۰. مخدوم عبدالرزاق بوبکانی ایضاً ص ۱۳۴
۱۲۱. ایضاً ایضاً ص ۱۵۱ء ص ۱۵۲
۱۲۲ء ۱۲۳. مولانا محمد قاسم ایضاً ص ۱۲۶ء ص ۱۲۷
۱۲۴. مولانا محمد رفیق غوث‌ولیجی ایضاً ص ۱۲۴ء ص ۱۲۸
۱۲۵. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۲۷
۱۲۶. مولانا امیر محمد حسینی ایضاً ص ۱۲۷

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 766

۱۲۷۔ مولانا محمد موسیٰ؛ فتاویٰ فقہ		ص ۱۲۷
۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰۔ مولانا امیر محمد حسینی	ایضاً	ص ۱۴۵ءِ ص ۱۴۶
۱۳۱۔ مولانا محمد قاسم	فتاویٰ فقہ	ص ۱۴۸ءِ ص ۱۴۹
۱۳۲۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۰۲ءِ ص ۲۰۳
۱۳۳ءِ ۱۳۴۔ مولانا امیر محمد حسینی	ایضاً	ص ۱۴۹
۱۳۵۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۱۳۲ءِ ص ۲۰۰
۱۳۶۔ ایضاً	ایضاً	ص ۱۱۲ءِ ص ۱۱۳
۱۳۷ءِ ۱۳۸۔ مولانا حبیب اللہ ایضاً ءِ مولانا محمد موسیٰ		ص ۱۰۶–ص ۱۱۱
۱۳۹۔ مخدوم عبدالرزاق بوبکانی	ایضاً	ص ۲۱۵
۱۴۰۔ مجوالہ تحفۃ الاسلام سندی		ص ۱۱۴
۱۴۱۔ مخدوم عبدالرزاق بوبکانی؛ فتاویٰ فقہ		ص ۱۲۸
۱۴۲ءِ ۱۴۳۔ ایضاً	ایضاً	ص ۱۲۹
۱۴۴ءِ ۱۴۵۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۳۱۷ءِ ص ۳۱۸
۱۴۶۔ مولانا غلام محمد ملکانی	ایضاً	ص ۲۶۹
۱۴۷۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۷۱
۱۴۸۔ حافظ عیسیٰ	ایضاً	ص ۲۶۹
۱۴۹۔ مولانا عبدالرزاق بوبکانی	ایضاً	ص ۲۶۳
۱۵۰۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۳۹ءِ ص ۲۴۰
مولانا عبدالرزاق	ایضاً	ص ۱۸۱ءِ ص ۱۸۲
۱۵۱۔ مولانا محمد قاسم	ایضاً	ص ۱۴۲ءِ ص ۱۴۳
۱۵۲۔ ایضاً	ایضاً	ص ۱۴۲ءِ ص ۱۴۳
۱۵۳۔ مولانا محمد موسیٰ	فتاویٰ فقہ	ص ۱۴۸
۱۵۴۔ مخدوم غلام محمد	ایضاً	ص ۱۸۳ءِ ص ۱۸۴
۱۵۵ تا ۱۵۷۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۴۰
۱۵۸۔ ایضاً	ایضاً	ص ۲۴۰
۱۵۹۔ مخدوم عبدالکریم	ایضاً	ص ۲۴۰
۱۶۰۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۱۳۸
۱۶۱۔ ایضاً	ایضاً	ص ۳۰۵
۱۶۲–۱۶۴۔ ایضاً	ایضاً	ص ۳۰۶
۱۶۵۔ ایضاً	ایضاً	ص ۳۰۴
۱۶۶ءِ ۱۶۷۔ ایضاً	ایضاً	ص ۳۰۵
۱۶۸ءِ ۱۶۹۔ مخدوم غلام محمد ملکانی	ایضاً	ص ۲۵۴
۱۷۰۔ ایضاً ءِ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۵۶
۱۷۱۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۵۶ءِ ص ۲۵۷
۱۷۲۔ ایضاً	ایضاً	ص ۲۵۸
۱۷۳۔ مولانا محمد عاقل جلال پوری	ایضاً	ص ۲۴۹
۱۷۴ءِ ۱۷۵۔ مخدوم غلام محمد ملکانی	ایضاً	ص ۲۵۱ءِ ص ۲۵۲
۱۷۶ءِ ۱۷۷۔ مولانا محمد موسیٰ	ایضاً	ص ۲۴۳
۱۷۸۔ ایضاً	ایضاً	ص ۲۵۸
۱۷۹۔ ایضاً	ایضاً	ص ۳۱۹
۱۸۰۔ خلیفو عبداللطیف ملالانی	ایضاً	ص ۲۶۶

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۱۸۱. مولانا عبداللطيف هالائي: مناديٰ حمد ص ۲۶۶ ۽ ص ۲۶۷
۱۸۲. مولانا امير محمد حسيني ايضاً ص ۲۲۳ - ص ۲۲۵
۱۸۳. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۱۸
۱۸۴. ايضاً ايضاً ص ۲۲۵ ۽ ص ۲۲۷
۱۸۵. ايضاً ايضاً ص ۱۸۸ ۽ ص ۱۸۹
۱۸۶. مولانا امير محمد حسيني ايضاً ص ۱۸۹ - ص ۱۹۱
۱۸۷. قاضي عبدالنبي ايضاً ص ۱۸۵
۱۸۸. قاضي لعل محمد متعلوي ايضاً ص ۱۸۵ ۽ ص ۱۸۶
۱۸۹. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۸۶
۱۹۰. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاني ايضاً ص ۱۹۶ ۽ ص ۱۹۷
۱۹۱. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۴۰
۱۹۲. ايضاً ايضاً ص ۱۶۹
۱۹۳. ايضاً ايضاً ص ۳۰۵
۱۹۴. ايضاً ايضاً ص ۲۹۸ ۽ ص ۲۹۹
۱۹۵ {۱۳۲۴} خليفو عبداللطيف هالائي ايضاً ص ۲۷۵ ۽ ص ۲۷۶
۱۹۶. ايضاً ايضاً ص ۲۷۷
۱۹۸. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۶۸ ۽ ص ۲۶۹
۱۹۹. ايضاً ايضاً ص ۲۷۰
۲۰۰. مخدوم غلام محمد ملڪاني ۽ مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۵۵
۲۰۱. مولانا محمد يوسف بزداراني ايضاً ص ۲۴۹

۲۰۲. مخدوم غلام محمد ملڪاني: مناديٰ حمد ص ۲۵۰ ۽ ص ۲۵۱
۲۰۳. مخدوم عبدالله ولهاري ايضاً ص ۱۵۱
۲۰۴-۲۰۶. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۵۲ ۽ ص ۲۵۳
۲۰۷. ڏسو هن مقالي جو ص
۲۰۸. مولانا محمد موسىٰ: مناديٰ حمد ص ۱۵۰
۲۰۹. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۱۹۳
۲۱۰. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۱۷ ۽ ص ۲۱۸
۲۱۱. مولانا محمد مصطفىٰ ايضاً ص ۱۶۱
۽ مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۸۷ ۽ ص ۲۸۸
۲۱۲. مخدوم درويش احمد ايضاً ص ۲۸۹
ڪتاب مناديٰ مقدمہ سائنٽفڪ هنڌ مولانا عبدالعزيز
ڪنڊيارو، مولانا جمال الدين ملڪاني ۽ مولانا محمد الين
مرزائي تجون ڪيون متوازن ۽ ترديدي جي بريعس جحق.
مسلک راءِ آهي ته دهل ۽ ڇانئڻ مطلق جائز نه آهي.
(ص ۲۸۹ ۽ ص ۲۹۰)
۲۱۳. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاني: مناديٰ حمد ص ۲۹۳
۽ مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۹۳ - ص ۲۹۷
۲۱۴. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۹۹
۲۱۵ ۽ ۲۱۶. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاني ايضاً ص ۲۸۹
۲۱۷. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۶۳
۲۱۸. مخدوم محمد عثمان ايضاً ص ۲۶۳
۲۱۹. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۶۹
۲۲۰. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۴
۲۲۱. ايضاً ايضاً ص ۲۳۸
۲۲۲. ايضاً ايضاً ص ۲۳۹

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 768

۲۲۳. مولانا غلام علي بہيناني؛ فتاوىٰ خمه ص ۲۳۹

۲۲۴ ۽ ۲۲۵. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۳۹

۲۲۶. ايضاً ايضاً ص ۲۴۰

۲۲۷. ايضاً ايضاً ص ۲۳۴ ۽ ص ۲۳۵

۲۲۸. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۶۸، ص ۲۳۴ ۽ ص ۲۳۵.

۲۲۹. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۱۶۸

۲۳۰. مولانا محمد قاسم ستوري ايضاً ص ۲۸۵ ۽ ص ۲۸۶
مولانا محمد قاسم ستوريءَ جي هيءَ فتوىٰ سنڌ ڄڻ جنون ڪري
مولانا پير امير محمد شاهه جي ذڪر ڪيل فتوىٰ جي رد ۾ جاري ڪئي
آهي. شاهه صاحب جي ان فتوىٰ ۾ بقول مولانا محمد قاسم صاحب
امن کي ورهائڻ کي جائز رکيو ويو آهي، ان کي هو ستوري صاحب
رحمة الله عليه جو واهب جي باقي حڪيت ۾ به حسو ثابت ڪيو
ڏيکاريو آهي. جڏهن ته مولانا محمد قاسم ستوري صاحب جي فتوىٰ
ان جي برعڪس هن فتوىٰ ۾ ظاهر ڪري ڇڏي آهي.

۲۳۱. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاني؛ فتاوىٰ خمه ص ۱۹۴، ص ۱۹۶ ۽ ص ۱۹۸

۲۳۲. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۹۷ ۽ ص ۱۹۸

۲۳۳. ايضاً ايضاً ص ۱۹۸ ۽ ص ۱۹۹

۲۳۴. مخدوم فضل الله ايضاً ص ۱۹۲ ۽ ص ۱۹۳

۲۳۵. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۱۶ ۽ ص ۲۱۷

۲۳۶. ايضاً ايضاً ص ۲۱۹ - ص ۲۲۱

۲۳۷. ايضاً ايضاً ص ۱۹۲ ۽ ص ۱۹۳

۲۳۸. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۰۸

۲۳۹. مولانا امير محمد حسيني ايضاً ص ۲۱۱

۲۴۰. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۶۸

۲۴۱. مخدوم غلام محمد ملڪاني؛ فتاوىٰ خمه ص ۲۶۵

۲۴۲. مولانا امير محمد حسيني ايضاً ص ۲۲۵

۲۴۳-۲۴۵. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۲۶ ۽ ص ۲۲۴

۲۴۶. ايضاً ايضاً ص ۲۴۹ ۽ ص ۲۵۰

۲۴۷. ايضاً ايضاً ص ۵۲ ۽ ص ۵۳

۲۴۸. مولانا غلام محمد ملڪاني ۽ مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۶۴

۲۴۹. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۳۰۵

۲۵۰. مولانا عبدالباقي ۽ مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۵۷ ايضاً ص ۱۵۸ ۽ ص ۱۵۹

۲۵۱. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۵۸

۲۵۲. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۶۲

۲۵۳. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۵۳

۲۵۴. مخدوم عبدالرزاق بوبڪاني ايضاً ص ۲۵۳ ۽ ص ۲۵۴

۲۵۵. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۲۵۵

۲۵۶. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۲۵۲

۲۵۷. حافظ محمد عيسىٰ ايضاً ص ۷۵

۲۵۸ ۽ ۲۵۹. مخدوم غلام محمد ملڪاني ايضاً ص ۷۵ ۽ ص ۷۶

۲۶۰. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۵ ۽ ص ۱۶

۲۶۱. ايضاً ايضاً ص ۲۵۸

۲۶۲ - ۲۶۶. مولانا حبيب الله ايضاً ص ۱۰۶ - ص ۱۰۸

۲۶۷. مولانا محمد موسىٰ ايضاً ص ۱۰۸ - ص ۱۱۱

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 769

۲۶۸. مولانا احمد هالائی: منادیٰ فتحه ص ۱۳۶ تا ص ۱۳۷

۲۶۹. مولانا عبدالباقی ایضاً ص ۱۱۳

۲۷۰ تا ۲۷۱. مولانا احمد هالائی ایضاً ص ۱۳۶ تا ص ۱۳۸

۲۷۲. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۲۱۵ تا ص ۲۱۶

۲۷۳ تا ۲۷۴. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۱۷ تا ص ۲۱۸

۲۷۵. ایضاً ایضاً ص ۲۱۸

۲۷۶. مولانا محمد رفیق خوشنویس ایضاً ص ۱۴۷ تا ص ۱۴۸

۲۷۷. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۶۱

۲۷۸. ایضاً ایضاً ص ۱۶۳

۲۷۹. مولانا عبدالله ایضاً ص ۱۶۸ تا ص ۱۶۹

۲۸۰. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۷۰ تا ص ۱۷۱

۲۸۱. مولانا امیر محمد حسینی ایضاً ص ۱۸۹ - ص ۱۹۱

۲۸۲. مولانا احمد هالائی ایضاً ص ۲۱۰ تا ص ۲۱۱

۲۸۳. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۱۲ تا ص ۲۱۳

۲۸۴. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۲۱۳

۲۸۵. ایضاً ایضاً ص ۲۱۳ تا ص ۲۱۴

۲۸۶. ایضاً ایضاً ص ۲۱۵ تا ص ۲۱۶

۲۸۷. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۲۳۱ - ص ۲۳۳

۲۸۸. ایضاً ایضاً ص ۲۳۶ - ص ۲۳۸

۲۸۹. مولانا امیر محمد حسینی ایضاً ص ۲۲۳ تا ص ۲۲۴

۲۹۰. مولانا امیر محمد حسینی: منادیٰ فتحه ص ۲۲۵

۲۹۱. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۶۸

۲۹۲. ایضاً ایضاً ص ۱۱۷ تا ص ۱۱۸، ص ۱۲۱ تا ص ۱۲۲

۲۹۳. ایضاً ایضاً ص ۱۶۷

۲۹۴. ایضاً ایضاً ص ۱۶۷ تا ص ۱۶۸

۲۹۵. مخدوم غلام محمد ملکانی ایضاً ص ۱۲۰

۲۹۶. مولانا ولی سخلوی ایضاً ص ۱۸۵

۲۹۷. مولانا محمد موسیٰ ایضاً ص ۱۸۷ تا ص ۱۸۸

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 770

فتاوىٰ قاضي لعل محمد

مفتي: قاضي حاجي لعل محمدؒ متعلوي.

ٻارهين صدي هجري جو اوائلي دور.

جناب مولوي قاضي حاجي لعل محمدؒ پنهنجي دور ۾ مشهورن جو قاضي [1] ٿي هو. هن بزرگ کان فقهي مسائل جي حل بابت سنڌ جي ڪيترن ئي هنڌن تان سنڌي ۾ استفساري خط ايندا رهندا هئا، جن جا جواب پاڻ سنڌي ۾ ئي لکي روانا ڪندو هو ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين سنڌي ۾ لکڻ جو عام دستور قائم ٿي چڪو هو.[2] پر پارسي ۾ جو ٻه ڪجهه نه ڪجهه به موجود هو. سنڌس هنن فتوائن جو مجموعو قلمبند ڪيو ويو هو. پر افسوس جو ان جو سالم نسخو بنده کي دستياب ٿي نه سگهيو. هڪ غير مڪمل قلمي نسخو، جنهن ۾ ٣١ کان ١١٠ تائين صفحا موجود آهن، راقم الحروف حقير کي جناب حافظ غلام محمد صاحب ميمڻ پروفيسر اسلاميات گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد، کان عاريتا موصول ٿيو. جنهن جي صفحي ٩٨ تي حاشيي ۾ جزء هفتم تڪميل آهي،[3] جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي ڪتاب اصل ۾ ڪافي ضخيم هو ۽ مختلف اجزاء ۾ تقسيم ٿيل هو. هن مخطوطي ۾ فقه جي چند اهم ۽ ضروري مسئلن تي فارسي ۽ سنڌي ۾ تڪيل فتوائون موجود آهن. مذڪور مخطوطي کان سواءِ قاضي لعل محمد جون منظوم فتوائن تي تڪيل سنڌي ۾ ٻيون ڪيتريون ئي فتوائون حافظ صاحب موصوف جن جي نظر آيون. حافظ صاحب کان معلوم ٿيو ته پاڻ انهن سڀني فتوائن کي جمع ڪري، ڪتابي صورت ڏيڻ ۽ قاضي صاحب مرحوم متعلق ٻي معلومات گڏ ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا. بهرحال جناب قاضي لعل محمد جي غير مڪمل بياض مان سنڌي ۾ تڪيل ڪي خاص فتوائون تعارف لاءِ هيٺ پيش ڪجن ٿيون.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 771

شرطي وڪرو: ڪنهن به ملڪيت جو شرطي وڪرو شريعت موجب جائز نه آهي. جيڪڏهن ڪنهن غير متحرڪ ملڪيت جو وڪرو صحيح قيمت کان گهٽ پئسن ۾ هن شرط سان ڪيو ويو ته ڪجهه مقرر مدت کانپوءِ اصل مالڪ وڪري جي قيمت ادا ڪري ملڪيت واپس حاصل ڪري سگهندو ۽ ان مدت ۾ عارضي مالڪ ان ملڪيت جي آمدني به پنهنجي تصرف ۾ آڻي سگهندو ته اهو وياج آهي.

بهرحال جيڪڏهن سڀ شرط فقط زباني طئي ڪجن ۽ دستاويز بنا شرط قطعي وڪري جو لکجي ته ان حيلي موجب ڏرلون جائز طرح پنهنجو مقصد حاصل ڪري سگهندا هون.[4]

ملڪيتي شراڪت: جيڪڏهن ڪنهن شخص پنهنجي محنت سان مال ڪمايو آهي ۽ ان ڪسب ۾ پيءُ يا ڪنهن ٻئي رشتيدار جو ڪو به حصو ڪونهي يعني انهن جو نڪي پيسو سيڙايو آهي ۽ نه محنت. اسباب يا اوزارن مان فائدو ورتو ويو آهي ته اهڙي طرح حاصل ڪيل مال ۾ ڪنهن به ٻئي رشتيدار جو ڪو به حصو يا ورثو شامل نا آهي.[5]

هبه: ڪنهن به هڪ وارث جي حق ۾ حياتيءَ ۾ ترڪي جي ڪنهن حصي جو هبه ڪيل آهي ۽ هبه جا شرط واهب جي وفات کان اڳ ئي مڪمل ٿيل آهن ته ان ۾ ڪنهن ٻئي وارث جو ڪو به حصو نه آهي.[6]

ڏڙ: "ڏڙ" سنڌي لفظ آهي جنهن جي معنيٰ[1] وزن ڪرڻ آهي. سنڌ جي تنين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ دستور آهي ته اجتماعي راءِ سان فيصلو ڪري، بازار ۾ آبادگارن طرفان آندل جنس کي تورڻ جو حق فقط ڪنهن هڪ شخص کي ڏنو ويندو آهي جو ٽنهي جي تور جو معاوضو آبادگارن ۽ واپارين کان وصول ڪندو آهي. ان معاوضي جي وصوليءَ جي عوض هر سال هڪ مخصوص رقم خيرات لاءِ ڏيندو آهي جا اجتماعي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

راهِ سان خيراتي مقصدن لاءِ خرچ ڪئي وينديا آهي. هي حق سلام ذريعي
ڏڙوائيءَ جي سپرد ڪيو ويندو آهي. هن دستور جي جاري ٿيڻ جو سبب آبادڪارن
۽ واپارين کي نور جي ناانصافين ۽ ٺڳين کان بچائڻ آهي ڇاڪاڻ ته جڏهن هي
فرمن فقط هڪ ماڻهوءَ جي ذمي ڪيو ويو ته جنهن کي مناسب معاوضو به ملي ٿو ته ان
حالت ۾ ٺڳي ۽ دوکي جو ڊپ نه ٿو رهي.

هن سلسلي ۾ جناب مفتي لعل محمد صاحبؒ جي ڪيل هڪ فارسي فتويٰ سنڌ
فتوائن ۾ موجود آهي. هن مقالي جي موضوع ۾ فقه تي فقط سنڌي ۾ ڪيل مواد
شامل آهي پر جيئن ته هيءَ فتويٰ سنڌ جي خاص حالتن سان واسطو رکي ٿي، تنهن
ڪري ان جو هت ذڪر ڪرڻ مناسب ڄاتو ويو.

فتويٰ ڏيڻ وقت شهر منيارين جو مثال سامهون رکيو ويو آهي، جتي مفتي موصوف جي
چوڻ موجب ڏڙو کي ڪن وڏن ماڻهن جي جبر ۽ دٻاءَ سبب فقط هڪ ماڻهوءَ جي
سپرد ڪيو ويندو هو. هي ماڻهو پنهنجو معاوضو آبادڪارن کان به زبردستيءَ
وصول ڪندو هو جيڪو پنهنجو مال پاڻ ئي توري وڪڻندا هو ۽ ڏڙوائي ان ۾ ذرو
محنت نه ڪندو هو. ڏڙوائي جي معاوضي ۾ به سال بسال اضافو ڪيو ويندو هو ۽
ان جي جواز پيدا ڪرڻ جي ارادي سان ڏڙوائيءَ تي خيرات جي رقم به وڌائي
رکي ويندي هئي جا ان وقت پنج سو رپيا سال کان وڌي ٻارهن سو رپيا سال تائين
دي پهتي هئي. علاوه ازين فقط هڪ ماڻهوءَ کي هيءُ حق ڏيڻ سبب ٻين کي ان ڌنڌي کان
محروم رکيو ويندو هو. تنهن ڪري ان دستور ۾ قاضي لعل محمدؒ جي راءِ موجب ظلم ۽
جبر جو پهلو به موجود آهي ان سبب ڏڙوائيءَ کان مليل رقم مال طيب نه آهي
۽ ڪم ان ڪم مسجد ۾ استعمال ڪرڻ جائز نه آهي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته قاضي لعل محمد صاحبؒ طرفان پيش ڪيل منيارين جو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مثال سنڌ جي ٻين ڳوٺن ۽ شهرن جي دستور ۽ طريقي کان ڪجهه مختلف آهي. تنهن ڪري انهن جي ترجماني مٽيارين جي مثال مان ٿي نه ٿي سگهي. ان دستور جي صحيح طريقي جو خاڪو شروع ۾ پيش ٿي چڪو آهي جنهن مان فرق جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

بدپيشي جي ارادي سان ڪيل نڪاح جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن عورت سان هن ارادي تحت نڪاح ڪري ٿو ته نڪاح کان پوءِ ان کي بدراهه تي ڌڪيندو ۽ نڪاح کان پوءِ عملي طرح به عورت کي بدپيشي لاءِ مجبور ڪري ٿو ته اهڙو نڪاح باطل آهي ۽ اصل ۾ صحيح نه ٿيو.[8]

غفلت سبب پهچايل نقصان جو ديت ڀرڻ جيڪڏهن ڪنهن شخص پنهنجا ڪتا ڇوڙي ڇڏيا، حالانڪ انهن کي ٻڌڻ جي قدرت نه ڪيس هئي ۽ انهن ڪتن ڪنهن جي ٻڪري ماري ڇڏي ته ڪتن جو مالڪ نقصان ڀري ڏيندو.[9]

طلاق ڏيڻ لاءِ سنڌ جو محاورو سنڌ ۾ عام طرح طلاق ڏيڻ وقت مرد عورت کي چوندو آهي ته "تو کي جواب ڏنم" اهي لفظ طلاق لاءِ ڪنايه جي حيثيت رکن ٿا ۽ جي ان [illegible] طلاق جي نيت هوندي ته طلاق ٿيندي. مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ جي راءِ آهي ته طلاق بائن ٿيندي پر مخدوم محمد عثمان سيارين وارن جي راءِ آهي ته ان صورت ۾ طلاق رجعي ٿيندي. مخدوم محمد مٽياروي مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ سان هن مسئلي ۾ همراءِ آهي ۽ صحيح به اهو آهي.[10]

نابالغ شاگرد طرفان استاد کي ڏنل هبه جيڪڏهن ڪو نابالغ شاگرد پنهنجي استاد کي ڪا کائڻ جي شي يا ٻيو ڪو تحفو پيش ڪري ته اها شي کائڻ يا تحفو قبول ڪرڻ جائز آهي.[11]

مرض الموت ۾ ڪيل هبه: آخري بيماريءَ ۾ ڪيل هبه کي وصيت جو حڪم آهي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 774

يعني ان هبه مان موهوب عليه کي فقط ٽيون حصو ملندو. بشرطيڪ هبه جا سڀ شرط واهب جي وفات کان اڳ مڪمل ٿيل هوندا. پر جي اهي شرط مڪمل ٿيل نه هوندا ته اهڙي هبه کي وصيت جو حڪم به نه ملندو.[12]

مسلمان مرد جي ذمي عورت جي موت کان پوءِ ان جي تدفين وغيره

جي ملڪ جي ذمي عورت سان نڪاح ڪرڻ ڪفن به مسلمان مرد کي جائز نه آهي. جيڪڏهن ڪنهن اهل ڪتاب عورت سان ڪنهن مسلمان مرد نڪاح ڪيو آهي ته ان عورت جي مرڻ کان پوءِ ڪير نڪي غسل ڏيو نه ان جي جنازي نماز پڙهي نڪي مسلمانن جي قبرستان ۾ دفن ڪري ۽ نه ڪفن ڏيارڻ. بلڪ ڪنهن علحده هنڌ ان کي دفن ڪيو. جيڪڏهن اها عورت حامله آهي ۽ ان جي پيٽ مسلمان جو ٻار آهي ته ان کي ڪعبي طرف پٺ ڪري سمهارڻو ته جيئن مسلمان ٻار جو رخ ڪعبي طرف ٿئي.[13]

واهب کي رجوع ڪرڻ جو حق

هبه ڪرڻ کان پوءِ واهب کي موهوب واپس وٺڻ جائز آهي پر مڪروهه تحريمي آهي. ستن حالتن ۾ رجوع ڪرڻ جي منع آهي. انهن ستن حالتن جو اظهار "دمع خزقه" جي حرفن مان ٿئي ٿو.[14] هنن حرفن جو تفصيل فتوائن ۾ ڏنل آهي. پر فقه جي ڪتابن ۾ هن طرح لکيل آهي.

د: دال مان مراد زيادتي آهي يعني اصل موهوب ۾ موهوب عليه اهڙي زيادتي ڪري جا ان کان ڌار ٿي نه سگهي. مثلاً: زمين تي وڻ پوکائڻ يا جاءِ ٺهرائڻ.

م: ميم مان مراد موت آهي يعني واهب ۽ موهوب لهٗ ڪنهن هڪ جو مري وڃڻ.

ع: عين جي معنىٰ آهي عوض يعني جيڪڏهن موهوب لهٗ موهوب جي عوض واهب کي ڪجهه ادا ڪيو آهي.

خ: جو مقصد آهي خارج ٿيڻ يعني موهوب جو موهوب لهٗ جي قبضي ۾ قدرت کان

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

باهر ٿي وڃڻ.

ز: 'ز' مان مراد آهي زوجيت يعني جيڪڏهن مرد پنهنجي زال يا زال پنهنجي مرد کي هبو ڪري.

ق: قاف مان مراد آهي قرابت يعني جيڪڏهن هبو ڪنهن محرم يا قرابت داري کي ڪيل هجي.

ه: 'ه' مان مراد آهي هلاڪت يعني جيڪڏهن موهوب ڪنهن سبب ختم ٿي وڃي يعني موجود نه رهي.[15]

سهو جي سجدن ڏيڻ کانپوءِ پيل سهو

جيڪڏهن سهو جي سجدن ڏيڻ کانپوءِ ٻيو سهو پيش ٿي ته وري ٻيا سجدا نه ڏبا.[16]

پوري وقت يا ان کان اڳ انهن جو ورد ڪرڻ

پوري وقت يا ان کان اڳ انهن جي غسل جو ورد ڪرڻ جائز نه آهي تنهنڪري اهڙي طرح ورد ڪيل غسل مان ڪجهه وقتي کان ٻه جائز نه آهي. ٻيو انهن کي حرام چوڻ ۾ حرج عظيم ۽ ابتلاءِ عام آهي. تنهنڪري هن حال ۾ حيلو ڪرڻ گهرجي ۽ ورد انهن جو نه ڏينهن جي پڙهن جو ڪجهه جو جائز آهي ۽ ٻين ۾ پورو ثواب ٻه ڏنو ويندو.[17]

فناءِ مسجد ۾ مسواڙ لاءِ جاين تعمير ڪرائڻ[18]

قاضي لعل محمد صاحب جو چوڻ آهي ته مولوي قاضي حافظ شفيع محمد صاحب فتوىٰ ڏنو آهي ته مسجد جي فناءِ مان دڪان تيار ڪري ان جي مسواڙ مرمت جي ڪم ۾ آڻڻ درست آهي. پر صحيح فتوىٰ هي آهي ته مسجد ۽ فناءِ مسجد جي تعمير هڪ دفعو مڪمل ٿي وڃڻ کانپوءِ فناءِ مسجد ۾ مسجد جي خادمن لاءِ ڪا به نئين تعمير ڪرائي مسواڙ تي ڏيڻ جائز نه آهي. ڇاڪاڻ ته ان طرح مسجد جي تعظيم نه رهندي. فناءِ مسجد به مسجد جي تابع آهي. باقي مسجد ۾ امام جي رهائش لاءِ امل کان تعميل جاري

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 776

کي مسجد جو حصو نہ آهي. تنهنڪري ان کي ڍاهي دڪان ٺهرائڻ جائز آهي.[18]

ڪفو ۽ ديانت: مولوي علي محمد مهيري بنهي هڪ تحرير ۾ هن راءِ جو اظهار ڪيو آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن صغير يا صغيره جو نڪاح ان جو ولي جو باوجود پيءُ يا ڏاڏو رهبي، ڪنهن فاسقہ يا فاسق سان ڪرائي ڏئي تہ اهو نڪاح اصل کان ناجائز آهي. مولوي فتح علي جتوئي جي راءِ موجب هن فتويٰ جاري ڪرڻ سبب وڏي فساد جو انديشو آهي ڇاڪاڻ تہ اڪثر ماڻهو دينداريءَ سان قرابت کي ترجيح ڏيندا آهن تنهنڪري هن فتويٰ سبب بيشمار نڪاح باطل ٿيندا. ان سبب وقت ۽ حالات جي تقاضا موجب اهڙي فتويٰ ڏيڻ جڳي نہ آهي. مولوي قاضي لعل محمد صاحبؒ بہ هن سلسلي ۾ هيءَ راءِ ڏني آهي تہ مولوي علي محمد مهيريؒ زوج يا زوجہ جي فسق جي بنياد تي نڪاح جي باطل هجڻ جي جيڪا فتويٰ ڏني آهي ان ۾ دليل هي ڏنل آهي تہ فسق سبب ڪفوءَ جي برابري نہ ٿي ٿئي، تنهنڪري نڪاح ناجائز آهي. پر اصل ۾ ڪفوءَ جي برابريءَ جي ثبوت لاءِ دينداري شرط نہ آهي. پر ڪفوءَ ۾ برابري ان ڳالهہ سان ثابت ٿيندي تہ ڪنهن ڪفوءَ جا ماڻهو ڪهڙي ڳالهہ ۾ فخر سمجهن ٿا. نسب ۾ يا اسلام ۾ عرب ۾ نسب تي فخر ڪيو ويندو آهي ۽ نہ اسلام تي. تنهنڪري اتي ڪفوءَ جي برابريءَ لاءِ نسب جي برابري شرط ٿيندو ۽ نہ اسلام. جنهن سبب جتي بيدينيءَ کي عار نہ ٿو سمجهيو وڃي، اتي دينداريءَ کي ڪفوءَ جي برابريءَ جي ثبوت لاءِ معتبر سمجهڻ نہ گهرجي.[19]

امانت ۾ نقصان ڪرڻ لاءِ ديت: ٻڪرين جو ڪو ڌراڙ گهڻن ئي ماڻهن جون ٻڪريون اجوري تي گهماري ٿو، انهن مان جيڪڏهن ڪنهن ظالم ڪو جيڏو گهر ڍيءَ ڌراڙ جي انڪار هوندي بہ اهو ظالم هڪ جيڏو پسند ڪري زوري ڪٺي هليو وڃي تہ اهو جيڏو جنهن مالڪ جو هو، ان جو ولو. نڪي ڌراڙ پريندو ۽ نڪي پيا ماڻهو.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جن جون ٻڪريون ان ڌڻ ۾ شامل آهن. پر جيڪڏهن ان ظالم کي ٻه هڪ ڇيلو گهر ۾ ڪڍڻ خاص ڇيلي جي گهر نه ڪيائين ۽ ڌڻ کي هڪ ڇيلو ڪٺي ان کي ڏئي ته ان جو نقصان ڌڻ کي ئي پرڻو آهي.[20]

جنازي متعلق مسائل

جنازي سان ڪفن ۽ ذڪر جي منع ناهي. خاص صلواة هجي يا ڪلمو يا مولود هجن. پر انهن سڀني جو وڏي آواز سان پڙهڻ منع آهي. جنازي جي پٺيان هلڻ گهرجي. اڳيان هلڻ منع آهي. ميت جي پٺيان خيرات ڏيڻ جي ڪتاب ۾ منع نه آهي. باقي جي جون تانه سج اڀرڻ ۽ لهڻ سان نڪاءِ ٿئي ته جو ميت جي وڃي ته ان جو ڪو اصل ثابت نه آهي. ميت جي ڪتولي سان خيرات ڏيڻ جي ڪفن ۾ قسم جي منع نه آهي باقي معين ترتيب ڪتابن ۾ آيل نه آهي.[21]

تجزيو: جناب قاضي لعل محمد جي گڏ ڪيل فتوائن جو ڪتاب سنڌ ۾ ٧٤ فقه جو هڪ مفيد ذخيرو ثابت ٿي ها پر افسوس جو هي ڪتاب سالم صورت ۾ موجود نه آهي.

حوالا

١. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ٨١٧

٢. جناب قاضي لعل محمد صاحب جو دور چوڏهين صدي هجري جي اڌ ۾ — ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ٨١٧.

٣. ڏسو عڪس هن مقالي جو ص ٨١٨

٤. قاضي لعل محمد: فتاوى قاضي لعل محمد ص ١١ ايضاً ص ١٢

٥. ايضاً ايضاً ص ٣٥-ص ٣٨

٦. ——— ايضاً ——— ص ٣٥-ص ٣٨

٧. ——— ايضاً ——— ص ٣٣-ص ٣٤ ۽ ص ٣٥

٨. ——— ايضاً ——— ص ٤٣ ۽ ص ٤٤

٩. ——— ايضاً ——— ص ٥٠ ۽ ص ٥١

١٠. ——— ايضاً ——— ص ٥٢ ۽ ص ٥٣

١١. ——— ايضاً ——— ص ٥٥ ۽ ص ٥٦

١٢. قاضي لعل محمد: فتاوى قاضي لعل محمد ص ٦٥-ص ٦٨

١٣. ——— ايضاً ——— ص ٧٠ ۽ ص ٧١

١٤. ——— ايضاً ——— ص ٧٤ ۽ ص ٧٥

١٥. مولوي محمد احسن صديقي نانوتوي: احسن المسائل ص ٢٤٢ ۽ ص ٢٤٣.

١٦. قاضي لعل محمد: فتاوى قاضي لعل محمد ص ٧٥ ۽ ص ٧٦

١٧. ——— ايضاً ——— ص ٧٧ ۽ ص ٧٨

١٨. ——— ايضاً ——— ص ٩٢-ص ٩٨

١٩. ——— ايضاً ——— ص ٩٨-ص ١٠٥

٢٠. ——— ايضاً ——— ص ١٠٨

٢١. ——— ايضاً ——— ص ١٠٩

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 778

ال آيات البينات ترجمه البينات الواضحات

مفتي: محمّد ابراهيم ابن علامه محمّد هاشم گڙهي ياسيني.
مترجم: سيد علي اصغر شاهه.

مفتي محمّد ابراهيم صاحب پنهنجي هن فتوىٰ[1] ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته زڪواة مان بني هاشمين جي فقيرن کي ڏيڻ جائز آهي. هيءَ فتوىٰ[1] اصل عربيءَ ۾ لکي ويئي هئي، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو سيد علي اصغر شاهه ڪيو آهي. مفتي محمّد ابراهيم صاحب پنهنجي راءِ جي ثبوت لاءِ هيٺيان دليل ڏنا آهن.

١. قرآن شريف جي جنهن آيت ۾ زڪواة لاءِ مسڪينن ۽ فقيرن جو حق ڄاڻايو ويو آهي. ان جو اطلاق عام آهي. جنهن ۾ بني هاشمين کي زڪواة ڏيڻ جي ممانعت وارد نه ٿي آهي.[1]

٢. زڪواة کي غير هاشمي فقيرن تائين محدود ڪرڻ جو مطلب آيت قرآنيءَ کي منسوخ ڪرڻ جي برابر آهي. هاشمين کي زڪوات ڏيڻ جي منع جن حديث شريفن ۾ آئي آهي اهي سڀ آحاد حديثون آهن. جن سان نص قرآني منسوخ ٿي نه ٿي سگهي؟[2]

٣. صحيح بخاري جي حديث مان ثابت آهي ته ٻانهن سڳورن صحابن کان زڪواة ورتي آهي. باقي زڪواة ۽ صدقات مان هاشمين کي کائڻ جي جيڪا منع آهي، ان تحت هاشمين لاءِ بهتر آهي ته بنا ضرورت زڪوات ۽ صدقات جي استعمال کان احتراز ڪن، پر ضرورت جي وقت کائڻ جو جواز براٿن.[3]

[3]

٤. قرآن شريف جي آيت خذ من اموالهم صدقة جي ارشاد موجب حضورن کي زڪوات وٺڻ بالقرآن جائز ۽ ثابت آهي.[4]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 779

۵. حنفي مذهب جي ڪتابن ڄاڻن هاشمين لاءِ زڪوات ڏيڻ جي منع طرف ڏيا آهن، پر اصحاب ترجيح تمام ان جي جائز هجڻ جو ثبوت موجود آهي.[٥]

تجزيو: جناب مولانا محمد ابراهيم صاحب ڄڱڙهي ياسيني هن فتوىٰ ۾[١] ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته موجوده وقت جي حالتن سبب بني هاشمين کي زڪوات ڏيڻ جائز آهي. پر مولوي هدايت الله مشتاق منيارو جو اهل بيت جو وڏو مداح ۽ طرفدار آهي تنهن ان راءِ جي مخالفت ڪئي آهي جنهن جو ذڪر هن کان اڳ هن مقالي ۾ ٿي چڪو آهي تنهنڪري راقم ناچيز جي راءِ موجب هن مسئلي تي ڪنهن اجماعي فيصلي جي ضرورت آهي.

حوالا

١. مفتي محمد ابراهيم : الآيات البينات ص ٣
٢. — ايضاً — — ايضاً — ص ٤
٣. — ايضاً — — ايضاً — ص ٥ ۽ ص ٦
٤. — ايضاً — — ايضاً — ص ٦
٥. — ايضاً — — ايضاً — ص ٦ ۽ ٧

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مولانا ابوالاقبال درمحمد صاحب 'خاڪ'

صديقي سبحاني ڪانڊلوي .

مولانا نادرمحمد صاحب صديقي ۱۲ ربيع الاول سومر جي ڏينهن ڳوٺ ڪانڊلا نزديڪ نصيرآباد ضلعي لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيا، سندن عمر هن وقت ۸۵ ورهيه ڪن آهي.

پاڻ ابتدائي تعليم آخوند محمود لاڪير ۽ ميان جمال الدين رحه وٽ حاصل ڪيائون. ميان جمال الدين رحه سندن ويجهو عزيز هو جو هڪ لاثاني حڪيم ۽ وڏو عالم هو. مولانا نادرمحمد صاحب فارسي جي تعليم مولوي مسعود صاحب رحه کان ورتي جو علامه عطاءالله فيروزشاهي جو شاگرد هو. فارسي جي تعليم کان فارغ ٿي عربي پڙهڻ لاءِ حافظ مولوي خدا احمد مهيسر وٽ آيا. هي بزرگ حافظ مولوي نبي بخش رحه جو شاگرد هو. مولانا نادرمحمد صاحب عربي ۽ جي وڌيڪ تعليم علامه عبدالرحمان رحه ڏامراهن واري جي خدمت ۾ رهي حاصل ڪئي. ڏامراهن کان سنڌ ۽ نورنگ واهه پهچي، علامه پيرمحمد نورنگي رحه جي درس ۾ داخل ٿيا جتي درس نظامي جا اهڃاڻا ڪتاب پڙهيائون. آخر ۾ پنهنجي ڳوٺ جي پرسان مولانا محمد صالح رحه ڪماجي کهاوڙ ڳوٺ واري جي مدرسي ۾ داخل ٿي رهيل ڪتاب پورا ڪري، اتي ئي دستاربندي ڪيائون.

علم پرائڻ کان پوءِ مولانا نادرمحمد خاڪ صاحب ۸ ورهيه ساندهه پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليم ڏيندا رهيا. ٽيرهن سال لعلو رائونڪ ۾ پڙهايائون. اهڙي طرح فريد آباد، شڪارپور وغيره ۾ به پڙهائيندا رهيا. وٽن ۱۲ عالمن فضيلت جي پڳ ٻڌي.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 781

مولانا درمحمد صاحب ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ سنڌ جي مشهور مفتي ۽ اهل الله بزرگ علامه عبدالغفور همايوني جي هٿ تي قادري، سلطاني، سهروردي طريقي ۾ بيعت ڪئي هئي. اُتي هلي دادو ضلعي جي مشهور نقشبندي بزرگ مولانا حافظ غلام احمد ملڪاڻي جي هٿ تي نقشبندي طريقي ۾ بيعت ڪيائون. اهڙي طرح کين نقشبندي طريقي سان گڏ چشتي ۽ قادري طريقن ۾ به خلافت جو خرقو عطا ٿيو.

مولانا درمحمد خاڪ صاحب جن پنهنجي وقت جا وڏا فقيه ۽ اسلامي علوم جا وڏا ماهر آهن. هن وقت تائين اٽڪل روءِ ننڍا وڏا هڪ سو ڪتاب عربي، فارسي ۽ سنڌي ۾ لکيا اٿن. فقهي مسئلن ۾ فتاوي صمديه نالي هڪ ضخيم ڪتاب جوڙيو اٿن جو سنڌي عالمن جي تحرير نويسي ۽ فقهي تحقيق جو هڪ اعلى ۽ عمدو نمونو آهي. ڀٽائي صاحب جي ڪلام جو مطالعو ۽ تصنيف تاليف سندن محبوب مشغلو آهي. کين شاعري سان به گهڻي دلچسپي آهي ۽ خاڪ تخلص رکن ٿا. پاڻ پنهنجي اشعار تي مشتمل هڪ ڪليات به لکي اٿن ۽ ان کان سواءِ مولانا صاحب جن هن پيرانه سالي ۾ به ڪتابن جو مطالعو تصنيف تاليف ۽ شعر گوئي جو شغل رکندا اچن. سندن هڪ فتوى جو تعارف ايندڙ صفحن ۾ ڪرايل آهي.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 782

تحفة الاخوان في اباحة التنباك وشرب الدخان

مفتي مولانا درمحمد صاحب خاڪ.

فتويٰ جو سال: ١٣٩٠ھ / ١٩٧٠ع.

تحفة الاخوان مولانا درمحمد صاحب خاڪ جن جي طرفان جاري ڪيل هڪ فتويٰ آهي جا مولانا محمد قاسم صاحب مشوري جي ڪنهن فتويٰ[١] جي رد ۾ تاليف ڪئي وئي آهي ۽ اداره سبحاني ڪانڌله طرفان شايع ٿي آهي. تحفة الاخوان ۾ جا تاويل آهي ته مولانا محمد قاسم مشوري جي راءِ موجب ناس ۽ تماڪ جو استعمال شريعت موجب مڪروه آهي پر مفتي مولانا درمحمد صاحب جي راءِ آهي ته تماڪ نوشي ۾ ڪا به شرعي ڪراهت ڪانهي جنهن بابت پاڻ هيٺيان دليل ڏنا اٿن.

١. قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ فرمائي ٿو: هو الذي خلق لكم ما في الارض جميعاً يعني 'هو اها ذات آهي جنهن زمين ۾ جميع شيون اوهان جي رهائش ۽ نفعي ڏيڻ لاءِ پيدا ڪيون آهن'. فائدي ۽ نفعي ڏيڻ جو مقصد حرف 'ل' مان نڪري ٿو، تنهن ڪري هن آيت سڳوريءَ مان ظاهر ٿيو ته اصل سڀ ڪنهن شيءِ ۾ اباحت آهي جيستائين ان لاءِ شارع تان حرمت يا ڪراهت جو دليل ظهور پذير نه ٿئي. تنهنڪري جنهن تماڪ يا تماڪ جي ناس وغيره هر وجه سان جميع شين مباحن مان آهن ۽ سندن استعمال ڪرڻ ٿي کوبه قوي دليل مانع نه آهي تنهن سواءِ ڪنهن به شڪ ڪرڻ جي ان جو استعمال مطلق ۽ مباح آهي.[٢]

٢. تماڪ نوشيءَ تي هڪ اعتراض هي آهي ته اهو ڪم بدعت ضلالت آهي، جا ڪاڻ ته سنت جي خلاف آهي. پر حقيقت ۾ بدعت ضلالت فقط ان عمل کي چئبو آهي جا سنت هُديٰ جو ضد هجي يعني جنهن ڪم جو حضور صلي الله عليه وسلم

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 783

جن تاڪيد فرمايو هجي يا منع ڪئي هجي ان جي ابتڙ ڪيو وڃي ، پر سنت عاديه
جي ضد کي بدعت ضلالت نه چئبو آهي يعني جو ڪم حضور جن[١٣] شخصي عادت
طور ڪندا رهيا هجن يا نه ڪندا رهيا هجن ان جي ابتڙ عمل ڪرڻ[١٤] بدعت ضلالت ۾
شامل نه آهي.[٣]

٣. تماڪ نوشيءَ تي ٻيو اعتراض هي آهي ته ترڪ ادب ۽ ترڪ مستحب جو آهي
پر ان سبب مٿس ڪراهت جي حڪم جو اطلاق ٿي نه سگهندو.[٤]

٤. تماڪ نوشيءَ لاءِ ٽيون اعتراض هي آهي ته اهو مضر صحت آهي پر ان جي
برعڪس تماڪ نوشي جا عادي سندس نفعي ۽ سجهائش حاصل ٿيڻ ذريعي تفريح جا
قائل آهن.[٥]

٥. چوٿون اعتراض تماڪ جي بوءِ جي باري ۾ آهي جنهن لاءِ دليل ڏنو وڃي ٿو
ته خوشبوءِ جو استعمال سنت آهي تنهنڪري بدبوءِ جو استعمال خلاف سنت
سمجهڻ گهرجي. مولانا نادر محمد صاحب هن راءِ جي رد ۾ هيٺيان دليل ڏني ٿو:
(الف) تماڪ جي بوءِ بڇن بدبوءِ وارين شين مان سڀ کان هلڪي درجي واري آهي.
(ب) جن حديثن مان خوشبوءِ جي استعمال کي سنت مڃڻ جو دليل ورتو وڃي ٿو،
انهن مان دراصل خوشبوءِ جي استعمال جو فقط استحباب ثابت ٿئي ٿو ڇاڪاڻ[١]
ته سنت مطلق فقط سنن هدىٰ[١] يعني سنت عبادت کي چئبو آهي ۽ نه سنت
عاديءَ کي. ازانسواءِ جنهن حديث ۾ خوشبوءِ جي استعمال جي سنت هجڻ جو
ذڪر آهي ان جي صحت ۾ شبه آهي.[٦]

تجزيو: جناب مولانا نادر محمد صاحب تماڪ[١] جي فتوىٰ[١] ۾ جديد دور جو هڪ اهڃاڻ ته
ضروري مسئلو حل ڪيو آهي جنهن بنسبت هن کان اڳي تمام ٿوري فقهي[١] رايا موجود هئي. مولانا
صاحب پنهنجو طرف بيان ڪرڻ لاءِ نهايت ٿوري ۽ وزني فقهي دليل پيش ڪيا آهن.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جن عالمن تحفة الاخوان تي بطور تقد لوتصحيح ڪيئي آهي تن جا نالا .

١. مخدوم مولانا محمد روشن دريلوي .
٢. سيد ساجد علي حسني .
٣. مولوي محمد صالح ڪولاچي .
٤. مولوي محمد عالم عباسي فريد آبادي .
٥. مولانا عبدالحي قمبراڻي .
٦. مولوي عبدالغفور آريجو (ضلع مولا ٺٽو)
٧. مولانا عبدالقيوم جوهر بروهي . مدرسه محمديه فريد آباد .
٨. مولوي محمد عظيم شيدا نصيرآبادي .
٩. مولوي محمد عيسيٰ ساڪن سومر جتوئي .
١٠. مولانا غلام حسين ٽوڙيه .
١١. مولوي غلام عمر صديقي سيوهاڻي .
١٢. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي .
١٣. مولانا ڪريم بخش ميهڙائي .
١٤. مولانا سيد ڪاظم علي شاه موباڻي خطيب اوقاف .
١٥. ميان حاجي محمد عباسي فريد آبادي .
١٦. مولوي محمد منظور احمد صديقي .
١٧. مولوي نور محمد شاه . تعلقو ميهڙ .

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

جن ڪتابن جا تحفة الاخوان ۾ حوالا ڏنا ويا آهن تن جا نالا.

١. اوسط طبراني	ص ٤١ ۽ ص ٤٣
٢. بيهقي	ص ٤٣
٣. ترويح الجنان	ص ٥٤
٤. تفسير بيضاوي	ص ٢٧ ۽ ص ٢٨
٥. تفسير روح المعاني	ص ٢٣
٦. تفسير سراج المنير	ص ٢٦
٧. تفسير ڪبير: امام فخرالدين رازي	ص ٢٧
٨. تنقيح الحامديه: علامه شامي	ص ٢٤
٩. رد المحتار	ص ٢٩ ۽ ص ٤٥
١٠. صحيفه مرضيه	ص ٥٣
١١. فتاوىٰ ملڪاڻي: مخدوم ملڪاڻي	ص ٢٣
١٢. ڪشاف: زين الدين عراقي	ص ٤٣
١٣. ڪشف المهم (قلمي): علامه فضل الله پاتائي	ص ١٣٢
١٤. ڪوثر (قلمي)	ص ٥٤
١٥. مجمع الانهار	ص ٢٩
١٦. مدارج: شيخ عبدالحق محدث دهلوي	ص ٤٢
١٧. مسند: امام احمد	ص ٤٤
١٨. نسائي	ص ٤١

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 786

جن عالمن کان مختصر الاخوان ۾ سند ورتي وئي آهي تن جا نالا

١. شاهه احمد رضا بريلوي — ص ٣٥
٢. علامه امجد علي لاهوري — ص ٥٠
٣. علامه عارف عبدالغني نابلسي — ص ٣٠
٤. علامه عبدالحي لکنوي — ص ٣٧
٥. علامه عبدالغفور همايوني — ص ٣١
٦. علامه مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي — ص ٣٣
٧. محمد هاشم جان سرهندي (رتنب وسائيڊ) — ص ٢٢
٨. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي — ص ٣٤

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 787

حوالا

١. مولانا غلام مصطفىٰ صاحب قاسمي: مھاڳ جديد دور جو سھڻي ٻيھار
ص ١ ـــ ص ٧

٢. مولانا نادر محمد خان : تحفة الاخوان في اباحة التنباك وشرب الدخان
ص ٢٣ ـــ ص ٣٦

٣. ـــــــ ايضاً ـــــــ ص ٤٠ تا ص ٤١

٤. ـــــــ ايضاً ـــــــ ص ٣٦ ـــ ص ٣٨

٥. ـــــــ ايضاً ـــــــ ص ٣٨ تا ص ٣٩

٦. ـــــــ ايضاً ـــــــ ص ٤٠ ـــ ص ٤٤

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ماخذن جي ياداشت
سنڌي ڪتاب

١. محمد ابراهيم مخدوم ٺٽي: ميان ابراهيم جي سنڌي: جمناداس پگوان داس تاجر ڪتب مطبع علوي بمبئي.

٢. محمد ابراهيم مولانا حافظ: تميز حلال عن الحرام لدفع اوهام الجهال والعوام: مولوي حافظ محمد موسیٰ ايا سي مطبع رفاه عام لاهور.

٣. ابوالاعلي مودودي مولانا: حقيقت حج (سنڌي ترجمو): دارالاشاعت سکر.

٤. ابوالحسن مخدوم ٺٽوي: مقدمة الصلوٰة عرف ابوالحسن جي سنڌي: مطبع ڪريمي بمبئي.

٥. احمد خان مصرائي ۽ محمد خان بير: همايون نامو (سنڌي ترجمو اصل تصنيف گلبدن بيگم): آر- ايچ احمد برادرس شاهي بازار حيدرآباد.

٦. احمد صديق سونڊوي: اسلام ۾ رشيد آري (مسعود ڪوثر) جو ترجمو ۽ حديث شريف جي روشني ۾ مدد: آفتاب اليڪٽرڪ پرنٽنگ پريس شاهي بازار حيدرآباد.

٧. محمد اسماعيل مخدوم: تنبيه الغافلين عرف تنبيه الخائفين: جمناداس پگوانداس تاجر ڪتب مطبع علوي بمبئي پريان لوئي

٨. ايضاً: عشقي جو رسالو: ايضاً

٩. محمد اسماعيل مولوي حافظ: التنقيد المعقول في تسوية المجهول: منشي احمد الدين حيدري پريس بمبئي.

١٠. اصغر علي شاه سيد: اثبات الخمس اظهر من الشمس: محمدي پرنٽنگ پريس لاڙڪاڻو.

١١. الله بچايو سمو: سير ڪوهستان: سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٦١ع.

١٢. ايضاً: ٧ ڏينهن جو سير: ايضاً ١٩٦٤ع.

١٣. امير احمد مخدوم: تاريخ معصومي (سنڌي ترجمو پارسي تصنيف مير محمد معصوم بکري): سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٥٣ع

١٤. ايضاً: تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو پارسي تصنيف مير علي شير قانع ٺٽوي مرتبه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ): سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٥٧ع

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 789

۱۵• امير احمد مخدوم : چچ نامو عرف فتح نامو (سنڌي ترجمو) : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۶۳ع
فارسي تصنيف، تصحيح، تحقيق ۽ تشريح
ڊاڪٽر بني بخش خان بلوچ)

۱۶• بلوچ بني بخش خان : ٻڌم آڳرين پاڳوا : ايضاً ڪراچي - حيدرآباد ۱۹۶۰ع
ڊاڪٽر

۱۷• ايضاً : سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ : پاپولر پرنٽنگ پريس حيدرآباد

۱۸• ايضاً : مقدمه سنڌي رسالو ۽ منهاج المعرفت : سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ۱۳۸۸ھ/۱۹۶۸ع

۱۹• ايضاً : مقدمه مصلح المفتاح (سيد دائري) : سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ۱۳۹۰ھ/۱۹۷۰ع
وارن جي سنڌي اصل مؤلف سيد علي محمد شاھ)

۲۰• ايضاً : مولود ۽ مداحون : سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي ۱۹۶۱ع

۲۱• پناھ علي شاھ : تحفة پناھ الزائرين الحج : پرڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور رحيم يار پريس
سيد پير معصومي لاهور

۲۲• پيرومل آڏواڻي : سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۶۳ع

۲۳• حبيب مولانا : موت نامو : جيٺاداس ٽيڪوداس مطبع علوي بمبئي

۲۴• محمد حنيف صديقي : سنڌ ۽ سنڌي ناٿري (ترجمو ويسه تروڻ) : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
(سنڌي ترجمو انگريزي ڪتاب
Sind and People That in habit it: Richard Burton

۲۵• دائود پوٽو محمد عمر : ڪلام گرهوڙي : سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي ۱۹۵۶ع
شمس العلماء ڊاڪٽر

۲۶• دين محمد صديقي : تحفة الاخوان في اباحة التنباڪ : اداره سبحاني ڪانڊل سنڌ لاڙڪانو ۱۹۶۶ع
مولانا "خاڪ" وشرب الدخان

۲۷• ايضاً : جديد دور جو سهڻي ميهار : ايضاً ۱۹۶۲ع

۲۸• دين محمد مولوي اديب : معلم الاسلام : آر۔ ايچ احمد برادرس شاهي بازار حيدرآباد

۲۹• دين محمد وفائي : تذڪره مشاهير سنڌ (مقدمه ۽ حاشيه سيد حسام الدين راشدي) : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۶۴ع

۳۰• رحيمداد خان مولائي شيدائي : بلوچستان جي مختصر تاريخ : ريلوي پرنٽنگ پريس سکر

۳۱• ايضاً : تاريخ تمدن سنڌ :

۳۲• ايضاً : جنة السنڌ : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۵۸ع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۲۳. رکن الدين حافظ	: ارکان اسلام	: مطبع فيض سبحاني کوٽڙي
۲۴. رکن الدين مولوي	: رکن الدين	: مولانا محمد عظيم اينڊ سنس تاجران ڪتب شاهي بازار شڪارپور ۱۹۰۰ ... ع .
۲۵. سليم هالائي	: تذڪره شعراء هالا	: ۱۹۶۴ع
۲۶. محمد سومار	: ڪچين جا قول	: سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۷۷ع
۲۷. شاه محمد عيسىٰ حاجي حافظ	: بهشتي ثمر	: انوار بوڪ ڊيپو بندر روڊ ڪراچي .
۲۸. محمد صديق مسافر	: هدايت المسلمين عرف تحفة الاسلام (ريهاڻ محمد)	: هريسنگهه تاجر ڪتب سکر ۱۹۰۳-۰۵ء
۲۹. محمد صديق ميمڻ خانبهادر الحاج	: سنڌ جي ادبي تاريخ ڀاڱو ۱	: آر-ايچ احمد برادرس شاهي بازار حيدرآباد ۱۹۵۴-۱۹۵۵ع
۳۰. ضياء الدين مخدوم نئوي	: ضياء الدين جي سنڌي	: قاضي محمد ابراهيم ولد قاضي نور محمد بمبئي .
۳۱. عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر	: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ	:
۳۲. ايضاً	: سنڌ ٻولي	: سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ۱۹۷۰ع
۳۳. عبدالحق شيخ	: نئون نور نامو يا ابوالحسن جي سنڌي .	: ٻوڪرداس تانوڙداس شڪارپور ۱۹۲۹ع
۳۴. عبدالحميد مولوي	: تحفة الفقيه	: حافظ شمس الدين اينڊ برادرس مڪتبه قمبرنه الشنبه پريس سکر .
۳۵. عبدالخالق ڇينو مخدوم نئوي	: مطلوب المومنين	: سيد شاه تاجر ڪتب حيدرآباد ۽ شيخ عبدالرحمان مطبع فيض رحماني ڪراچي -
۳۶. عبدالخالق مولوي	: تفسير معارف القرآن پارو ۱ ۽ پارو ۲	: وقف ۽ مسجد سوساٽي حيدرآباد ۱۳۶۱هه/۱۹۴۲ع
۳۷. عبدالرحيم مخدوم گرهوڙي	: اساس الفرائض	: مطبع ڪريمي بمبئي ۱۳۳۶هه/۱۹۱۰ع .
۳۸. ايضاً	: ر سالو سڳڙ (ڪلام گرهوڙي)	: سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي ۱۹۵۷ع
۳۹. عبدالرحيم مولوي منگسي	: احڪام الاسلام	: عزت خان سعد خان نئو پريس ڪراچي .
۵۰. ايضاً	: تحفه الحج والزيارة	: ايضاً
۵۱. ايضاً	: تحفة الصائمين	: ايضاً
۵۲. ايضاً	: ڪتاب الزکوٰة	: حسن علي حاجي مير محمد بلوچ - عزت خان سعد خان پريس ڪراچي -

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 791

٥٣. عبدالرّحمٰن مخدوم ٺٽوي : حيات العاشقين : مطبع فتح الڪريم ببمبئي ١٣٠٧ھ/١٨٩٠ع

٥٤. عبدالرّحمٰن مخدوم حافظ : منتخب الفوائد : قاضي ابراهيم ابن قاضي نورمحمد پلبندري جن ڇپرايو محمودي ببمبئي -

٥٥. عبدالرّحمٰن شيخ : مجموعه خطبا سنڌي : مطبع گلزار حسيني بمبئي ١٣٢٥ھ/١٩٠٧ع

٥٦. عبدالرزاق مولوي : رسالو ميت جي وقت وارن جو : مطبع ڪريمي ببمبئي ١٣٣٦ھ/١٩١٨ع

٥٧. عبدالصمد مخدوم : مجمل الاحوال : ڇاپخانو صفدري بمبئي .

٥٨. ايضاً : حڪايت عجيب : مطبع صفدري بمبئي ١٣٠٣ھ/١٨٨٦ع

٥٩. ايضاً : شرائط الجمع : — ايضاً —

٦٠. ايضاً : مفتاح الصلوٰة (سنڌي ترجمو پارسي ڪتاب مفتاح الصلوٰة، تصنيف مخدوم فتح محمد سنڌي برهانپوري) : قاضي نورمحمد ابن قاضي عبدالڪريم مطبع ڪريمي ببمبئي ١٣٤٦ھ/١٩٢٨ع .

٦١. عبدالغفور مولانا مفتون : ديوان مفتون، مرتبه ياسين قائم اسين هالائي : سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٤٣ع

٦٢. ايضاً : فتاويٰ همايوني (سنڌي ترجمو اصل پارسي ڪتاب فتاويٰ همايوني) : مولوي نجم الدين حلقه اول جيلاني پرليس لاهور حلقه دوم گرونانڪ پرليس شڪارپور .

٦٣. عبدالغني عبدالله : تاريخ سنڌ ڀاڱو ٣ سومرن جو سماءُ : سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد ١٩٣٩ع

٦٤. عبدالله جان شاه آغا سرهندي : احسن الوسائل في تحقيق المسائل : اداره مجدديه ناظم آباد ڪراچي ١٣٩١ھ/١٩٧١ع

Gul Hayat Institute

٦٥. ايضاً : فتاويٰ جمعه : مطبع عباسي ضرب رود ڪراچي ١٣٢٦ھ/١٩٠٧ع

٦٦. ايضاً : مخزن العلوم : اداره مجدديه ناظم آباد ڪراچي ١٣٩١ھ/١٩٧١ع

٦٧. عبدالله مخدوم نيوي : حقوق الزوجين : مطبع علوي ببمبئي

٦٨. ايضاً : سنگ نامو : مطبع ڪريمي بمبئي ١٣٣٦ھ/١٩١٨ع

٦٩. ايضاً : ڪنز العبرة (سهڪ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي) : مولانا محمد مجاهد سنڌي ڪراچي ١٣٨٠ھ/١٩٦١ع

٧٠. ايضاً : نصيحت نامو : مطبع ڪريمي ببمبئي ١٣٣٦ھ/١٩١٨ع .

٧١. ايضاً : نورالادب ساه : ختان مخدوم عبدالصمد نورنگيو: قاضي ميان فتح محمد دله قاضي ميان نورمحمد ۽ نورالدين جي جيوانخاني جي شراڪت سان مطبع حيدري ببمبئي ١٣٠٠ھ/١٨٨٣ع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 792

٧٢ • عبيدالله سنڌي مولانا : الهام الرحمٰن في تفسير القرآن (پاڙو ٢ اول لاءِ ترجمي ترجمه متن مولانا محمد مدني ۽ ترجمو تفسير مولانا دين محمد وفائي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي.) : عبيدالله سنڌي مڪتبخانو ڦنو سعيد آباد ١٣٨٦هه/ ١٩٦٦ع.

٧٣ • عبيدالله مخدوم الحاج : رموز القرآن : مطبع فيض سبحاني ڪوٽڙي ١٣٢٢هه/ ١٩٠٤ع.

٧٤ • محمد عثمان مولوي ڪوريجي : تحفة الاسلام : پوڪرداس ٿانورداس شڪارپور ١٩٢٦ع

٧٥ • محمد عثمان مغلوي : عثمان جي سنڌي عربي بولي : مطبع ڪريمي بمبئي

٧٦ • محمد عمر مولوي سلطانپوري. : ذخيرة الفقه : سنولداس ٿانورداس تاجر ڪتب شڪارپور مطبع آريه ١٩١٤ع

٧٧ • ايضاً : ضرورت المومنين : ايضاً

٧٨ • ايضاً : مفيد المومنين : ايضاً

٧٩ • ايضاً : مقصود المومنين : ايضاً

٨٠ • علاءالدين سومرو : هارين جي مصيبتن جو حل قرآن شريف ۾ (رسالو مسعود جي سنڌ گورنمينٽ پاران مقرر ڪيل هاري ڪميٽي جي طرفان ڏنل رپورٽ جي چوٿين باب جو سنڌي ترجمو)

٨١ • علي اصغر شاه سيد : ال آيات البينات : پاڪستان پريس لاڙڪانه

٨٢ • علي اڪبر : حصن الاموال : مخدوم عبدالصمد ۽ شيخ نورالدين معذري ڇاپخانو بمبئي ١٣٠٣هه/ ١٨٨٥ع

٨٣ • علي محمد شاه سيد : مصلح المفتاح : باهتمام مخدوم ميان عبيدالله مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي.

٨٤ • ايضاً : مصلح المفتاح صغير : مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي.

٨٥ • علي نواز جتوئي پروفيسر : سنڌي ڪلام مخدوم شهيد ميان عبدالرحيم گرهوڙي. : پير محمد ايس. شيخ حيدرآباد ١٩٥٦ع

٨٦ • عيسىٰ ميان : بيان عيسيٰ جي سنڌي : مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي.

٨٧ • غلام علي الانا ڊاڪٽر : سنڌي صورتخطي : سنڌي زبان پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد

٨٨ • ايضاً : ٧ ترجمي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ : انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي سنڌ ١٣٩٨هه/ ١٩٧٨ع

٨٩ • غلام علي الانا ڊاڪٽر ۽ زبيده شيخ. : ادبي سنڌي اوسر : سنڌي زبان پبليڪيشنز ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد ١٩٦٨ع.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

٩٠ . غلام محمد بگائي مخدوم : تنبيه الجاهلين : قاضي نور محمد ولد قاضي عبدالڪريم مطبع قاسمي ڪريمي بمبئي ١٣٣٦هه / ١٩١٨ع

٩١ . فتح محمد مولانا حڪيم سيوهاڻي : نورالايمان مقدمه تفسير القرآن : مولوي محمد صادق ڪڏن ڪراچي . عمر خان محمد خان نثو پريس ڪراچي .

٩٢ . قليچ بيگ مرزا شمس العلماء : اصول شرع محمدي : منشي موهن البرٽ پريس سکر ١٩١٦ع

٩٣ . محمد قاسم مولوي : معلم الفرائض : عباسي پريس ڪراچي

٩٤ . محبوب علي هاشم خواجه : سر آغاخان زندگي جي خود مڪمل احوال جو سنڌي ترجمو : اسماعيليه ائسوسيئيشن پاڪستان ڪراچي

٩٥ . محمد حاجي حليو : ساڍي ٽن چو ويهون ڦرمان جون : مطبع ڪريمي بمبئي

٩٦ . محمد حاجي سموڪاتب : تحفة الاحباب : قاضي ابراهيم بن قاضي نور محمد مطبع حيدري بمبئي

٩٧ . ايضاً : ترتيب الصلوٰة : قاضي نور محمد بن قاضي عبدالڪريم بمبئي ١٣١٢هه / ١٨٩٥ع

٩٨ . ايضاً : حيرت الفقه : الحاج قاضي عبدالڪريم مطبع فتح الڪريمي ١٢٩١هه / ١٨٧٤ع

٩٩ . ايضاً : خلاصة الفقه : — ايضاً —

ايضاً : ضرورت المسلمين : — ايضاً —

١٠٠ . محمد هاشم مخدوم ٺٽوي : بناء الاسلام : مطبع گلزار حسني بمبئي ١٣٢٠هه / ١٩٠٢ع .

١٠١ . ايضاً : راحت المومنين : سيد مثل شاه تاجر ڪتب حيدرآباد ۽ شيخ عبدالرحمان مالڪ مطبع فيض رحماني ڪراچي .

١٠٢ . ايضاً : زاد الفقير : — ايضاً —

١٠٣ . هدايت الله مولوي 'مشتاق' مخلوي . : هدايت الانشاء : مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي

١٠٤ . ايضاً : مخزن الحقائق : ايضاً

١٠٦ . هوتچند گربخشاڻي ڊاڪٽر : لواري جا لال : ايجوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني ڪراچي ١٩٣٤ع

١٠٧ . نامعلوم : سنڌي خطبا : مطبع فيض سبحاني جامع مسجد ڪوٽڙي .

١٠٨ . نامعلوم : مجموعه خطب سنڌي : شيخ عبدالرحمان ۽ حاجي خان مطبع گلزار حسني بمبئي ١٣٢٥هه / ١٩٠٧ع

سنڌي رسالا ۽ اخبارون .

١٠٩ . الرحيم (سنڌي رسالو) ڪتابي سلسلو نمبر ١ : شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۱۱۰. الرحيم (سنڌي رسالو) اشاعت نمبر ۴ سال ۱۹۶۶ع : شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد
مشاهير سنڌ نمبر

۱۱۱. الرحيم (سنڌي رسالو) اشاعت ۱ سال ۱۹۶۷ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۱۲. الرحيم (سنڌي رسالو) اشاعت ۲ سال ۱۹۶۷ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۱۳. الرحيم (سنڌي رسالو) اشاعت ۳،۴ سال ۱۹۶۷ع : ـــ ايضاً ـــ
مشاهير سنڌ نمبر

۱۱۴. الرحيم (سنڌي رسالو) اشاعت ۱ سال ۱۹۶۸ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۱۵. مهراڻ (رسالو) سنڌي رسالو سوانح نمبر ۱۹۵۷ع : سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، حيدرآباد.

۱۱۶. مهراڻ (رسالو) سنڌي رسالو جلد ۸ نمبر ۱- ۱۹۵۹ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۱۷. مهراڻ (رسالو) سنڌي رسالو نمبر ۱ نمبر ۲- ۱۹۶۰ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۱۸. مهراڻ رسالو سنڌي رسالو جلد ۱۰ نمبر ۱- ۱۹۶۱ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۱۹. مهراڻ رسالو سنڌي رسالو جلد ۲۱ نمبر ۳- ۱۹۶۲ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۲۰. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) جولاءِ ۱۹۴۹ع : محڪمهٔ اطلاعات حڪومت سنڌ.
۱۲۱. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) جنوري ۱۹۵۰ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۲۲. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) مارچ ۱۹۵۰ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۲۳. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) مئي ۱۹۵۰ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۲۴. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) جولاءِ ۱۹۵۰ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۲۵. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) ڊسمبر ۱۹۵۰ع : ـــ ايضاً ـــ

Gul Hayat Institute

۱۲۶. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) مئي ۱۹۵۲ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۲۷. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) آڪٽوبر ۱۹۵۳ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۲۸. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) جنوري ۱۹۵۶ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۲۹. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) آگسٽ ۱۹۵۹ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۳۰. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) آڪٽوبر ۱۹۵۹ع : ـــ ايضاً ـــ
۱۳۱. نئين زندگي (ماهوار سنڌي رسالو) فيبروري ۱۹۶۰ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۳۲. نئين زندگي (ماهواري سنڌي رسالو) جنوري ۱۹۶۵ع : ـــ ايضاً ـــ

۱۳۳. الوحيد روزانه سنڌي اخبار آزادي نمبر جون ۱۹۳۶ع :

۱۳۴. هلال پاڪستان روزانه سنڌي اخبار ۲۲ ڊسمبر ۱۹۶۸ع :

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 795

اردو کتاب

۱۳۵۔ ابوالکلام مولانا تذکرہ مرتبہ: فضل الدین احمد مرزا۔ میر لائبریری لاہور

۱۳۶۔ احسن صدیقی مولوی : احسن المسائل (اردو ترجمہ کنز الدقائق) محمد عبدالاحد مطبع مجتبائی دہلوی ۱۳۳۴ھ/۱۹۱۶ع

۱۳۷۔ اختر رضوی : تحفۃ الکرام (اردو ترجمہ) : سندھی ادبی بورڈ حیدرآباد

۱۳۸۔ اشرف علی تھانوی مولانا : بہشتی زیور : رحمان برادرس کراچی۔

۱۳۹۔ حامد حسن بلگرامی سید : فیوض القرآن تین جلد : حافظ خلیل اللہ خان لطیف آباد حیدرآباد مکتبہ جدید پریس لاہور ۱۹۶۸ع

۱۴۰۔ رئیس احمد جعفری سید : الوازالاولیاء : شیخ غلام علی اینڈ سنس کراچی - لاہور ۱۹۵۸ع

۱۴۱۔ عبدالحق محدث دہلوی شیخ : مشکوٰۃ شریف تین جلد (مع اردو ترجمہ) : محمد سعید اینڈ سنس ناشران و تاجران کتب مطبع سعیدی قرآن محل کراچی -

۱۴۲۔ عبدالرحیم گنتھلوی : افادت العوام (اردو ترجمہ خلیا الاحکام مولانا اشرف علی تھانوی) :

۱۴۳۔ غلام رسول مہر مولانا : تاریخ سندھ (عہد کلہوڑہ دو حصہ) : سندھی ادبی بورڈ کراچی - حیدرآباد ۱۹۵۸ع

۱۴۴۔ محمد اسحاق مولانا بھٹی : برصغیر پاک و ہند میں علم فقہ : ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور ۱۹۷۳ع

۱۴۵۔ محمد شفیع مفتی : معارف القرآن (تفسیر قرآن مجید) : ادارۃ المعارف کراچی۔

اردو رسالو

۱۴۶۔ قاسم محمود سید : شاہکار اسلامی انسائیکلوپیڈیا قسط وار : سید قاسم محمود الجدہ پریس اردو بازار لاہور

پارسی کتاب

۱۴۷۔ محمد ابراہیم خلیل مخدوم ٹھٹوی : تذکرہ تکملہ مقالات الشعراء (تصحیح و حواشی) : ادبی بورڈ کراچی ۱۹۵۸ع

۱۴۸۔ بدر عالم درانی آغا : تحفۃ الطاہرین سید حسام الدین راشدی : سندھی ادبی بورڈ

۱۴۹۔ ثناء اللہ مولانا قاضی پانی پتی : مالا بد منہ : ایچ۔ ایم سعید اینڈ کمپنی ادبی منزل پاکستان چوک کراچی۔

۱۵۰۔ حسام الدین سید راشدی : تذکرہ امیر خانی : سندھی ادبی بورڈ کراچی - حیدرآباد ۱۹۶۱ع

۱۵۱۔ خداداد خان : لب تاریخ سندھ (تصحیح ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ) : سندھی ادبی بورڈ کراچی - حیدرآباد ۱۳۸۰ھ/۱۹۵۹ع

۱۵۲۔ شاہ عبدالعزیز مولانا دہلوی : فتاوی عزیزی : محمد عبدالاحد مطبع مجتبائی دہلی ۱۳۲۲ھ/۱۹۰۴ع

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 796

۱۵۳ • طاہر محمد نسیانی سید نتوی : تاریخ بلدہ ٹھٹھہ المعروف بتاریخ طاہری (با انضمام مقدمہ، حواشی و ضمائم از جناب ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ) : سندھی ادبی بورڈ حیدرآباد ۱۳۸۳ھ / ۱۹۶۴ع

۱۵۴ • عبدالحق مولانا دہلوی : شرح سفر السعادت : منشی نول کشور ۱۲۹۲ھ / ۱۸۷۵ع

۱۵۵ • عبدالغفور مولوی ہمایونی : فتاویٰ ہمایونی : مولوی حاجی حافظ نور محمد مطبع رفاہ عام لاہور

۱۵۶ • عبدالقادر سید : حدیقة الاولیاء (تصحیح و حواشی سید حسام الدین راشدی) : سندھی ادبی بورڈ حیدرآباد ۱۹۶۷ع

۱۵۷ • علی شیر میر قانع : مقالات الشعراء (تصحیح سید حسام الدین راشدی) : — ایضاً —

۱۵۸ • ایضاً : مکلی نامہ (تصحیح سید حسام الدین راشدی) : — ایضاً — ۱۹۶۷ع

۱۵۹ • میر محمد سید : ترخان نامہ (تصحیح و حواشی سید حسام الدین راشدی) : — ایضاً — ۱۹۶۵ع

۱۶۰ • نصیر الدین کرمانی ملا : کنز الدقائق فارسی : منشی نول کشور لکھنؤ ۱۳۳۴ھ / ۱۸۱۴ع

۱۶۱ • یوسف میرک : تاریخ مظہر شاہجہانی (تصحیح مقدمہ و حواشی سید حسام الدین راشدی) : سندھی ادبی بورڈ حیدرآباد — سکہ اول ۱۹۶۱ع

عربي ڪتاب

۱۶۲ • محمد جعفر مخدوم بوبکانی : المتانة في مرمة الخزانة (فتاوى البوبكاني بتحقيق الاستاذ ابي سعيد غلام مصطفى السندي) : لجنة احياء الادب السندي بكراتشي باكستان ۱۳۸۱ھ / ۱۹۶۲م

۱۶۳ • عبيد الله السندي العلامه امام الانقلاب : التمهيد لتعريف ائمة التجديد (تحقيق وتخريج النصوص والتعليق عليه وتقديم له الاستاذ ابوسعيد غلام مصطفى القاسمي السندي) : لجنة احياء الادب السندي بحيدرآباد ۱۳۹۲ھ / ۱۹۶۷م

۱۶۴ • محمد معين مخدوم تتوي : دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب (مقدمه وتحقيق محمد عبد الرشيد النعماني) : لجنة احياء الادب السندي بكراتشي ۱۹۵۷ع

۱۶۵ • محمد هاشم مخدوم تتوي : بذل القوة في حوادث سني النبوة (حققه المخدوم امير احمد العباسي) : لجنة احياء الادب السندي حيدرآباد ۱۳۸۶ھ / ۱۹۶۶م

قلمي مخطوطا

(سنڌي)

۱۶۶ • محمد شريف قاضي ، ملکي سنڌي داڻيوري : ڪتب خانه حاجي شير محمد خان نظاماڻي ننڊ و قيصر. دستي عڪس ص ۲۲۴

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 797

١٤٧. عبدالرحيم مخدوم گرهوڙي: مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي سنڌي: ڪتب خانه حاجي مير محمد خان نظاماڻي ٽنڊو قيصر.

١٤٨. عبدالرسول مخدوم ٻڍ وارو: سراج المومنين جلد اول: ڪتب خانه اداره سنڌ الاجي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو.

١٤٩. علي بن حافظ چهچوٽاڻي: ڪتاب سراجي جو سنڌي ترجمو: ڪتب خانه مولانا غلام مصطفيٰ صاحب قاسمي ڊائريڪٽر شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد سنڌ.

١٥٠. ايضاً: ڪتاب فرائض الاسلام (عربي) تاليف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو سنڌي ترجمو: ڪتب خانه جناب پير علي احمد خان تاليپر شهدادپور ضلع ٽنڊو مير محمود حيدرآباد سنڌ.
ڊ سو عڪس ٧٨١

١٥١. فتح محمد نظاماڻي قاضي: مالابد منه فارسي تصنيف قاضي ثناءالله پاڻيپتي جو سنڌي ترجمو: ڪتب خانه جناب قاضي فتح الرسول نظاماڻي ٽنڊو قيصر. ڊ سو عڪس ٧٩٩

١٥٢. لعل محمد قاضي مغلوي: فتاويٰ قاضي لعل محمد: ڪتب خانه جناب حافظ غلام محمد صاحب ميمڻ، پروفيسر اسلاميات، گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد. ڊ سو عڪس ص ٨١٨

١٥٣. محمد بن اسماعيل مولانا: شرح صد احاديث ملائي: ڪتب خانه راقم الحروف ڪوٽڙي. ڊ سو عڪس ص ٨١٠

١٥٤. ايضاً: فتاويٰ احمدي: ڪتب خانه سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو. ڊ سو عڪس ٨١٢ - ٨١٤

١٥٥. ايضاً: مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين: ايضاً ڊ سو عڪس ص ٨٠٨، ص ٨٠٩ ۽ ص ٨١٢

(پارسي)

١٥٦. محمد هاشم مخدوم ٺٽوي: تحفة الاخوان في منع شرب الدخان: ڪتب خانه قاضي فتح الرسول صاحب نظاماڻي ٽنڊو قيصر.

١٥٧. ايضاً: رشف الزلال في معرفت فئي الزوال: ايضاً

١٥٨. ايضاً: فيض الغني في تقدير صاع النبي: ايضاً.

(عربي)

١٥٩. احمد اقبال قاسمي ڊاڪٽر پروفيسر: مقدمه فاڪهة البستان تاليف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: ڪتب خانه ڊاڪٽر احمد اقبال صاحب قاسمي.

انگريزي ڪتاب

180. Abdul Rahim. M.A., Bar-at-Law	Muhammadan Jurisprudeance	Madras 1911.
181. Abdul Majid Maulana, Daryabadi	Holy Quran: Arabic Text with Translation & Commentry 2 Volumes	Taj Co. Ltd. Karachi

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 798

182. Duncan B. Macdonald — Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory — Premier Book House London.

183. Ishwari Prasad — A History of India — The Indian Press Ltd Allahabad 1940

184. Joseph Schacht. — The Origin of Muhammadan Jurisprudence. — Clarendon Press Oxford.

185. Lambrick H.T. — Sind-A General Introduction. — Sindhi Adabi Board Hyd. 1975.

186. Ibid — Sind-Before Muslim Conquest — Ibid

187. Muhammad Ishaque — India's Contribution to the study of Hadith Literature — University of Dacca.

188. Mulla D.F. — Principles of Muhammadan Law 14th Edition. — Eastern Law House Ltd. Calcutta.

189. Sorley H.T. — Shah Latif of Bhit (MANUSCRIPT)

190. Sarfraz Ahmed Bhatti Dr. — Religious Movements in Sind in Pre-Akber Times — Personal Library of Dr. A.J. Halepota

لغت ۽ ٻيا معاوني ڪتاب

(سنڌي)

١٩١. غلام مصطفیٰ قاسمي پروفيسر مولانا ۽ ٻيا: سنڌ جي ديني ادب جو ڪٽلاگ. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ١٩٨١

(اردو)

١٩٢. عبدالقدوس هاشمي : تقويم تاريخي : مرڪزي اداره تحقيقات اسلامي ڪراچي

١٩٣. ناپ تول کا اعشاری نظام. یونائیٹڈ پبلشرز اردو بازار کراچی.

(فارسي)

١٩٤. لغات فارسی : لاله رام نارائن بوک سیلر و پبلشر الٰہ آباد (ہندستان ١٩٣١ع)

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Encyclopaedias & Dictionaries

195. Brill .E.J.	Shorter Encyclopaedia of Islam	
196. Charles Annadale	The Concise English Dictionary.	Blackie & Son Ltd. London, Glasgow & Bombay.
197. James Hastings	Encyclopaedia of Religion & Ethics Volume 12.	
198. Shahaney A.T. and others	Modern Persian Dictionary.	The Education Publishing Co. Karachi.

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 800

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ

الحمدُ لله والمنة تهي ڪتاب مجموعه متبرڪ
آنن ڪتابن جو جنجا هي نالا آهن

نصيحت ناموُن	حقوق الزوجين	موت ناموُن
قصو مياڪ ڇوڪرو؟	قصو [illegible] الڪبير	قصو تميم انصاري
[illegible] معجزو نبي جو	قصو جمجمي جو	قصو قاضي [illegible]

باهتمام سيٺ ڄمناداس ڀڳوانداس صاحب
تاجران ڪتب بمبئي ۽ ڪراچي جي جنهن خاص لئه

مطبع علوي بمبئي ۾ ڇپايو

ڏسو هن مقالي جو ص ٦١، ص ٦٤ ۽ ص ٦٦

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 801

فاسعوا الي ذڪر الله

خطب سنڌي

إِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللهِ

خبر — الحمد لله والمنة ته هن ايام ۾ نيڪ جي خطبن جهڙي باره مهينن جا خطبا عام فهم جاهه لعزيز تصنيف امير وعظ اهڙين اسنڌ عالمي

مجموعه خطب سنڌي

باهتمام شيخ عبدالرحمن بن مرحوم شيخ عبدالله
وحاجي خان بن خان بهادر احمد خان صاحب
مقيم ڪراچي بندر اسلامي دڪان

منجهه مطبع گلزار حسني ممبئي ڇاپيو

ڏسو هن مقالي جو ص ٧٨

ڏسو هن مقالي جو ص ٧٦

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 802

إن الدين عند الله الإسلام

نئون نور نامون

يا

ابو الحسن جي سنڌي

سڌاري لکڻ وارو

شيخ عبدالحق شيخ عبدالله قريشي

اڳ منشي [illegible] آفيسر صاحب جي منشي

لوڪل بورڊ سڪولس ڪراچي

ڇپائيندڙ

[illegible]

مسٽر ٻوڪرداس ٽانوَرداس تاجر ڪتب

شڪارپور جي ڇاپو

Gul Hayat Institute

ڇاپو پهريون	قيمت ١-٣-٠	سال ١٩٢٦ع

مسٽر ٻوڪرداس ٽانوَرداس " سنڌ پرنٽنگ پريس "
ٻوهري در اندران شڪارپور ۾ ڇپيو

ڏسو هن مقالي جو ص ٩٥

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

يا أيها الذين آمنوا أطيعوا الله وأطيعوا الرسول

الحمد لله ته هي ٻه مفيد ڪتاب جن جو مجموعو سنڌي زبان ۾ ... مشهور بزرگوار مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم عبدالخالق ٺٽوي رحمهما

جن جي تصنيف آهي

ذبح شڪار
زاد الفقير
سنڌي

ڪتاب زاد الفقير ۽ ذبح شڪار

هي ڪتاب گهڻن ورهين کان مفقود هو. سنڌ جي گهڻن صاحبن
اِستدعا تي ساداتِ عظام جناب سيد ميران شاه صاحب ...
سيد حيدر شاه ساڪن حيدرآباد سنڌ دڪان فقيره ... جناب ... عبدالرحمٰن
مالڪ مطبع فيض رحماني ۽ مالڪ دڪان ڪتب اشاعت ڪراچي جي
مارڪيٽ ترڪي گهوڙو بازار

ڇپيو مطبع فيض رحماني ڪراچي ۾ ڇپايو

ڏسو هن مقالي جو ص ١٦٨

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 804

فقيهٌ واحدٌ اشدُّ على الشيطانِ من الفِ عابدٍ

الحمد لله تيهي مجموعه ٿن رسالن جو المسمّٰى ب

ميان ابراهيم سنڌي جي

رسالو عقيقي جو

تنبيه الغافلين

باهتمام سيٺ جمنا داس يگوانداس تاجر ڪتب بمبئي

مطبع علوي بمبئي ۾ ڇاپيو

چي ب ربي انڪي توڏاه ممان قسن الي سبوا

رب جا بخشائين بخشن هم قوم لا يشقي

جلنھم اهرم اثرن امرهي محمد شريف

ڪي ڏسي ڏاه فضلن ما نرجھنجا

اصلي راني نور رهن بختي بوجه بجائي

مولٰي شال ڪرن رسالو اس تنھنجا ان

ڏيهن ڪاره سوڪڙيا ساتيڪو

رهن جنا سي فضل سان ڪلمو پڙهي ڪمي

لا اله الا الله محمد رسول الله

صلى الله عليه واٰله وصحبه وسلم

قاضي محمد شريف راڻي پوري جي ڪيل ڪتاب "مدهي سنڌي" جي هڪ قلمي نسخي جو آخري ورق جنھن ۾ مصنف جو نالو ۽ ڪتاب جي تصنيف جي تاريخ ڏنل آهي.

ڏسو ص مقالي ص ١٢٠٤ ص ١٦٦

ڏسو هن مقالي جو ص ٥٠ ۽ ص ١٢١٤ ۽ ص ٢٠٣

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 805

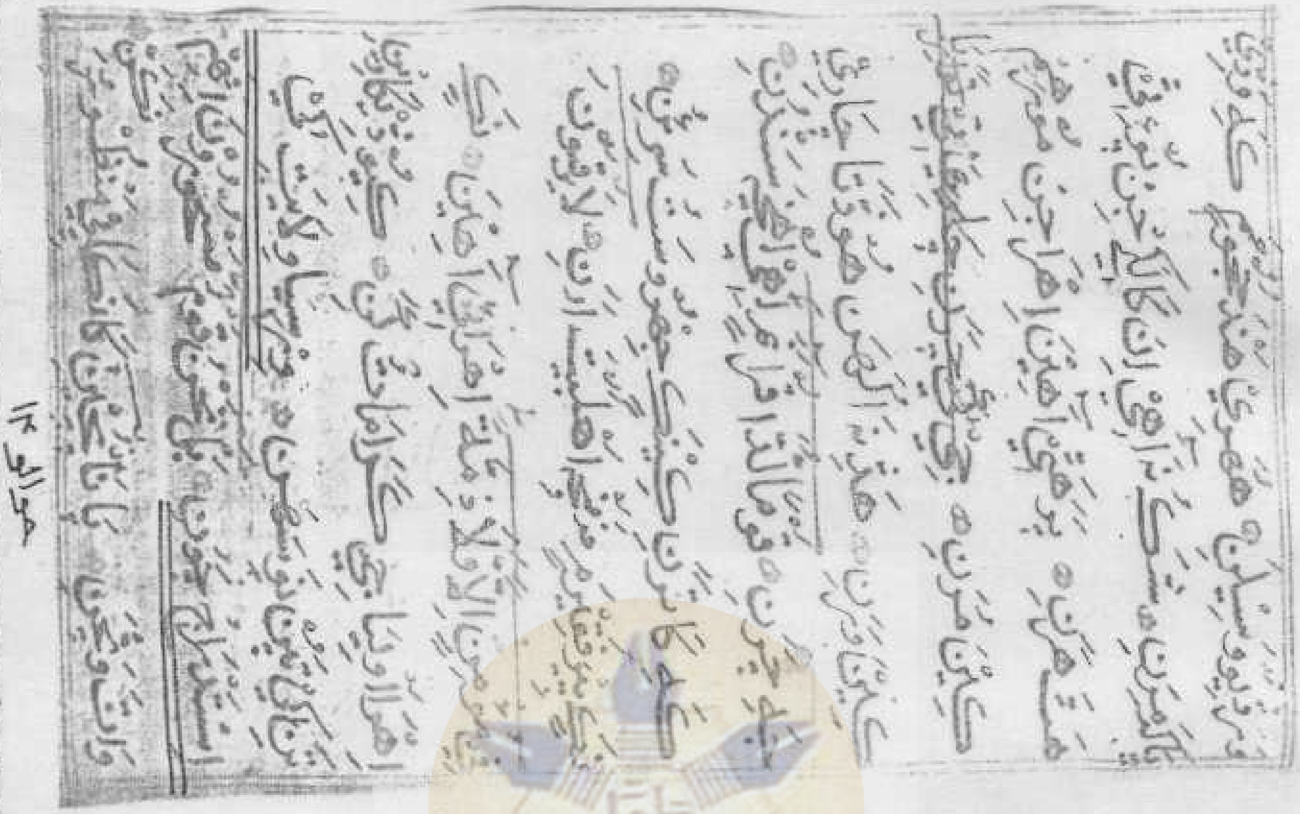

ڪتاب ’علمي سنڌي‘ جي هڪ قلمي نسخي جا ٻه ورق. ڏسو هن مقالي جو ص ٢٠٥

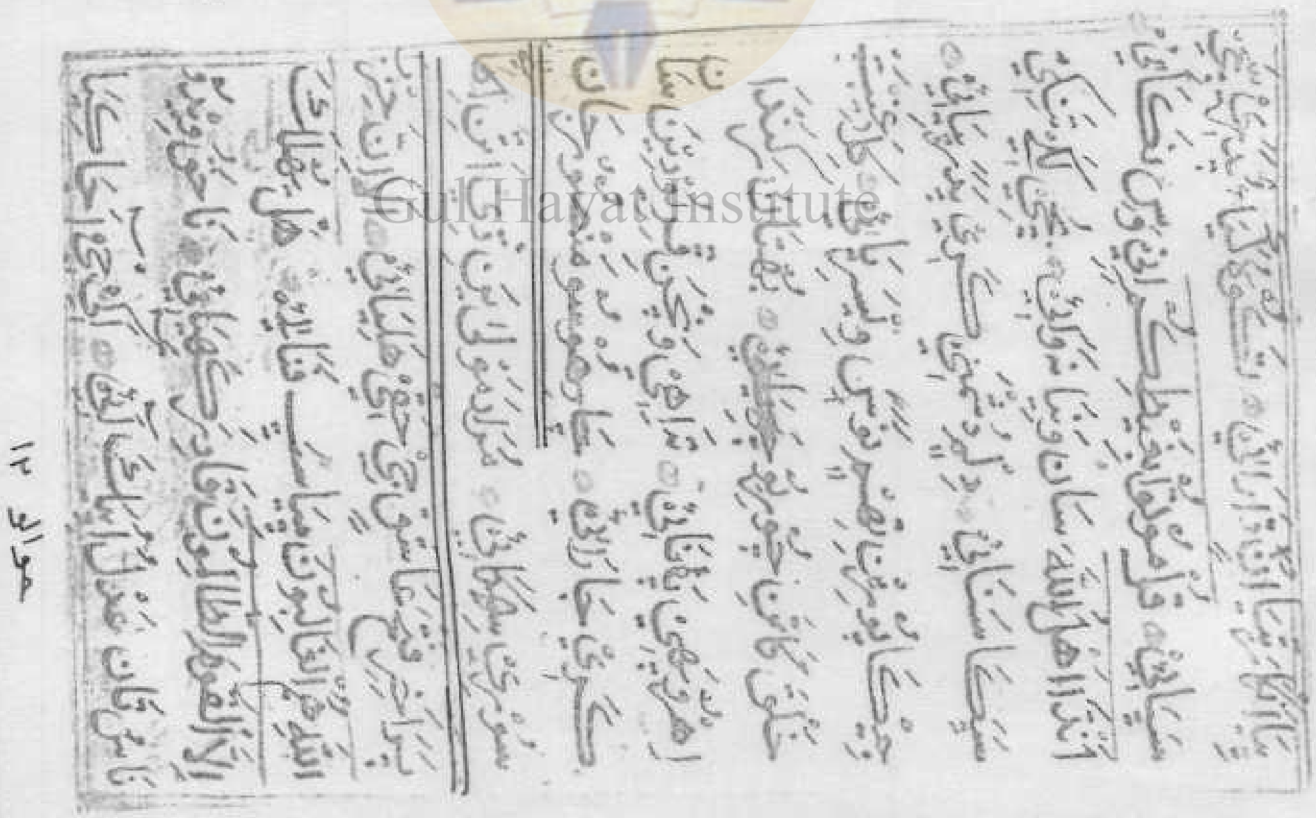

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 806

الا ان اولياء الله لاخوف عليهم ولا هم
ولا هم يحزنون كوڻ گيا، كڏهن تورئي
كن، هنجي كوري سوري جهوري پورها
پوڄن، يبدل الله سيئاتهم حسنات ابدا
طالع تن، اڳي ئي اڄا كيا جتا تو هن
اعملوا ما شئتم فقد غفرت لكم جهڙا بدر ڀن
اندر بدرا نجو پاهر جي پن، حال جنجو
ههرو كوري مغني تن، ملان مورا نفساه
مثبت مينت نحي، بهش پچائي تن كا تين
سان كهن، اتن خير خلق سان نساه
ولايت وارن، سبب تنهجو بدرو مرسا لا
لوك سان، ملان سنجاڻن بسكنان هوءَ
كرامات كن، بهڙلن ظاهري نجي

حوالو ١٤

كتاب ملي سندي جا ٻه پاورق. لاسو هن مقالي جو ص ٢٠٥.

كمائي منسا موجب پاهنجي ندين وڏن لائق
كڏي تن كتاب كيا وڏا اعزبي واپي، فقه تنهن قاب
هين هلائي سروڌنا، تهكي جانبي فرمائي، من
بلغهم عني حديث فرده فانا خصمه يوم
القيمه كامل كهيائي، لاتكتبوا عني غير القرآن
حديث اهائي، تكيم لكو كن پيو ڏارا
مخبر مرافي، جاپي پجي تان مسا دور نكي
دل لائي، كال سيكه پاهنجي وتري وڏائي
موافق تاموس اكي نديندين ڀلي لائق، في اختلفوا
بغيا بينهم اكي انبيائي، تن صرف كي
تحريم مرغم اجائي، بنا طاعت ڏني جه هي
وهڪي ونجائي، ندا وڏا ائنعا تن لكي لكيائي
نجي هي سب اهي قرآن مركي ايمان يتدرا

حوالو ١٥ ۽ ١٦

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 807

بسم الله الرحمن الرحيم

اَهي حمد حميد کي مالڪ جو ملڪن جنهن حاڪم پنهنجي حڪمت جو رڱ

جهانن آنداءِ عبرتس مجمع مخلوقن ساري عطاءِ سڀ سي حضور

منجهه حڪمن پروردگار ڪيو تنکي امر ءِ نهين ترسي حياتي حاڪم

مرڻ تي ماڻهن ته ڪن ڪماڻي ڪهڙي ءِ ڪنهن جو عمل

اَجهن الذي خلق الموت والحيوٰة ليبلوكم ايكم احسن

عملاً ءِ بيگاه بس وڃن ءِ رحمت تحو رسولني ذات منجهه

اِيمن بعث اتي آل رسول جي بزن صحابن جهڙي شرع

شعار ڪيو ء وش منجهه رضن ترسي تڪوسڪي ڪر هومن

تنکن هتڪ بياني حال عالم عالي رسول ماڻهو

قلق پر ترڪن تنهن احقر ڪي اِجي ڪري قبولي بيترين

تمام جي ترجمون ڪريان ڪتاب مهرڪ ڪنان تنهن جه

شرحن جو تي حد تر ڪي جي ڪي بيان ڪجن

ترسڪرڻ سند ني سڀ ڪي شي ڪا . ابو حهن فرمايو

فضلس مهر محبوبن ترسڪو علم ترڪي جو سڪارهو

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

دسوهن مقالي جو ص ٢١٢ ـ ٢٦٢ ـ حوالو ١

سکڻ جن آهي اڌ علم جو ۽ منجهه علومن اجر آهي
ايتر ۽ منجهه سکڻ ثواب آهي جيئو عالم سڀهو سارڪن

هنن ڪاڏ سي سهو خطا سو ساري ٿيڪي مون خاطر الله
خدا
جي ٻٽاني رب جي ڪري ڪا دعا ۽ خاتم
خير جي منجهه حق هن مسڪينا جو علي پٽ حافظ جو
پوٽو علي ١١٨٥ پڙپوٽو حافظ جو جو صالح منجهان ۽ قبجو پٽ
عبدالله هو عرف ڄجوڙا جيڪو ٽوٽ رهاش جو سن جي بر
اگنا ڪار مڙن مؤمن جي منا جيرو جڏهه هي تمام
نسو نسخو سنڌي ۾ ۽ تڏهه هئي نوءِ تاريخ شعبان جي ۽ سورهه
هجرة کا ٻاره سو پاڇٽ ورهه هئي ته وقتا اللهم
صل على سيدنا محمد ن المختار و آله و اصحابه اجمعين
برحمتك يا ارحم الراحمين آمين انهي وقت موت
جي ذڪر ڪلمه جي سا نجاءِ سا الله ذي ڪلم مڙن
مؤمن مولى ۾ وقت موتا لا اله الا الله محمد
الرسول الله صلى الله عليه وسلم

ڏسو هن مقالي جو ص ٢١٤

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 809

سوٽيندو ۽ اڌ آهي مڙس کي مڙس مال سندس جڏهن آهي
ڪونه ڪو ولد ميت جو ۽ جان ولد ڪو هجي ته تنهن کي ربع
ڏبو ۽ ڏي منجها سڀ ٿو انهن مڙسو عورت کي ولد
نه آهي ربع سڀ جو ۽ جان آهي ولد ميت کي تان اٺو

مونکهو ۽ تو ٿيو تان ڪم ٿي جيئن ڪافي سڀني پيا جن
ڪري بدي بنو يمو سڀ منا ڪمنا ڪري پيٽ گها
پيئي سين ڪا ڪمنا ڪمر جنگ هيڪاندا مارئا
ان جو حڪم هي فقي ڪنو علماء تمال سڪه ملت
جوئنيدا وارثا جيڪي جي جنهما انهن کي هندا
۽ جيڪي مثل پاڻ آهين هيڪاندا سي وارث نيدا
ڪين ڪي هيڪرا بخنا آهي مختار قول ائي انهم
في فتوى اچي پنو ان انهن تر ڪي بانا

قلم علي محمد ولهاري جي جو بيت
حاجي احمد ولهاري جو وينل لوٺ پهنجي تعلم ليڪ جو آهي
ڏينه جيڪار جو وقت آگي جو هو ته لکجي پورو تيو ۵۵۵
ماه صفر سنه ۱۵
[illegible]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڪتاب فرايض الاسلام
ملڪ ٻاجي عيسيٰ
اس پر دس زبيه
خرڇ ٿيو هين

هي ڪتاب فرائض الاسلام ءِ
تصنيف مخدوم صاحب جو آهي

فرائض الاسلام

تصنيف مخدوم صاحب

ڏسو هن مقالي جو ص ٢٦٥ - حوالو ٣

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

رب يسر بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير

ساراه سڀ سبحانگي مالڪ جو موجود ا

خالق رب خلقجو مڙسو معبود ا

ڪه رهائي ڪين ڪي صاحب ري سجود ا

مڪاءِ محمد کي جو مڙ نبي محمود ا

رحمة تنهجو عالم وارث جو وجود ا

هون صلوات سڀ وري آئي دائم درست درود ا

ٻين مٿي صحابي تابع سڀ ۽ ذوي سعود

ياخو مٿي عالمن جو تنهجو محمد ودود

ڪنڌ قبول ڪرتم ڏني واحد رب ودود

سنجهو سڀني مؤمنات تنهجي فيض فزود

جنهن کي فرض مارو اُني موتي ڪيا معدود

سا ڪنهن اُهي ڪين پرهجي حد حدود

ڏسو هن مقالي ... حوالو ٣

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 812

مُحَمّد هاشِمُ نيڪَ نامُ جو عالَمَ ۾ افزُود

ڪَڍيِ ڪِيا پَڌرا جامِع جِھَمجو جُود

سُو جو ڪوُ پِي جنّت جُو خاونَد سِي خشنُود

جُو ڪوُ پِي جنّت جُو اُو ڪَري ڪِرِنيس عطا

تِه جامِعُ جُو هي جمع ڪِيا فائِق فَرض بجاء

بارَه ساءُ باهَتْ فرضَني جِي ڪَڍيِ ڪِنا يا

اُهِين عِبادات جا مِسئلا

اُهِين اِعتِقادِي اِنهِيِن عَمَلِيا

Gul Hayat Institute

نماز روزن زڪوة ٻين حج سندا

نُسخُو تِنهُو نامُ دار مُعتبر مُنوّرا

فَرائِضُ الاِسلامَ تِنهُو نالي نِروا را

سُو اُهي عِبادت عربي مُحڪم مضبوطا

ڏسو هن معاني جو ص ۲۶۴ ۽ ص ۲۶۵، حوالو ۳

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 813

پڻ ڪن يارن اڄ ڪئي انهن پر عرضا.

ٿهڪو ٿيئي سڄڻ سنخو سنڌي واءِ.

پر ٿهنا جه تاڪيد ڪيو بزرڪ يلايا.

مجاور مخدوم مجو سو رت سرت صفا.

الله ڏنو جهجو اهي سالو مشهو را.

رحمت ٿهي رحيم جي هي هيستا.

سو هو بن جها سنڌ اهو اسو داءِ.

هميشه حضور هي مصطفى مهدا.

تنڌا احقر جا ڪنب سيئي منسو را.

تسيو ڪجي سنڌي هنو سهڪ سڄڻ لاءِ.

مان ٻچائي پاتنا اهري امسدا ءِ.

هاڻي سنهو موموم ماه ڪوذا سان ڪٺن.

تفرض جي اسلام جا سپي مئي بن قسمن.

اعتقادي هيڪ اعملي ساشين.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڏسو من مقالي جو ص ٢٦٤ ۽ ص ٢٦٥ حوالو ٣

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 814

ته جنکي فرض هن ڪتاب ۾ تهجو هنير تفصيل

ترڪي سابترنيه بنکي تعلق عما ئدنيا

به ساءِ حاليه فرضي متعلق طهارتيا

۾ تعلق جن نمان ۾، سنجي ترڪي سا [illegible] ڏيا

زکوة صدقي فطر ۾ [illegible]

روزن ۾ اعتڪاف [illegible]

۾ تعلق حج عمري [illegible]

۾ جي ان بناءِ اسلام کاسي ايڪ هت ٿيا فرضا

۾ سوره ڪانهي ترڪي ۾ ٿيا فرض [illegible] ڪفايت جا

ٻي مرتبي باره سا باهت فرضن جي لئيکي سمارا

بيو فائدؤ هيرو سنجي ياد ڪجا

جيئن کي هت بيان ٿيا سڀ فرض عباده تجا

ڪي کوهندو عبادت سرگڏ يو معاملاء

ڏسو هن مقالي جو ص ٢٤٦ حوالو ٢٩ ص ١٥٦ موالوه

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 815

تڪن عالمن فرض جيو علم جاڻن منڌ ڪهسيا

پرن لڏي فرضيت ته علم جي آساني [illegible]

۽ پن ڪن فرض جيو علم جاڻن ڪرسيا

جي جاري عبد مناف سي ڪرسيو جفرها

پن فرضيت نهي فقهه ذي ن صرنحيا

نقل سنة كا

بلڪ جامع الرموز منع احڪام من تندجن

ته معرفت اسم ننجي ڪرنهي اهي ساشرطا

جهه ڪري ثابت تني صحت اسلاما

۽ معرفت اسراف [illegible] لازما

۽ پن ذڪر ڪيو [illegible] فرضيت جاڻ [illegible]

علم توحيد ۽ مسائل [illegible] جو [illegible]

براهي ع لمعارف [illegible] بيان [illegible]

دارو دار بيان [illegible] احتياج ڪا

ڏسو هن مقالي جو ص ٢٩٧ ۽ ص ٢٧٦ حوالو ١١ ۽ ٢٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

۽ پڻ ڪري جيئو علم اسماء [illegible] قبلون [illegible]

ته عرش قبلو هما ملڪن جي [illegible]

۽ بيت المعمور ڀا پارئي ملڪن جو ۽ بيت المقدس [illegible]

۽ ڪعبو قبلو آهي ڪا سڀني انسانن جو [illegible]

علم

پر فرضيت [illegible]

مگر فرضيت علي ڪعبي جي آهي ڪل زماه

ته ڪعبو قبلو سڀني ڪري هو ليڪن تهي اثنا

جن انسان کي جو بيان آهي فرضيت

سوري علم تهي جي پيدو ن تخفيف

ڏسو هن مقالي جو ص ٢٧٦ حوالو ٢٩.

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 817

هاڻي سڄو مون مان هي عرض لڳ خدا

ته جنهن عالم تصنيف ڪيو هي ڪتاب اني عربيا

ته هجي حق ۾ مغفرت جي ٻن جاه ڪا دعا

سو محمد هاشم ٺٽي ڪي نام جو ڪو جتنا

پر تنهن جو ٿيو هجو جنهن ڪيو سنڌي وا

سو علي ٺٽي جو حافظ جو ڪاٻن ڄاڻ هجي حق دعا

ٻن جو باعث ٿيو سنڌي تي محاوره مون را

مون هي مرتب ڪي تني ٿي هجي فضل احسانا

ٻي ٻن اهي عرض هي سڄو مون سان

ته نظم جو هن سنڌي جو نهري درست

جن ڳا مصراع ٻنڌي ڳاو تني منجهه قدرا

پر تفصيل مسئلي جي منجهه ڪيم وڌو تحقيقا

ته هجي موجب وسعت جي ٻي ڪوتاهي عفدا

ڊسو هن مقالي جو ص ٢٣ حوالو ١٢٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 818

براهري حالس كا ذ سو سهو خطا

ساساري نالي ذني جي كيجا صحيحا

جن پلاكن پلاي عضوسان عطا

ڊلن جي ڊلاي مپني كن محوا

۽ حبذ نسخو سدي جو تيو تماما

تذ هي انكهم ذي القعد جي مهيني بارا

كارهم ساست هتي ورهن جي كناهجا

جيو صلوة نبي كريم تي منجا محبتا

ته جو كاتبو جنتم ياري حبا پڙبا

[illegible] الله

تمت تمام شد كتاب مستطاب في الفقه الاسلام [illegible]

بدست فقير عبد الرحمن ساكن [illegible] بتاريخ [illegible] ماه ذوالقعده [illegible]

[illegible] هجريه مقدسه [illegible]

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

تحقيق جڏهن نور الابصار هي نسخو تمام
جو خزانة الابرار مٿي اهي شرح سنڌي واءِ
ٻن اِڪاره سوءِ ٽيانوي هوا ورهه گذريا
حضرت جي هجرة پڃاڻان جو ختم الانبياءِ

ٻن هي جمادي الثاني سنڌي ٿي ناريجا
ڏينهن پٽ جمعي جي هئو وچ ظهر ۽ عصرا
سو نسخو جو ڏٺيد بي مون ناقص جهاتيه لڳا
سبب ڪن امورن جي مانع ٿيا وچا
تا پڻي فضل الله جي جڏهن توفيق تيمرته لاءِ
تڏهن پورو نسخو ٿيو مسدس موڪلي
تهم اندر اقسام ڪيئي روايتن سندا
ڪي اهين صحابن ڪنا ڪي ٻن تنو سواءِ
ڪي موجب قول محمد ڪيو ازانا ولين جا
ڪي ڪتابن فقه جي ڪي اوراد ٻيا
جيڪر لائق نه اهيان اڳ الحو ڪي آصلو
تڪي علما ٻن جيني ڪاڪريان تصنيفا
پر حض ڪا ڊانهين اي ڪيم تحنتا
چان مان ڪو ٻيني هي نسخو اني ڪري عملا
تا پڻي مو هجي حقيم ڪا منگي مغفرتا
ڪري هت مون حقير جي ڪو ڪري ڪا دعا

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

ڏسو هن نماڻي جو ص ٣١٤ حوالو ٣٠

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 820

ضِرابِ سَا قبُولُ كَرِيُ مَنگِي مَرَهَ كَانَ مَوْلےٰ
مُومِنِيُ فَاتِحَه بَخشِيُ كُو مَوْنكِيُ لِلّٰهِ تَعَالےٰ
اَبِلّٰهَ بَخشِ تِيْنهِ بَدِيُونِ كَنِ پَلَنِ بَرُكَتَا
اِلٰهِي عَبْدُاللّٰهِ كِي تُوْنِ حُرْمَتَ حَضْرَتَا
گُهَا پَدَرَا ذُوْهَ سَبِ تُوْنِ بَخشِ بَادِشَاهَ
جِيكِي تِنَا مُوْنِ هَتَا نَنْدَا تَوْءِ وَڏَا
بَرِين ڏکهُون پُهچِي پَنَاهَ مَڙنِ مُصِيْبَتُنَا
هَلَ ءِ اَوْلاَدِسِ مُنجهِ دِيْنِ ءِ دُنيَا
مَوْلےٰ رَهِي مُؤمِنِ جِي مَيِّتِ ءِ اَحْيَا
جِنِ كَلِمُونِ جِيُوكُوڏِيُن مَتِي حَضْرَة مُحَمَّدَا
لَآاِلٰهَ اِلاَّاللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ
Gul Hayat Institute
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم
تَمَامُ ثيو

كتاب نورالابصار هتّا فقير عبدالصمد مخدوم نورنگر پوٽي جو ساڻ همتھ سچيي جناب فضيلت مآب قاضي ميان فتح محمد ولد قاضيءَ بان نور محمد صاحب ساڻ شراكت نورالدين بن جيوا خان جي منجھ مطبع حيدري بمبئي ڇپائيتو ١٣٠٠ سنه ماه رمضان

ڏسو هن مقالي جو ص ٣١٤ حوالو ٣٠

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

فاسئلوا اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون

الحمد لله تڏهن مجموع مفيد خاص ۽ عام لاءِ جنهن ۾
ضروري مسئلا فقه جا آهن تن جو ناءُ آهي

ضرر المسلمين
خلاصة الفقه
حيرت الفقه
دعاء سرياني

سو اهتمام سان بندهءِ درگاهِ رب رحيم جناب قاضي
نور محمد بن قاضي عبد الكريم صاحب تاجر كتب جي

مطبع ناي كريمي بمبئي ۾ ڇاپيو

[illegible] محمد [illegible] جي امتي احمد [illegible]

جن جيو ڪلمون سڀ سڳ مٿا
لا اله الا الله محمد رسول الله
صلى الله عليه وعلى آله وصحبه وسلم
الحمد لله پوءِ هنن هي ڪتاب جنهن جو نالو
منتخب الفوائد جو تصنيف ڪيل بزرگ
مرحوم مولوي حافظ عبد الرحمن سنڌ واري
جو پيرِ شيخ المشائخ العالم الفاضل العامل
الحافظ محمد ومصاحب عبد الله نابوني جو
شاگرد هين مولي هنا فقير پر تقصير جي لکي
ٿيو تماما جو آهي ابوح نکڻ ڪنا اوڪا مصنفا
عربي ساءِ نظر حاجي محمد سمه ڪاتب جي ٿيو
صحيحا . يادداشت عمده ڪتابن مطبوعه بمبئي
جو منجهه زبان سنڌ ۾ جي رهائن جا يادگار
عجائب روزگار موجود هئي دوڪان اضعف
عباد الله الكريم خير محمد امت سيد المرسلين
الحاج قاضي ابراهيم بن حاجي الحرمين الشريفين

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

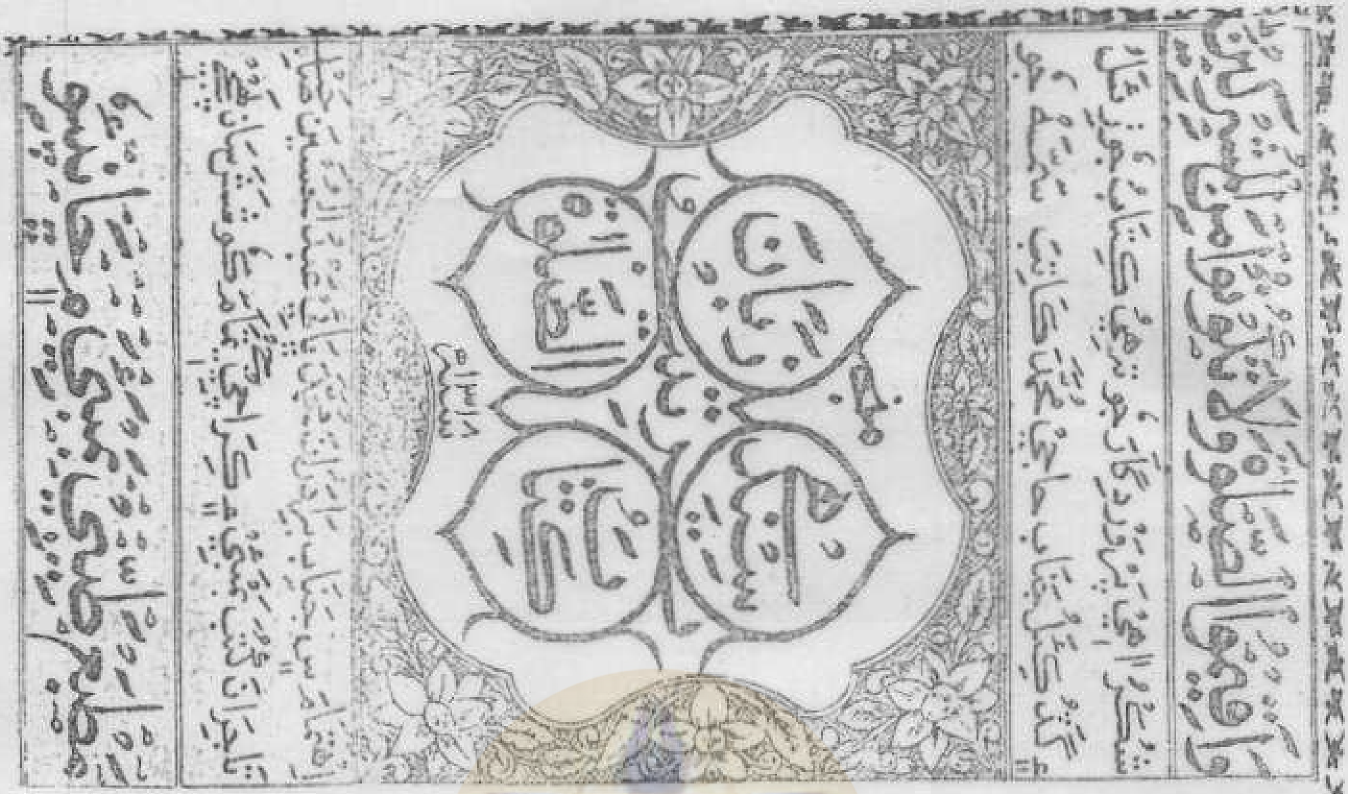

ترتيب الصلوة ڏسو مقالي جو ص ٣٦٥ ۽ ص ٣٦٦ .

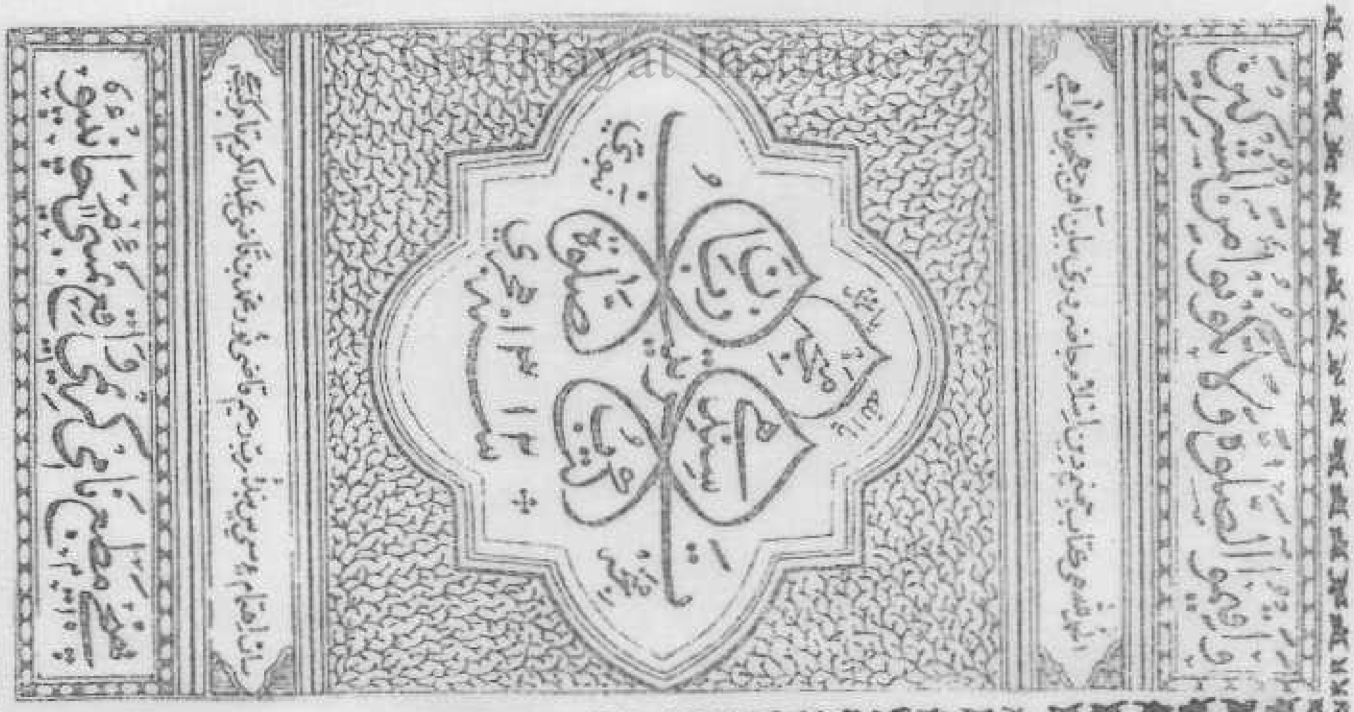

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 823

ارڪان ... جاءِ پاڪ ڪرڻ ، نيت ، قبلو سنڀالڻ ، تڪبير ، رڪوع ڪرڻ

اُجِسُ ، نُوقّ (وقت سنڀالڻ) ، تُقُقّ ، ترسقّ

جي واجب نجان ته تيين منجھه خطن

فُضتّ ، تُقتّ (تشهد ۾ قعده رهڻ ، تعديل يعني وتن رڪنن ۾) ، لُقتّ (قنوت پڙهڻ وتر ۾) ، جسن

جي سنت تون جانئين ته تيين پيشوا

بُروثّ (ثنا پڙهڻ) ، تُبتّ (تعوذ يعني اعوذ پڙهڻ) ، تُسنتّ (تڪبير چوڻ ، توقيف توري جلسي ۾ ڪرڻ) ، دَدَا (درود پڙهڻ التحيات پٺيان)

ته سڀ سنت مصلحم لکيم موچاري
تي ھا بنا فائدا اپڻ اڻ ھيٺ اهين
گھڻا موچارا ملوڪا ؛ اچي هي مختصر
هاٿ هيٺي پوئرو تئو مهرس مولي ؛ جن
منجھه هيني ربيع الاول کي تاريخ چوٿي
وقت اچي نماز جي چوڙا آسي وربح ۾
اي تئو مقصود موجودا ؛ الحمد لله الذي
بعزته وجلاله تتم الصالحات ؛
پڻي مڪ جي مرادا ؛ اگا

مرهين مون مذنب
ڪي ساڪ مڙن مومنا
ڪليسان لذاتي
بيني پرسا ڀهون رفيق
آهي الا

سيد احمد شاه علي
بخاري پرسين
پرسرداري پرسي والا
١٣٢٢

پنجاب ضلع سيالڪوٽ

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 824

خاتمة الطبع

الحمد لله والصلوٰة والسلام على افضل
رسل الله وعلى آله وصحبه وتابعيه وحزبه
پيارن ۽ بيدارن ۽ عيارن ديني علم جي طالبن
تي مخفي نه هجي ته هن ڀلارن ذهنن ۽ موچارن وقتن
۾ كتاب لاجواب: مختصر مصلح المفتاح
مشهور سيد دائري واري جي سنڌي جنهن جو
مصنف علمائن راسخن جو افتخار ۽ مدرسن
محققن جو مٿڀندار: نقلي عقلي علمن جو واقف
اصلي فرعي مسئلن جو عارف: شريعت ۽ طريقت
جامع ۽ حقيقت ۽ معرفت جو نور ڪامع: صوري ۽
معنوي عترت مصطفوي جو سينگار: ظاهري
۽ باطني وراثت نبوي جو وارث ۽ حقدار: حسب
۽ نسب جي شرف کي فخر ڏيندڙ: علم ۽ ادب جي خلعت
کي سينگاريندڙ: جناب شاهه صاحب والا مرتبت حاجي
حافظ قاري سيد علي محمد شاهه صاحب
رحمة الله عليه صفائي ۽ صحت سان جناب
مخدوم حاجي محمد عبيد الله صاحب جي ڪوشش ۽ همت
سان مهيني ذي القعد جي پڇاڙي ۾ سال ١٣٣٢
۾ بخود فعو ڀري ڪان [illegible] عمدي ڪوٽڙي
بندر جي مطبع فيض سبحاني ۾ ڇپجي
شائقن جي نظر جو نور ٿيو تنهنڪري سڀڪو ديني
مسئلن جو طالب خوشوقت ۽ مسرور ٿيو هاڻي:
جنهن کي خواهش هجي سو شهر ٽتا ۾ مان مخدوم
صاحب موصوف وٽان گهرائي وٺي الحمد لله

على الاتمام والصلوٰة والسلام
على سيد الانام وآله الكرام
واصحابه العظام

پورو ٿيو هي ڪتاب مختصر مصلح المفتاح هتا عاجز علي
محمد متعلوي جي تاريخ ١ مهيني ذي القعد جي سال ١٣٣٢

ذسوهن مقالي جو ص ٢١٠ حوالو ١٣

ذسوهن مقالي جو ص ٢٠٨ حوالو ٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 825

نقل برابر اصل صحيح فيض جي
اشاعت ــــ تي

اقرار ٿو ڪريان ۽ لکي ٿو ڏيان ته آءٌ سيد محمد
اڪرم شاهه ولد سيد جناب حاجي قاري حافظ
سيد علي محمد شاهه مرحوم مؤلف مختصر المصلح ۽
مصلح المفتاح جو ساڳ پنهنجي رضا خوشي
جي ته ڪتاب مصلح المفتاح ۽ مختصر المصلح
جي ٻئي منهنجي والد ماجد عالم باعمل فاضل
اڪمل مرحوم مغفور جناب سيد حافظ حاجي علي محمد
شاهه صاحب عليه الرحمة والرضوان جا گهڻي محنت
۽ مشقت سان جوڙيل آهين ۽ آءٌ ان جي حق
تاليف جو وارث آهيان ۽ مون کان سواءِ ڪو
ٻيو وارث ناهي تنهن ڪري ان ڪتابن جي حق
تصنيف جو آءٌ وارث ۽ مالڪ آهيان [illegible]

ٻنهي ڪتابن جو حق تصنيف سڀئي حقوق سميت علي
جناب محمد قاسم عبيد الله ولد محمد ميان حاجي ابراهيم ڪري کي
وڪري ترڪ ــ ٥٠٢ روپيا نقد وٺي ڪري ڏيان ٿو ۽
ڪاڻ پوءِ ڪنهن جو حق ۽ حقوق منهنجي يا منهنجي وارثن جي دعوا ناهي
مخدوم صاحب مٿين سيڪنه ترڪ اختيار ڪري رواهي ڪتاب
ڇاپي يا ڇاپرائي يا ڪنهن ٻئي کي اجازت ڇاپڻ جي ڏئي ۽
ڪيتري به قيمت ڪتاب جي ٺهرائي تو سڀ روا آهي ۽ ڪنهن کي
ڪنهن ٻي ڏي محمد صاحب جي اجازت ڌاران مٿين ڪتاب
ڇاپڻو يا ڇاپرائڻو ۽ انهي مخدوم صاحب جن مون کي ٿو ته آءٌ محمد
صاحب شاهه [illegible] ڪار آهيان ۽ ٿيندس ۽ حق تلفي جو عوض جيڪو
ملندو سو مخدوم صاحب جو آهي منهنجي ڪا دعوا ڪانه هوندي
فقير حاجي محمد اڪرم شاهه خلف جناب شاهه صاحب سيد علي
محمد شاهه مرحوم مؤلف عليه الرحمة والرضوان تاريخ ٢٣
مهينو مارچ ١٨٩٣ ع نشاني شاهد الله بخش حافظ [illegible]
[illegible]

ڏسو هن مقالي جو ص ٣١٠ حوالو ١٣

ڏسو هن مقالي جو ص ٣٠٨ حوالو ٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 826

العشق نار اذا وقع في قلوب العشاق يحرق ما سوى الله

شکر الله [illegible]

جوہر [illegible]

نتیجۂ عشق یعنی خدا دوست فہم عجب

[illegible]

وما ارسلناك الا رحمة للعالمين

مدح حضرت خاتم المرسلين وشفيع المذنبين محمد مصطفى احمد مجتبى صلى الله عليه وسلم

صالح مقبل

سنہ ۱۳۰۹

تصنیف فخر الحاج شاہ صاحب سید حاجی غلام محمد شاہ حسینی الخراسانی الحیدرآبادی متخلص گدا

[illegible]

ومن یتوکل علی الله فهو حسبه

غنی متین [illegible]

در مطبع [illegible] فیض مطبوع

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

أَلَا مُحِبَّ مِلَنَا مَحْبُوبَ پِسُونَ مَنْ مَدَاءِ
مُخْلِسَ مَنَجْ مُقِيمَ كَيِ آلاجَنَةِ گَازِيَ گَدَيَاءِ
مُقَامُ ھُنُوَ مَكِيْمُ انِيِ اَعْلَى اَدِّيَاءِ
مُحِبِّ مِلَنَا مَحْبُوبَ پِسُونَ مَنْ مُدَاءِ
عَاشِقَ عَبْدُ الرَّؤُفَ كَيِ اَلاجَنَةِ سُوقًا
سَلِ يَاءُ بِرِت پِيَالُو يَا ھُنُوَ ھُتكَ پِسَنَدَ
لِ دَاءُ مُحِبَّ مِلَنَا مَحْبُوبَ پِسُونَ مَنْ مَدَاءِ
جَدِ سَارِيَ سَاپِرْدَنْ كَيِ اَشْرَفُ جُوِيَ
وَنَا تُوَ مَرَاجِ دَيْهَرِيَ لَا ھَگَا يَالُو گَالاَنَا
أَلَا مُحِبَّ مِلَنَا مَحْبُوبَ پِسُونَ مَنْ مَدَاءِ

جملي ٨١ مولود تمام مُقتا هتان بسته
شير محمد شاه خلف مرحوم ميان امام علي
شاه ساکن بندر کو قيمي ❊❊❊

نجي مدح جو مل آهي جناب شريعت مآب
حاذقت حشمت شاه کامل مرحوم

قاضي محمد يعقوب گل جلن جي شاهر
سرتاج وليتن ختم الاوليا محمد مرنوح

رحمة الله	بسم الله الرحمن الرحيم	عليه جي

سر ورسي سلطان تن ۝ بحر الهدیٰ برهان تن
سلکي صفت الشان تن ۝ انا سره امکان تن
محمد مرزمل نوح تر تکامل قريشي کرم کر
رحمت ونن في رسي ۝ پرناآئي پرجو

	محمد مرزمل نوح نر	

عالن ڏي ترس حال تن ۝ بيکس اجي کريا ننن
بيگو کر پيمال تن ۝ اضح کر اطفال تن

	محمد مرزمل نوح نر	

عالن ڏي هي حال ترس ۝ نهر جدا پيمال ترس
في وجهه بيا اطفال ترس ۝ عاصي احوال ترس

	محمد مرزمل نوح نر	

عالن ڏي ترس حالي ۝ گهوريان منڌ جان جي

ڏسو هن مقالي جو ص ٤٠٨ حوالو ٩

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 828

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

الحمد لله جو هي ديني مسئلن جو جامع كتاب مفيد الخلائق

مخزن الحقائق

ترجمه سندي

كنز الدقائق

جناب مخدوم محمد عبيد الله صاحب جي اهتمام سان

مطبع فيض سبحاني كوٽڙي ۾ ڇپيو

عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

الحمد لله جو هي كتاب معاني جمال جي مشتاقن جي دلكشا

يعني هدايت الانشا سندي

جناب مخدوم محمد عبيد الله صاحب جي فرمائش سان

مطبع فيض سبحاني كوٽڙي ۾ ڇپيو

ما شاء الله لا قوة الا بالله

هي مدح تصنيف حافظ ...

مدح مقبول

[illegible]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 829

مالابد منه

مترجمه

قاضي فتح محمد مرحوم

ويٺل لوڙ تعزيه قبر لعل حيدرآباد

جو ڇهين صديءَ جي ٽئين عشري وارن سالن ۾ ڪنهن سال

ڏسو هن مقالي جو
ص ۵۰۱ ۽ ص ۴۶۷
حوالو ۶

وَمَن يَتَوَكَّل عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسبُه

اركان وضوء و غسل نماز
رسالهٔ اركان دين

ڏسو هن مقالي جو ص ۳۰۸
حوالو ۹

در مطبع فيض [illegible] بمبئي

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 830

۵/۱۱/۵۱

حڪايت عجيب

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ ساراه اهي صاحبڪي جو مالڪ ملڪ ڪل جو
صلوٰة حضرة حبيب اُتي هو نازل هميشاه عليه السلام
۽ مٿي آل ۽ اصحابن اُنجي تان قيامت ڏينهه تا
هاڻي هي ڳالھ سڌو سڀ مؤمن مرهاتا
تہ سنئين ۽ وهابين وچھ گهڻا اهين جهيڙا
پر تن مان هي هيڪڙو اهي گهٽن ڏينهن کنا
جيڪي وهابي جمعو جاڙ چون منجهه سيڪه مڪانا
مٿي سيڪه انسان چون جمعو ت اهو فرضا
جي شرط نہ اهي ڪو جنهي ۾ موقد فرمايو مولي
نڪو قرآن ۽ حديث ۾ اهي تنهو مذڪورا
جيڪي اند وصديق حسن اپني منجهه مشڪ الختاما

ڏسو هن مقالي جو ص ۴۵۳ حوالو ۱

يا ايها الذين امنوا اذا نودي للصلوٰة من
يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله

الحمد لله تعالى تم هي ڪتاب لاجواب فائدي مؤمنن جي لاءِ
جڙيو آهي

شرائط الجمعه

جوڙي ساراڻي
فقير عبد الصمد مخدوم پوٽي ٿيا ... شيخ نور الدين بن جيئڻ جي

منجھ ڇاپخاني صفدري
شهر بمبئي جي سنه ۱۳۰۳ ڇاپي تيار ڪئي

ڏسو هن مقالي جو ص ۴۵۹ حوالو ۵

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 831

فائدو: جڏهن اسناد هن امت جي خصوصيت ۽ انهي الله تعاليٰ جي
ڪرامت ۽ دين جي سنت بلڪ فرض ڪفايت آهي + ۽ آيت (اواثارة
من علم) ۾ انهيءَ اشارت آهي + تنهن ڪري ضروري ٿيو ته هتي ذڪر
ڪجي ته جيئن هن فقير هداية الله محمود جو ٿيو محمد سعيد جو
پٽ عفا الله عنه و غفر لهم تنهن روايت ڪريان فقه حنفي جي منهنجي
شيخ ۽ استاد محقق مدقق مرشد علمن جي جامع جناب فيضماب
حضرت سيد حافظ محمد علي بن سيد ظاهر وتري حسيني مدني
کان + ۽ اهو جناب ولايت مآب حافظ شاه عبدالغني محمد جي
فاروقي نقشبندي مدني کان + ۽ اهو شيخ حافظ محمد عابد سندي
انصاري مدني کان + ۽ اهو شيخ يوسف بن محمد مزجاجي يمني کان
سو شيخ عبدالقادر بن خليل کان + سو شيخ اسماعيل علي زاده کان +
سو شيخ عبدالغني نابلسي کان + سو پنهنجي والد شيخ اسماعيل نابلسي کان
سو شيخ احمد شويري کان + سو شيخ عمر بن نجيم مصري بحرواري کان +

سو شيخ احمد بن يونس شلبي کان + سو شيخ سري الدين عبدالبر بن شحنه کان
سو شيخ ڪمال ابن الهمام کان + سو شيخ سراج الدين کان + سو شيخ
علاءُ الدين سيرافي کان + سو شيخ جلال الدين خبازي کان + سو
شيخ عبدالعزيز بخاري کان + سو شيخ جلال الدين ڪبير کان + سو
شيخ عبدالستار ڪردري کان + سو شيخ الاسلام برهان مرغيناني کان
سو فخر الاسلام علي بزدوي کان + سو شمس الائمه حلواني کان + سو
قاضي ابو علي نسفي کان + سو ابوبڪر محمد بن فضل بخاري کان + سو
امام ابو عبدالله کان + سو امام عبدالله بن ابي حفص کان + سو امام
احمد بن حفص بخاري کان + سو امام محمد بن حسن شيباني کان + سو
امام ابو يوسف کان + سو امام اعظم ابو حنيفه نعمان بن ثابت ڪوفي
کان + سو امام حماد کان + سو امام ابراهيم نخعي کان + سو امام
علقمه کان + سو حضرت عبدالله بن مسعود صحابي کان + رضي
الله تعالىٰ عنه وعنهم اجمعين + سو حضرت سرور انبياء محمد مصطفىٰ
احمد مجتبىٰ کان + صلى الله وسلم عليه وعلى آله وصحبه اجمعين

اسناد مولوي هدايت الله مشتاق. ڏسو هن مٿاڻي جوس ۴۹۳ حوالو ۳۶

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 832

ڇا آهي جو ٻيو ممڪن کي پيدا ڪري سگهي -
ٻيو ته ڇا ممڪن جا جوهر ۽ جا ٻانهن جا اختياري
ڪم جا عرض سڀئي ان پروردگار تعاليٰ جا خلقيل آهن
سين ۽ واسطن کي پهچي فعل جو ڊڪيو اٿس
بلڪ انهن کي پهچي فعل جي نبوت مٿي دليل ظاهر آيو
اٿس جيئن عقل وارو شخص بي جان تولن جي چرخ
مان انهن جو جو رسندڙ سمجهي ٿو ۽ جاڻي ٿو ته هي
چرخ بي جان جو ڪم ناهي - هن جو فاعل ان
کان سواءِ ڪو ٻيو آهي تيئن عقلمند دانا
جنهن ۾ اندر رچيل آهي شريعت جي سرهي سان
سرمست رهي ٿو آهي ڏسي ۽ سمجهي ٿو ته
ممڪن پيدا ڪري نه سگهندو ۽ ٻي ممڪن کي
ٽوٽي اهو ڪوئي نقل نه جي عرض جي ۽ ٻاهر ها
هلو ۽ اختياري ڪمن جي ڪرٽ ۽ بي جان تولن جي
چرٽ وچ ۾ اهو فرق آهي ته ان تي ايمان آڻڻ به
واجب آهي ته خدا تعاليٰ ٻانهن کي قدرت

ڏسو هن مقالي جو ص ۵۰۲ حوالو ۷

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 833

۽ ارادي جي صورت ڏني آهي ۽ هيءُ روشن جاري
رکي انهن ته جنهن ۾ ٻاهون ڪنهن ڪم جو قصد
ڪري ته الله تعالیٰ اهو ڪم پيدا ڪري ٿو
۽ انکي هنن علم آڻي ٿو ۽ انهيءَ صورت ارادي ۽ قوت
سببان ٻاهين کي ڪاسب چون ٿا سارا ۽ سنت
ثواب ۽ عذاب انهيءَ متي پيدا آهي.
بي جان جي حرڪت ۽ جاندار جي حرڪت ۾ فرق جو انڪار
ڪرڻ ڪفر آهي ۽ شريعت ۽ عقل جي بنا ري حڪم
سان منها الف رهي.
خدا ۽ تعالیٰ لا انسوا ۽ بي ڪنهن کي ڪنهن شيءِ جو خالق
سمجهڻ بدڪفر آهي ان سبان حضرت پيغمبر صلي
الله تعالیٰ عليه واله وسلم فرمايو ته قدريا هن امت
جا مجوسي آهن ۽ خدا ۽ تعالیٰ ته ڪنهن شيءِ
۾ حلول ڪري ٿو ۽ نه ڪا شيءِ ان جي وجود ۾ حلول
ڪري ٿي ۽ خدا ۽ تعالیٰ جي سيني شين کي ذاتي
گهيري ۾ گهيرو ڪيو آهي ۽ سيني شين سان

ڏسو هن مقالي جو ص ٥٠٢ حوالو ٧

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 834

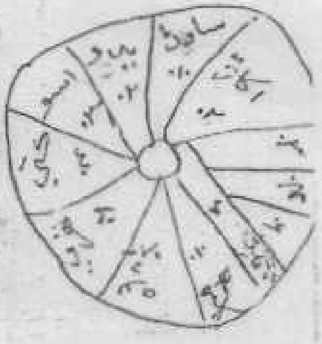

محمد هاشم ٺٽوي تحقيق ڪري لکيو آهي سو هت لکيو وڃي ٿو

ويساک جي پهرين اٺين ڏينهن اڍائي قدم آهن ۽ ٻي اٺين ٻه قدم

جيٺ جي پهرين اٺين ڏيڍ قدم آهي ۽ ٻي اٺين هڪ قدم

آکاڙ جي پهرين اٺين هڪ قدم آهي ۽ ان جي ٻي اٺين اڌ قدم

ڪان ٿو ڪري وقتي ٿو ان کي اعتبار منهن ٿو آڻجي

ساوڻ جي سڄي مهيني ۾ ساهڙي طرح اڌ قدم ڪان گهٽ آهي ان کي به اعتبار ۾ نٿو آڻجي

بڊي جي پهرين اٺين اڌ قدم آهي ۽ ٻي اٺين هڪ قدم

اسو جي پهرين اٺين ڏيڍ قدم آهي ۽ ٻي اٺين هڪ قدم

ڪتي جي پهرين اٺين ٽي قدم آهن ۽ ٻي اٺين چار قدم

نهاري جي پهرين اٺين پنج قدم آهن ۽ ٻي اٺين ساڍا پنج قدم

پوه جي پهرين اٺين ڇه قدم آهن ۽ ٻي اٺين ساڍا ڇه قدم

اڳ ٿيو بيان ساڻو اصطلاح ملڪ سنڌ ۾ ٿا ڪن پيدا نه ٿي هو د رجهه ماهها در نفع اوليون زمان اثر دو ينم

ڏسو هن مقالي جو ص ٥٠٤ ۽ ص ٥٠٥ حوالو ١٤ ۽ ١٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

مانگهه جي ڇهين آڱر ۾ ست قدم آهن ۽
ٻي آڱر ۾ ساڍا ڇهه قدم —
ڦڳڻ جي ڇهين آڱر ۾ ڇهه قدم ۽ ٻي آڱر ۾
ساڍا پنج قدم —
چيٽ جي ڇهين آڱر ۾ ساڍا چار قدم
۽ ٻي آڱر ۾ ساڍا ٽي قدم —
سنڌ ملڪ ۾ اصلي پاڇولو سٺ قدمن
کان زياده نه ٿو ٿئي
۽ ساوڻ مهيني ۾ اصلاً نه ٿيندو آهي
مگر ٻين ٻن آڱرين جو قد ٿئي پوءِ
ان کي اعتبار نه ٿو ڪجي —
(مسئلو) ظهر جي نماز جو وقت هڪ قدم
کان پوءِ ٿئي امام ابو يوسف ۽ امام محمد
۽ جمهور علماء جو قول آهي ۽ امام اعظم
کان به هڪڙي روايت انهيءَ قول موافق آئي.

ڏسو هن مقالي جو ص ۵۰۴ ۽ ص ۵۰۵ حوالو ۱۴ ۽ ۱۵

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 836

خاتمه رساله

... ان نقل يلقدام ساء اصلي بنک سند بزبان سنده ...

... بشت که انچه بعد از تحقيق و تسهان از ساء اصلي

... معلوم شد ـ بيشتر املاد در ابيات فارسيه درج کرده بود

... الفصل الثاني ... ابيات ...

... بيشمود تسهيل على المبتدين و تعميما للفائده

شعر سندي

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

لا اله الا الله محمد رسول الله

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا

كتاب الحج والزيارة

حضرت مولانا مولوي عبدالرحيم صاحب معلم الفقه سند مدرسة الاسلام كراچي

جي اردو كتاب الحج والزيارت جو

سنڌي ۾ ترجمو ڪيل

جناب ميان غلام محمد صاحب سابق هيڊ ماستر سنڌي پرائمري اسڪول

ڪراچي -

عزت خان مدد خان اليڪٽرڪ ليٿو اينڊ ٽائيپ پرنٽنگ پريس

اولڊ جيل روڊ ڪراچي ۾ ڇپيو -

ڇاپو پهريون ۔ قيمت ١٠

حسن علي حاجي مير محمد بلوچ دفتر قومي ڪتبخانه

ٻهرامڪيٽ جو ڪراچي مان پتو ڪيو -

لِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا

هي ڪتاب حاجي سيد مير رضا علي شاه ولد

سيد مير حيدر علي شاه ولد سيد مير محمود وٽان پيش

ڪجهي پياري سيد مير مراد علي شاه هيڊ ماستر جا

جي مدد سان تيار ڪيو اٿس ڪري انجو مختصر نالو

ڪتاب تحفه مناسڪ ٿو رکيو ويو

هي تحفو خاص ڪري سڀني مسلمانن جي

فائدي لاءِ خاص طرح تيار ڪيو ويو آهي

جو ٻهراڙي واري سنڌي ٻولي ۾ ڪتاب ڇپايو

جو سڀ کان پهريان فائدو ڏئي ٿو

ڇپائيندڙ

مسٽر پوڪرداس تاجر ڪتب

جي ڇپائي پڌرو ڪيو

قيمت ١٢ ر

هلوي جي حميديه پريس ۾ ڇپيو

باهتمام مولوي محمد

١

رب يسر ولا تعسر بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير

حمد ۽ شڪرانا تنهن پروردگار خالق مالڪ جاجنهن اسانکي

انڌن جهل جيمان ڪڍيو ۽ سان معرفة احڪام من دين

۽ شريعت سڳوري جي مشرف ڪيو ۽ بيحد بي شمار نعمتن عظيمن

سان معزز ۽ مڪرم ڪيو ۽ رسولن ۽ نبين کي عليهم السلام

ڀيجي فضل ۽ ڪرم سان واسطي سيکارڻ احڪامن جي موڪليائون

۽ ڪتاب ۽ وحي جميع امة جي هداية لاءِ نازل ڪيو ۽

۽ الصلوة والسلام علي سيدنا ومولنا محمد وآله واصحابه اجمعين ه

امّا بعد فقير حقير پرالتقصير عاصي بانواع المعاصي محمد بن

اسماعيل الهالائي عفي الله عنه وعن اسلافه ظاهر ٿو ڪري ته هنو قتم

هڪ رسالو عجيب غريب مسمي بمسائل اربعين في بيان سنة

سيد المرسلين منجهه بيان مسئلن رحمين ولادت ۽ شادن

ڏسو هن مقالي جو ص ٥٣٥ ۽ ص ٥٣٦ حوالو ٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 839

۽ ماڻهن جي تصنيف ڪئل جناب مولانا محمد اسحاق محدث
دهلوي عليه الرحمة جو مطالعو منهنجو ٿيو ۽ انجي رد ۾ منهنجي جيڪو رسالو
مولانا سعيد احمد رح مجددي جو ڏٺو آهي ۽ انجو نالو تحقيق الحق
المبين رکيو اٿس اهو به مطالعو ڪيو ويو ۽ معلوم ٿيو ته گهڻن
مسئلن ۾ حق طرف مولانا محمد اسحاق رح جي آهي ۽ ڪن مسئلن ۾
حق طرف مولانا احمد سعيد مجددي جي آهي ته هن عزم بالجزم
ٿيو ته ٻنهي رسالن جو خلاصو عرض حق ۽ انصاف جي نظر سان سنه
ٻوليءِ سوالن ۽ جوابن سان جمع ڪجي ته عام مومنن کي ايمان نفع ٿئي
۽ هن عاصي گنهگار جي ڏي سينو مرحوم بخشش جو ٿئي ۽ نالو
انجو اصليون مسائل اربعين في بيان سنة سيد المرسلين رکيو ويو
وما توفيقي الا بالله وهو حسبي ونعم الوڪيل ولا حول ولا قوة الا بالله
العلي العظيم ؛ سوال پهريون پارڪي جمع وقت ڪنهن
بانگ جو ڏنڻ سنه آهي يا بدعة آهي ۽ نالو بارجو

احمد

ڏسو هن مقالي جو ص ٥٣٥ ۽ ص ٥٣٦ حوالو ٥

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan.com # 840

إنما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين عليها والمؤلفة قلوبهم [illegible]
وأقيموا الصلوة وآتوا الزكوة

كتاب الزكوة

يعني

اسلامي زڪوات ۽ خيرات

تاليف

[illegible] مولوي مولانا حاجي عبدالرحيم صاحب معلم الفقه
سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي

مصنف

[illegible] تحفة الصائمين، عقائد الاسلام، اسلامي احڪام،
[illegible] تعليم القرآن، ڪتاب الحج والزيارة وغيره وغيره.

ڇپائيندڙ

[illegible] خان محمد خان اليڪٽرڪ ليٿو پرنٽنگ پريس اولڊ
[illegible] جيل روڊ ڪراچي ۾ ڇپيو
[illegible] حاجي محمد [illegible]

[illegible]

سلسلہ فقہ شريف نمبر ٢

تحفة الصائمين

يعني

اسلامي روزا

تيار ڪيل

جناب مولانا مولوي عبدالرحيم صاحب
مولوي سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي

ڇپائيندڙ

قاضي عبدالرزاق معلم العربية
سنڌ مدرسة ڪراچي جي [illegible]
سان [illegible]

قيمت ـــ ٨ ـــ

[illegible] ڇاپو ـــ ڪاپيون ١٠٠٠
سڀ حق ۽ واسطا [illegible]

[illegible] اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس ڪراچي

الحمد لله هي عجيب نسخو قرآن شريف جي [illegible]
جو جامع خادم اهل الله محمد هداية الله [illegible]
جو ترسل جنهن جو نالو

رموز القرآن سنڌي

جو ترتيب ڏيندڙ جي تصحيح سان
خيرخواه خلق الله جناب مخدوم [illegible]
محمد عبيدالله صاحب متعلوي جي اهتمام [illegible]

مطبع فيض بخش ڪوثري [illegible]

دفعو اول [illegible] پنج سو قيمت في جلد [illegible]

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 841

انهيءَ وقت ۾ حضرت
مولوي عبدالغفور
همايوني جي "فتاويٰ همايوني" جو
ترجمه

جلد اول
سنگون پيرين
فتاوي همايوني
سنڌي مختصر
١٣٥٦

فرمائش ۽ اهتمام مولوي صاحب
ميان نجم الدين
متوطن گڙهي ياسين جي

اليڪٽرڪ پريس لاهور ۾ ڇپجي شائع ٿيو

ڏسو هن مقالي جو ص ٦٣٦ ۽ ص ٦٣٧ حوالو ٢

الحمد لله جو هن وقت ۾ اعلي حضرت مولانا مولوي
عبدالغفور صاحب همايوني جي فتاوي جو ترجمو
جلد ٻيو

فتاوي همايوني
سنڌي مختصر

سن ١٣٥٦ هه

قيمت ٠-٨-٠

موجب فرمائش جناب مولوي صاحب
مولوي نجم الدين صاحب جي

بسم الله الرحمن الرحيم — نحمده ونصلي على رسوله الكريم

من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين

فتاوىٰ فقه

سان سعي ۽ ڪوشش
جناب اعلحضرت شاه آغا صاحب ثاني
مجددي، سرهندي سجاده نشين درگاه
ٽنڊو سائينداد شريف

در مطبع عباسي فرير روڊ ڪراچي طبع شد

ڏسو هن مقالي جو ص ٦٩٠ حوالو ١

Gul Hayat Institute
© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 842

ذ سو هن مقالي جو ص ٥٣٥ حوالو ٢

فهذا لك جائز لان النذر يكون لله تعالى وذكر الشيخ
انما هو لبيان محله صرف النذر اه هذا ما ظهر لي في الجواب
وهو تعالى اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب سبحانك
لا علم لنا الا ما علمتنا انك انت العليم الحكيم ولا حول
ولا قوة الا بالله العلي العظيم

من يد احقر عباد الله الصمد الغني ... القرباني
عفى الله عنه ما ثبت

١٣ ... ٣٠

٣٢

من فيك الثواب ... وحاصل اشتراط الصبر للثواب على المصيبة الا اذا
لعذر كجنون واما التكفير بها فهو حاصل بلا شرط اه ما في الشامي وهو تعالى اعلم

قد تمت المسائل العشرون في جواب اسولة بعض السائلين التي
جمعها استاذنا العلام والحبر النحرير الفهام
الحاج محمد بن ... افادنا الله
ببركاته وافاض علينا بجاله
فيوضاته آمين
اللهم آمين

ذ سو هن مقالي جو ص ٦٨٠ ۽ ص ٦٨٢ حوالو ٣ ۽ ٤

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

دست برداشتن براء دعاء بعد از نماز عید باید یا بعد از تمام کردن هر دو خطبه؟
اگرچه دست برداشتن براء دعا بعد از نماز عید مصرحًا یافته نمی شود اما
...تن بعد از نماز مطلق مسنون است لهذا باید که بعد از نماز عید نیز دعا
...ند لان الدعا هو مخ العبادة في المشكوٰة في باب صفة الصلوٰة عن الفضل
...بن قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الصلوٰة مثنى مثنى تشهد
في كل ركعتين وتخشع وتضرع وتمسكن ثم تقنع يديك يقول ترفعهما الى ربك
مستقبلا ببطونهما وجهك وتقول يا رب يا رب ومن لم يفعل ذلك فهو كذا وكذا
وفي رواية فهو خداج رواه الترمذي ويؤيده ما رواه ابوبكر بن ابي شيبة في المصنف
عن الاسود العامري عن ابيه قال صليت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم الفجر فلما سلم
انحرف ورفع يديه ودعا الحديث فثبت رفع اليدين في الدعاء بعد الصلوٰة عن
سيد الانبياء صلى الله عليه وسلم قولا وفعلا وقد ورد في فضل الدعاء احاديث منها ما
...ن الحصين قال صلى الله عليه وسلم الدعاء هو العبادة ثم تلا وقال ربكم
ادعوني استجب لكم الآية مص عه حب مس ا من فتح له في الدعاء منكم
فتحت له ابواب الاجابة مص ليس شيء اكرم على الله من الدعاء
ت حب مس الدعاء سلاح المؤمن وعماد الدين ونور السموات
والارض مس اهـ واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب

ڈسوهن مقالي جو ص ٦٨٠ تي ص ٧٦٧ حوالو ٢

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 844

ته علم پڙهڻ يا پاڙهڻ پهريون آهي يا تسبيحون ۽ تهليل ۽ دعائون ۽ درود پڙهڻ پهريون آهين جواب ته پهريان ان اداء ڪرڻ فرضن جي علم پڙهڻ ۽ پاڙهڻ بعد ڀي ڪا عبادة ٻي نه آهي ۽ هڪڙو سبق فقه يا حديث يا تفسير جو پڙهڻ يا پاڙهڻ وڌيڪ ڀلو آهي گهڻن عبادت ڪرڻ سڄي رات جي قال في الدر المختار في فصل في البيع رجل تعلم علم الصلوة اونحوه ليعلم الناس وآخر ليعمل به فالاول افضل لانه متعد ورد ان مذاكرة العلم ساعة خير من احياء ليلة اھ قال المحقق الشامي تحت هذا القول روى البيهقي عن ابن عمر ما عبد الله بشيء افضل من فقه في الدين اھ وفي المشكوة عن الحسن البصري سئل رسول الله صلعم عن رجلين احدهما يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلم الناس الخير والآخر يصوم النهار ويقوم الليل ايهما افضل فقال فضل هذا العالم الذي يعلم الناس على العابد الذي يصوم النهار ويقوم الليل كفضلي على ادناكم اھ ملخصا وفي التنزيل والذين اوتوا العلم درجات اھ ۽ مصباح المفتاح منجهان ڪتنو اٿس ته جي مؤمن سکي توحيد کي ۽ سکنا علما جهڙو باب وضوء جو ۽ غسل ۽ نماز جو تسو ڀلو آهي سو رڪعت نفل جي جيتوڻيڪ نه ڪري متس پڻ عملا ڪونه ڪو تو هي حديث "انما ابن ماجة ڪان انتهيٰ اھ ملخصا وهو تعالى اعلم وعلمه اتم

ابو محمد غفرله

حرره الحاج محمد حسن الهالائي

عفي عنه

ڏسو هن مقالي جو ص ۶۸۱ ۽ ص ۷۶۷ حوالو ۵

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 845

الله جلشانهٗ

بسم الله الرحمٰن الرحيم ۝

بي پايان سارا ۽ شڪر انهي خالق پروردگار جي
۽ تعريف ۽ صلوات ﷺ صلي احمد محمد مجتبيٰ مختار جي
۽ ثناء ۽ وارثان آل اطهار ۽ اصحاب اخيار رضي
هي فقير پرتقصير حاجي محمد بن مرحوم مغفور محمد
اسماعيل الهالائي عفي الله عنهما وعن اسلافهما
ظاهر ٿو ڪري ته محب مشفق ميان جان محمد
بن خلف مرحوم حاجي قادر بخش الشيخ الهالائي جي
تمام گهڻي محبت ۽ عجز ۽ نياز ساڻ هن فقير کي چيو
ته مهنجو اڪثر ننڍن ٻارن کي گوتم و ... ۽ انهن کي
جي ماڻهون آهين ۽ ماڻهون حديث پڙهڻ جو تمام
گهڻو شوق تا رکن تنهن ڪري مهنجو عرض آهي ته حسبتاً لله

هڪ سئو حديثن عجيبن غريبن جو معتبر ڪتابن مان
ڪڍي انهن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري عنايت ڪريو
ته اهي اوحديثون سگهو ئي ننڍن گونن وارن
ماڻهن کي ياد ٿيون ته عام ماڻهن کي فائدو ٿئي ۽ توهان کي اجر
عظيم حاصل ٿيندو ۽ اهو ڳالهه هن محب مشفق مٿي جي
سببون صالح نيت اچي وڌي خوشي ساڻ مون قبول
ڪئي ۽ ڪتاب جامع الصغير ۽ مشڪواة شريف مان
هڪ سئو حديثن عجيبن ۽ غريبن جو ڪڍي انهن جو
ترجمو صفا سنڌي زبان ۾ ڪيو ويو ۽ گهڻن
جائين ۾ سببون سهوليت فهم جي حاصل معنيٰ
جو لکيو ويو آهي - شال الله تعاليٰ جلشانه اهو
سعيو هن فقير جو مشڪور مقبول ڪري ۽ عام
خاص مؤمنن کي ان مان فائدو بخشي وهو حسبي
ونعم الوڪيل ولاحول ولاقوة الا بالله العلي العظيم ۝

هي ڪتاب سگهو حديثن جو ڪتابي دوست محمد
جو هن حاجي غلام دوست محمد آخوند سانوڻي ھنڊ ...

حاجي ... ... خدا ڪيا ... تاريخ ... ١٢...

حديث شريف جي سنڌي ترجمي ... جي ڇپيل ڪتاب مان حديث جي نقل
ورق جو عڪس . ڏسو ... ص ٥٣٣ ص ٢٦٧

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 846

لکين تيون ؎۱ لَم يذکر خِلافهُ کي خِلافُه فا جي پيش ساپڙهيا ۔ ؎۲ سُئِل عمن
ذَبَحَ شَاةً کي ذبح مجموع جي صيغي سان پڙهيا ۔ ؎۳ اِنَّ الشرط قطع اکثر الاوداج کي
قطع عين جي زير سان پڙهيا ۔ ؎۴ ذبح شاة فقطع اعلى من عقدة الحلقوم کي يُذبح
نُقطع مجموع جي صيغي سان پڙهيا ۔ قطع جي ضمير مذکر کي شاة ڏانهن ڏيئي راجع
جاٿر کيا ۔ انهن غلطين جي تصديق بحث مذکور ۾ عالم ذي سمجهنا لاء نمونه
جي لکيل فيصلنامه ۾ ڏنل آهن ۽ فيصلنامه جو مختصر ترجمو سنڌي ۾ لکيو تو جو
دلچسپي ۽ مرتبه جي مناسبت کان خالي آهي يا موڙي آهي ظاهر ٿي ته
تنا ڄنا تاريخ امهينو شعبان سنه ۱۳۳۹ ه هالون شريف ۾ اسان هيٺ صحيح ڪندڙن جي روبرو
مولوي محمد محسن شاه صاحب ۽ مولوي محمد ابراهيم صاحب جو ذبح فوق العقدة ۾ بحث
ٿيو مولوي محمد ابراهيم صاحب انهي ڪي معقول ٿي مذبوح فوق العقدة جي حلال
هجڻ لي معتبر ڪتابن مان فتوي جي لفظ يعني ظاهر الروايت ۽ وهو الصحيح ۽ به
يفتى جي لفظ سان ثبوت پيش ڪيو ۔ ۽ مولوي محمد محسن شاه صاحب جي معقول ٿي يعني مذبوح
فوق العقدة جي حرمت جي فتوى جي لفظ سان ثبوت پيش ڪري نه سگهيو تنهنڪري حلال
هجڻ واري قول کان عدول ڪرڻ محض تعصب ظاهر ٿي آهي ۔ ۽ اسان حنفي مذهب
وارن لي حلال هجڻ واري قول تسليم ڪرڻ لازم آهي ۔ هذا هو الحق والله اعلم
بالصواب ۔

نقل بيانات علماء ڪرام حاضر مجلس مناظره ۔

مولوي محمد محسن صاحب سجاده نشين ڪنڀ شريف	مولوي عبد الباقي صاحب سجاده نشين هالا شريف	مولوي نظر محمد صاحب ساڪن پنگريو ليست ڀا وليوڙا
مولوي محمد ياسين صاحب متوطن گرهي ياسين خان	مولوي خادم حسين صاحب رئيس نور آباد	مولوي عبد الستار صاحب عبدپوريا
مولوي جمال الدين صاحب صحبت پور	مولوي محمد حيات صاحب شڪارپور	مولوي عبد الرحمان صاحب شڪارپور

ڏسو هن مقالي جو ص ۶۸۳ حوالو ۲

Gul Hayat Institute

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 847

سوال ١٨- جمادي ١٩ — ٣ شوال ١٣٣٩

...شخص مسلمان سادات بني فاطمه مان هڪ بي بي صاحبه کي فريب ڏئي انسان نڪاح ڪيو ۽ انمان آهي هڪ پٽ پيدا ٿيو انهن ۾ هڪ ٻئي...

...جا سادات بني فاطمه مان آهي انهيءَ کي انجي وارثن کان نه ري پچائي ڏيڻ انسان نڪاح ڪيو آهي - بي بي صاحبه مذڪوره جو عصبوا ۽ ...

...لايا: توڪي ٿيا سبب انهين ڪڪرکان ناراض آهن - ۽ انهين صورتم موجب حڪم شريعت محمدي عليه الصلوٰة والسلام بي ڪيم ٿو حڪو آهي

...نڪاح جائز ٿيو يا نه - الجواب ترا هو نڪاح صحيح يعني جائز موجب حڪم شريعت محمدي عليه الصلوٰة والسلام جي نه آهي ۽ بي بي صاحبه جي ...

...ٻڙکي ڪهڙي بي بي صاحبه کي جدا ڪرائي ان مسلمان کان جو غير ڪفو آهي پر ڪن بلڪ سڀني مسلمانن کي لازم آهي ترانهه سادات کي مدد ...

...صاحب ردالمختار ... وقال شمس الائمة هذا اقرب الى الاحتياط كذا في تصحيح العلامة قاسم ام الجن ...

...اهي جو مطلب اهو ته هو نڪاح اصلا صحيح آهي ... جو حڪم علامه محقق مدقق لکيو آهي صحيح سالم آهي ۽ فقير حبيب ...

...پ وقت جوان شخص کي قيد ۾ رکي جيسين وارهي بانه او ۽ عورت ...

... جو ٻئي نه ڪڍي عورت سان بجرم ڇهاج يعني زنا گهٽا ڏيندن ٿا ...

...ان ... ۾ ... جي اچي تو سوچا ڪم وقت جو مسلمان ديڻ اڪي اجازة فرما ...

...لائق اهو سمجهن سوا ڪي ڏين فقط فقير حبيب الله — الجواب حضرة مولوي صاحب الحاج ميان لعل محمد صاحب قاضي شهر منقولي عرف منارئي وهو ...

...العلوم الحاج حبيب الله صاحب قاضي ملڪ ... التحقيق فرموده اند برحق وصواب — والله مستع مقرر دستخط العبد غلام محمد دلسر سندي عفي عنه ساڪن منارئي - جيڪي علمائن ...

...مٿين لکيو آهي صحيح نه ٿين نڪاح غير ڪفو جي سوڪتاد — نقيحا ان ... آهن يعني عبارتون انهي جن تمام لکيون آهن پر سببان اختصار ...

...حڪم لکيو ٿي سو حق ۽ سچ آهي - حق جتا بع ٿيڻ سڀڪنهن اهل اسلام جيڪي لازم آهي ... فماذا بعد الحق الا الضلال والله اعلم بالحقيقة اليه المرجع والمآل

...عبداللطيف حيدرآبادي عفي عنه — مٿين علمائن بزرگوارن جيڪي لکيو آهي سو حق آهي ... فقير عبد الاحد ساڪن ... سڪرند ضلع حيدرآباد - جيڪي علمائن بزرگوارن لکيو آهي

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.

Gul Hayat Institute www.drpathan .com # 848

تي انهيءَ وچ سود وٺي بار ڪري ته فڪ نه آهي يعني جائز آهي ۽ عبارت

عالمگيري جي جا حافظ صاحب جن دليل آندي آهي سا به سا گي اهڙي طرح آهي

او جو ڀي سگهيو مطلب آهي جلد ٣ جي باب الحي فصل ٢ جي ملڪ ۾ عالمگيري دڪان

جو ترڪ جي بار ۾ فناء مسجد جي لفظ لايو جو آندو آهي جنهن صاف

صحيح حرمت دڪان جو ترڪ جي آهي - ته وهابي جي اباحت وارا جي گالهه پٺ آهي

۽ دڪان جي بناءِ عوض يا بالطهر آهي انهن ۾ فرق آهي ۽ گهڻو واضح ۽ ظاهر

آهي صاحب انصاف جي بي بحث نه آهي ته وهابي ظهر حق جي ڪان پو ۽ جناب

مولوي حافظ صاحب جن کي جواز دڪان جو ترڪ جي فتويٰ ڪان رجوع ڪرڻ گهرجي

قل جاء الحق و زهق الباطل انه هذا ما ظهر لي و ضحها الله بحرمة النبي الكريم

Gul Hayat Institute

سوال

جزو ستيم

ولي جو غير الاب و الجد آهي سو صغير کي يا فاسق پڻا ئي يا صغيرة کي ڪري فاسق پڻا ئي

ته اهو نڪاح صحيح آهي يا نه - جواب -

ته اهو نڪاح اصلا صحيح نه آهي وان كان المزوج غيرهما اي غير الاب والجد لا يصح النكاح

© 2019 Dr.Pathan. All Rights Reserved.